

ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

PANTEION UNIVERSITY OF SOCIAL AND POLITICAL SCIENCES

ΣΧΟΛΗ ΔΙΕΘΝΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ, ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

«ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ»

ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΩΝ ΧΩΡΩΝ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ
ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ:

Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΟΥ ΕΡΓΟΣΤΑΣΙΟΥ ΦΩΤΑΕΡΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Μαρία Καλογεροπούλου

Αθήνα, 2017

Τριμελής Επιτροπή

Ανδρομάχη Γκαζή, Επίκουρη Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου (Επιβλέπουσα)

Γεώργιος-Μιχαήλ Κλήμης, Αναπληρωτής Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου

Ευτυχία Φουντουλάκη, Επίκουρη Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου

Copyright © Μαρία Καλογεροπούλου, 2017

All rights reserved. Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας διπλωματικής εργασίας εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της διπλωματικής εργασίας για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς τον συγγραφέα.

Η έγκριση της διπλωματικής εργασίας από το Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών δεν δηλώνει αποδοχή των γνώμων του συγγραφέα.

Πίνακας περιεχομένων

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ	5
ΠΕΡΙΛΗΨΗ.....	10
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	12
ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ	15
Α' ΜΕΡΟΣ: ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ	
1. Βασικοί ορισμοί και χρήσιμες έννοιες	20
2. Διαχείριση της βιομηχανικής κληρονομιάς: πρώτες προσπάθειες, φορείς και θεσμικό πλαίσιο	27
3. Διατήρηση, επανάχρηση και αποκατάσταση:	
3.1 Διατήρηση.....	35
3.2 Επανάχρηση	40
3.3 Αποκατάσταση.....	45
3.4 Λόγοι επανάχρησης και αποκατάστασης βιομηχανικών χώρων	48
Β' ΜΕΡΟΣ: ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ	
4. Πολιτικές αποκατάστασης στην Ευρώπη.....	56
4.1 Αγγλία	56
4.2 Γαλλία	65
4.3 Γερμανία	71
4.4 Ιταλία.....	75
5. Πολιτικές αποκατάστασης στην Ελλάδα.....	82
Γ' ΜΕΡΟΣ: ΤΟ ΕΡΓΟΣΤΑΣΙΟ ΦΩΤΑΕΡΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ	
6. Ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο περιοχής.....	94
7. Ιστορία του Εργοστασίου Φωταερίου Αθηνών	99
8. Η αποκατάσταση του Εργοστασίου	110

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	138
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	144
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ	152

Κατάλογος εικόνων

Εικόνα 1: Το Βιομηχανικό Μουσείο της Πράγας. Πηγή: <http://www.ntm.cz/>

Εικόνα 2: Το Κέντρο Διάδοσης Επιστημών και Μουσείο Τεχνολογίας «ΝΟΗΣΙΣ». Πηγή: <http://www.noesis.edu.gr>.

Εικόνα 3: Κέντρου Τεχνικού Πολιτισμού Σύρου, Σκαγιοποιείο Γεωργίου Αναιρούση. Πηγή: <http://www.ketepo.gr>.

Εικόνα 4: Το Μουσείο Πλινθοκεραμοποιίας Τσαλαπάτα στο Βόλο. Πηγή: <http://www.arttravel.gr>.

Εικόνα 5: Η γέφυρα του Ironbridge. Πηγή: <http://www.erih.net/i-want-to-go-there/getc/4/site/show/iron-bridge-world-heritage-site/>.

Εικόνα 6: Το τυπογραφείο στο Ironbridge Gorge Museum Trust. Πηγή: <http://www.ironbridge.org.uk/our-attractions/blists-hill-victorian-town/>.

Εικόνα 7: Το τραμ στο Beamish Museum. Πηγή: http://www.beamish.org.uk/content/uploads/2015/02/5807733985_c53283ddbc_o.jpg.

Εικόνα 8: Το Black Country Living Museum. Πηγή: <http://www.erih.net/i-want-to-go-there/getc/4/getpage/2/site/show/black-country-living-museum/>.

Εικόνα 9: Το Tate Modern. Πηγή: <http://www.tate.org.uk/context-comment/articles/behind-the-art-tate-modern>.

Εικόνα 10: Η Turbine Hall του Tate Modern πριν από την αποκατάσταση. Πηγή: <http://www.tate.org.uk/context-comment/articles/behind-the-art-tate-modern>.

Εικόνα 11: Η Turbine Hall του Tate Modern μετά από την αποκατάσταση. Πηγή: <http://www.tate.org.uk/visit/tate-modern/turbine-hall>.

Εικόνα 12: Το βασιλικό αλατωρυχείο της Arc-et-Senans. Πηγή: <http://www.salines.com/histoire-de-sel-2/culture/saline-royale-arc-et-senans-doubs>.

Εικόνα 13: Κατασκευή φουσητού γυαλιού στο υαλουργείο La Rochère. Πηγή: <http://www.erih.net/i-want-to-go-there/gettr/211/getpage/2/site/show/la-rochere-glass-works/>.

Εικόνα 14: Το εργοστάσιο σοκολάτας του Menier στη Noisiel. Πηγή: <http://www.erih.net/i-want-to-go-there/site/show/menier-chocolate-factory/>.

Εικόνα 15: Το Μουσείο Επιστημών και Τεχνολογίας στο Parc de la Villette. Πηγή: <https://lavillette.com/histoire/>.

Εικόνα 16: Η υψικάμινος U4 στη Λωρραίνη. Πηγή: <https://www.tourisme-lorraine.fr/en/see-do/visits/sites-and-monuments/845149153-parc-du-haut-fourneau-u4-uckange>.

Εικόνα 17: Η πρόσοψη του ανθρακωρυχείου του Zollverein. Πηγή: https://en.wikipedia.org/wiki/Zollverein_Coal_Mine_Industrial_Complex.

Εικόνα 18: Εκδήλωση στο ανθρακωρυχείου του Zollverein. Πηγή: <http://www.zollverein.de/info/welterbe>.

Εικόνα 20: Το εσωτερικό του αεριοφυλακίου του Oberhausen. Πηγή: <http://www.erih.net/i-want-to-go-there/getc/1/site/show/gasometer/>.

Εικόνα 21: Ο σταθμός υδροηλεκτρικής ενέργειας “Antonio Pitter”. Πηγή: <http://www.erih.net/i-want-to-go-there/site/show/power-plant-museum-science-centre/>.

Εικόνα 22: Ο σταθμός υδροηλεκτρικής ενέργειας “Antonio Pitter” εσωτερικά. Πηγή: <http://www.erih.net/i-want-to-go-there/site/show/power-plant-museum-science-centre/>.

Εικόνα 25: Το Μουσείο Εξόρυξης Άνθρακα στην πόλη Carbonia της Σαρδηνίας. Πηγή: <http://www.erih.net/i-want-to-go-there/site/show/italian-centre-for-coal-mining-culture/>.

Εικόνα 26: Το Μουσείο Μεταλλουργίας Abbadia San Salvatore εσωτερικά. Πηγή: <http://www.erih.net/i-want-to-go-there/getc/18/site/show/abbadia-san-salvatore-mining-museum/>.

Εικόνα 27: Εσωτερικός χώρος του Μουσείου Τέχνης Emilio Vedova. Πηγή: http://myartguides.com/wpcontent/uploads/2015/03/dd45d054dfce696b68bc0b43a11d1bfe_XL.jpg.

Εικόνα 28: Ο πολυχώρος «Μύλος» στη Θεσσαλονίκη. Πηγή: <http://www.mylos.gr/index.php/about/>.

Εικόνα 29: Η Πινακοθήκη του Δήμου Αθηναίων στο Μεταξουργείο. Πηγή: <https://www.cityofathens.gr/node/668>.

Εικόνα 30: Το πάρκο Δηλαβέρη στον Πειραιά. <https://enotitasaronikou.wordpress.com>.

Εικόνα 31: Το Μουσείο Υδροκίνησης στη Δημητσάνα. Πηγή: <http://www.piop.gr>.

Εικόνα 32: Εσωτερικός χώρος του Μουσείου Υδροκίνησης στη Δημητσάνα. Πηγή: <http://www.piop.gr>.

Εικόνα 33: Το Τεχνολογικό Πολιτιστικό Πάρκο Λαυρίου. Πηγή: <http://www.ltp.ntua.gr>.

Εικόνα 34: Το συνεδριακό κέντρο, πρώην μηχανουργείο, του Τεχνολογικού Πολιτιστικού Πάρκου Λαυρίου. Πηγή: <http://www.ltp.ntua.gr>.

Εικόνα 35: Η Αποθήκη Α' στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης. Πηγή: <http://www.cinemuseum.gr>.

Εικόνα 36: Το Μουσείο Φωτογραφίας Θεσσαλονίκης εσωτερικά. Πηγή: <http://www.thmphoto.gr>.

Εικόνα 37: Το Πολιτιστικό Κέντρο του Μουσείου Μπενάκη στην οδό Πειραιώς. Πηγή: <http://www.naftemporiki.gr>.

Εικόνα 38: Το αίθριο του Πολιτιστικού Κέντρου του Μουσείου Μπενάκη. Πηγή: <http://rise.gr>.

Εικόνα 39: Η οδός Πειραιώς κατά την δεκαετία του 1950. Στα δεξιά το εργοστάσιο φωταερίου. Πηγή: <http://archive.ert.gr>.

Εικόνα 40: Η πρώτη φάση εξέλιξης του εργοστασίου φωταερίου Αθηνών. Ο χώρος περικλειόταν από τις οδούς Πειραιώς, Βουτάδων, Ιεροφαντών και Περσεφόνης. Πηγή: Πρέπης, 2008: 107.

Εικόνα 41: Η δεύτερη φάση εξέλιξης του εργοστασίου με την επέκτασή του στα όρια του σημερινού οικοπέδου. Πηγή: Πρέπης, 2008: 117.

Εικόνα 42: Το εργοστάσιο φωταερίου σε ώρα λειτουργίας (1920-1929). Πηγή: <http://archive.ert.gr>.

Εικόνα 43: Η τρίτη φάση εξέλιξης του εργοστασίου. Πηγή: Πρέπης, 2008: 118.

Εικόνα 44: Οι δύο μονάδες υδαταερίου του εργοστασίου, δεκαετία 1980. Πηγή: Κατάλογος ΒΜΦΑ, 2013: 48.

Εικόνα 45: Το εργοστάσιο Φωταερίου επί της οδού Πειραιώς. Πηγή: Κατάλογος ΒΜΦΑ, 2013: 54.

Εικόνα 46: Το εργοστάσιο στο τέλος της λειτουργίας του, δεκαετία 1980. Πηγή: Κατάλογος ΒΜΦΑ, 2013: 62.

Εικόνα 47: Μέρος της περιφράξης του εργοστασίου με το σύνθημα «Να φύγει το Γκάζι». Πηγή: <http://www.technopolis-athens.com/web/guest/museum/home>.

Εικόνα 48: Χαρακτηρισμός κτηρίων εργοστασίου (1986).

Εικόνα 49: Η διαμόρφωση του χώρου μετά τον αποχαρακτηρισμό κτηρίων του εργοστασίου το 1987.

Εικόνα 50: Η διαμόρφωση του χώρου μετά τον χαρακτηρισμό των κτηρίων και του μηχανολογικού εξοπλισμού του εργοστασίου το 1989.

Εικόνα 51: Εργασίες αφαίρεσης της μεταλλικής δεξαμενής του Αεριοφυλακίου 1, τέλη δεκαετίας 1990. Πηγή: Κατάλογος ΒΜΦΑ, 2013: 113.

Εικόνα 52: Η κεντρική αυλή και οι Παλαιοί Φούρνοι κατά τη διάρκεια της αποκατάστασης. Πηγή: Κατάλογος ΒΜΦΑ, 2013: 115.

Εικόνα 53: Γενική άποψη του εργοστασίου κατά τη διάρκεια της αποκατάστασης. Πηγή: Κατάλογος ΒΜΦΑ, 2013: 115.

Εικόνα 54: Εικόνα 54: Άποψη της αυλής του εργοστασίου. Πηγή: <http://www.technopolis-athens.com/web/guest/corporateuse/buldings2>.

Εικόνα 55: Το εσωτερικό των Νέων Φούρνων σήμερα. Πηγή: <http://www.technopolis-athens.com/web/guest/corporateuse/buldings2>.

Εικόνα 56: Ο χώρος των Παλαιών Φούρνων σήμερα, με τις σκάλες που οδηγούν στο πατάρι. Πηγή: Κατάλογος ΒΜΦΑ, 2013: 24.

Εικόνα 57: Οι δεξαμενές προσωρινής αποθήκευσης του φωταερίου στο κτήριο των Παλαιών Φούρνων. Άποψη από το πατάρι. Πηγή: Κατάλογος ΒΜΦΑ, 2013: 26.

Εικόνα 58: Το εσωτερικό του κτηρίου πίεσης και διανομής. Πηγή: Κατάλογος ΒΜΦΑ, 2013: 47.

Εικόνα 59: Άποψη του Αεριοφυλακίου 2, που σήμερα φιλοξενεί το Innovathens. Πηγή: <http://www.athina984.gr/2016/03/03/switchon-technopolis-simera-gyrizoume-tous-diakoptes-sto-on/>.

Περίληψη

Η παρούσα εργασία αφορά τις πολιτικές αποκατάστασης βιομηχανικών χώρων που ακολουθούνται στην Ελλάδα και άλλες ευρωπαϊκές χώρες. Οι ευρωπαϊκές χώρες που επιλέχθηκαν προς μελέτη, μέσα από αντιπροσωπευτικά παραδείγματα, είναι η Αγγλία, η Γαλλία και η Γερμανία, λόγω της αξιόλογης βιομηχανικής κληρονομιάς τους, και η Ιταλία, λόγω της γειτνιάσής της με την Ελλάδα. Η δομή της εργασίας περιλαμβάνει δύο μέρη. Το πρώτο μέρος αποτελεί το θεωρητικό πλαίσιο της εργασίας, και περιλαμβάνει την γνωριμία με τον κλάδο της βιομηχανικής αρχαιολογίας και της βιομηχανικής κληρονομιάς, την σύνδεση της αξιοποίησης των βιομηχανικών καταλοίπων με την έννοια της βιώσιμης ανάπτυξης, την καταγραφή των γενικών τάσεων που παρατηρούνται στις διαδικασίες διατήρησης, επανάχρησης και αποκατάστασης των βιομηχανικών χώρων και την καταγραφή των πολιτικών αποκατάστασης στις ευρωπαϊκές χώρες και στην Ελλάδα. Το δεύτερο μέρος καταλαμβάνει η μελέτη της περίπτωσης αποκατάστασης του εργοστασίου φωταερίου Αθηνών, παρουσιάζοντας το χρονικό της εξέλιξης του εργοστασίου, αλλά και της ευρύτερης περιοχής, και καταγράφοντας τις φάσεις αποκατάστασής του και τις πολιτικές που ακολουθήθηκαν.

Τα συμπεράσματα της μελέτης περιλαμβάνουν κοινούς τόπους και διαφορές μεταξύ των πολιτικών αποκατάστασης στα διάφορα παραδείγματα. Τέλος, επιχειρείται και μια συνολική αποτίμηση της αποκατάστασης του εργοστασίου φωταερίου.

Λέξεις-κλειδιά:

- αποκατάσταση
- διατήρηση
- επανάχρηση
- βιομηχανική αρχαιολογία
- βιομηχανική κληρονομιά
- βιομηχανικά μνημεία

Abstract

This thesis focuses on the politics of the restoration of industrial sites that are being followed in Greece and other European countries. The European countries that are chosen for study, through representative examples, are England, France and Germany, because of their rich industrial heritage, and Italy, because of her vicinity with Greece. This paper is divided into three parts. The first part offers the theoretical framework of the study and includes the acquaintance with the fields of industrial archaeology and industrial heritage. It also refers to the register of the general trends that are followed in the works of conservation, reuse and restoration of industrial sites, as well as the connection between the exploitation of industrial remains with the concept of sustainable development. The second part concerns the restoration politics in European countries and in Greece. The third part develops a case study regarding the restoration of Athens' Gasworks plant with the aim to examine the plant's history and the development of the surrounding area. Furthermore, the stages and politics of Athens's Gasworks plant will be recorded.

The findings of this paper suggested that there are several differences and similarities between the chosen examples. Finally, the paper concludes with the evaluation regarding the restoration of Athens Gasworks plant.

Keywords:

- restoration
- conservation
- reuse
- industrial archaeology
- industrial heritage
- industrial monuments

Εισαγωγή

Αντικείμενο της παρούσας εργασίας είναι οι πολιτικές αποκατάστασης των βιομηχανικών χώρων στην Ευρώπη και την Ελλάδα, προκειμένου αυτοί να φιλοξενήσουν νέες χρήσεις. Η αποκατάσταση αποτελεί ένα από τα στάδια διάσωσης και ανάδειξης της βιομηχανικής κληρονομιάς και συμπληρώνει τις διαδικασίες της διατήρησης και της επανάχρησης. Ως μελέτη περίπτωσης επιλέχθηκε το εργοστάσιο φωταερίου της Αθήνας, το οποίο πλέον λειτουργεί ως χώρος πολιτιστικών εκδηλώσεων με το όνομα «Τεχνόπολις».

Η μελέτη των πολιτικών αποκατάστασης των βιομηχανικών χώρων εντάσσεται στο ευρύτερο πεδίο μελέτης της βιομηχανικής αρχαιολογίας και της βιομηχανικής κληρονομιάς. Οι κλάδοι αυτοί εδραιώθηκαν στην Αγγλία κατά την δεκαετία του 1950, οπότε περίπου ξεκίνησαν οι πρώτες ουσιαστικές προσπάθειες διάσωσης και αξιοποίησης των βιομηχανικών καταλοίπων. Την ίδια περίοδο αναπτύχθηκε το ενδιαφέρον και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες, όπως στην Γαλλία και τη Γερμανία. Στην Ελλάδα οι προβληματισμοί για το μέλλον των ανενεργών εργοστασιακών μονάδων τέθηκαν αρκετά χρόνια αργότερα, στην δεκαετία του 1980, με το εργοστάσιο φωταερίου της Αθήνας να είναι το πρώτο βιομηχανικό συγκρότημα που χαρακτηρίστηκε διατηρητέο.

Τα μεγάλα προβλήματα σε κοινωνικό, περιβαλλοντικό και οικονομικό επίπεδο, που προκαλούσαν οι εγκαταλειμμένοι βιομηχανικοί χώροι, οι οποίοι μέχρι την δεκαετία του 1970 περίπου χτίζονταν εντός των πόλεων, ήρθε να λύσει η δημιουργική αξιοποίησή τους και η βιώσιμη επανένταξή τους στην τοπική κοινωνία. Τα οφέλη της επανάχρησης των χώρων αυτών, που συνήθως περιλαμβάνει τη φιλοξενία πολιτιστικών ή εκπαιδευτικών δράσεων και τη δημιουργία χώρων πρασίνου και κοινόχρηστων χώρων, συνδέονται άμεσα με της αρχές της βιώσιμης ανάπτυξης, οι οποίες διέπουν τις σύγχρονες κοινωνίες. Η κατάλληλη αποκατάσταση των βιομηχανικών χώρων, σύμφωνα με τις νέες χρήσεις που προορίζονται να φιλοξενήσουν, είναι το «μέσο» για να επιτευχθεί η λειτουργική επανένταξή τους στην περιοχή και την τοπική κοινωνία.

Στόχος της παρούσας εργασίας είναι να καταγραφούν και να συζητηθούν, στο βαθμό που είναι δυνατό, οι πολιτικές αποκατάστασης βιομηχανικών χώρων που

ακολουθούνται στην Ευρώπη και την Ελλάδα. Προκειμένου να δημιουργηθεί μια κατατοπιστική εικόνα για τις πολιτικές αποκατάστασης βιομηχανικών χώρων στην Ευρώπη, επιλέχθηκαν προς εξέταση η Αγγλία, η Γαλλία και η Γερμανία, χώρες με την μεγαλύτερη παράδοση στον τομέα αυτό, ενώ εξετάστηκε και η περίπτωση της Ιταλίας, ως χώρας με αναπτυσσόμενο τον κλάδο της βιομηχανικής αρχαιολογίας. Για την περίπτωση της Ελλάδας, μελετήθηκαν και παρουσιάστηκαν αρκετά παραδείγματα αποκατεστημένων βιομηχανικών χώρων, με έμφαση στο εργοστάσιο φωταερίου της Αθήνας.

Η εργασία είναι δομημένη σε τρία μέρη. Το πρώτο μέρος περιλαμβάνει τρία κεφάλαια και αποτελεί το θεωρητικό πλαίσιο της εργασίας. Το δεύτερο μέρος αποτελείται από δύο κεφάλαια και αφορά τις πολιτικές αποκατάστασης των βιομηχανικών χώρων στην Ευρώπη και στην Ελλάδα. Το τρίτο μέρος είναι αφιερωμένο στη μελέτη περίπτωσης του εργοστασίου φωταερίου της Αθήνας. Πιο συγκεκριμένα:

Το **πρώτο κεφάλαιο** αναφέρεται σε βασικές έννοιες, όπως αυτή της βιομηχανικής αρχαιολογίας και της βιομηχανικής κληρονομιάς, που ορίζουν το ευρύτερο πλαίσιο της μελέτης.

Στο **δεύτερο κεφάλαιο** αναφέρονται οι πρώτες προσπάθειες διατήρησης και ανάδειξης βιομηχανικών μνημείων στην Ευρώπη και στην Ελλάδα, ενώ παρουσιάζονται το θεσμικό πλαίσιο και οι βασικοί φορείς που ασχολούνται με την μελέτη και τη διάσωση των βιομηχανικών καταλοίπων.

Στο **τρίτο κεφάλαιο** αναλύονται οι διαδικασίες της διατήρησης, της επανάχρησης και της αποκατάστασης βιομηχανικών χώρων, παρουσιάζεται η σχέση μεταξύ τους και διατυπώνονται οι βασικές τάσεις. Στο τέλος του κεφαλαίου παρουσιάζονται οι λόγοι, που καθιστούν αναγκαίες τις παραπάνω διαδικασίες και οι οποίοι σχετίζονται με τις αρχές της βιώσιμης ανάπτυξης.

Το **τέταρτο κεφάλαιο** αφορά τις πολιτικές αποκατάστασης που ακολουθούνται στην Αγγλία, τη Γαλλία, τη Γερμανία και την Ιταλία, ενώ το **πέμπτο κεφάλαιο** αφορά τις πολιτικές που ακολουθούνται στην Ελλάδα. Μελετάται η γενικότερη στάση της κάθε χώρας προς τη βιομηχανική κληρονομιά της και διερευνώνται οι πολιτικές αποκατάστασης των βιομηχανικών χώρων, μέσα από την παρουσίαση ορισμένων αντιπροσωπευτικών παραδειγμάτων.

Το **έκτο κεφάλαιο** παρουσιάζει το ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο της περιοχής του Γκαζιού, όπου λειτούργησε το εργοστάσιο φωταερίου.

Στο **έβδομο κεφάλαιο** παρουσιάζεται η ιστορία του ίδιου του εργοστασίου από το 1857 μέχρι και το 1984 και περιγράφεται συνοπτικά η διαδικασία παραγωγής του φωταερίου.

Στο **όγδοο κεφάλαιο** εξετάζεται το χρονικό της διατήρησης και της αποκατάστασης του εργοστασίου, καταλήγοντας στις πολιτικές που ακολουθήθηκαν σύμφωνα με τη νέα χρήση του.

Στο τέλος της εργασίας παρουσιάζονται τα συμπεράσματα της μελέτης.

Μεθοδολογία

Καθώς η αποκατάσταση βιομηχανικών χώρων δεν υφίσταται ως ανεξάρτητο επιστημονικό πεδίο, ώστε να είναι δυνατό να διακρίνουμε και τις πολιτικές που επικρατούν σε αυτό, κρίθηκε απαραίτητο να παρουσιαστεί αρχικά το πλαίσιο στο οποίο εντάσσεται. Το πλαίσιο αναλύεται στο πρώτο μέρος της εργασίας και περιλαμβάνει κατά κύριο λόγο τις έννοιες της βιομηχανικής αρχαιολογίας και βιομηχανικής κληρονομιάς. Η μελέτη των παραπάνω εννοιών βασίστηκε σε βιβλιογραφικές και διαδικτυακές πηγές, με κυριότερες το βιβλίο του Rainer Slotta «Εισαγωγή στη βιομηχανική αρχαιολογία», το βιβλίο των Judith Alfrey και Tim Putnam «Η βιομηχανική κληρονομιά», την Χάρτα του Nizhny Tagil για την βιομηχανική κληρονομιά, τον ελληνικό και τον διεθνή διαδικτυακό τόπο του TICCIH, αλλά και σχετικές δημοσιεύσεις.

Προκειμένου να αναδειχθεί η σημασία της αποκατάστασης, αλλά και γενικότερα της επανάχρησης των βιομηχανικών χώρων, έγινε η σύνδεση των παραπάνω διαδικασιών με την έννοια της βιώσιμης ανάπτυξης. Η έννοια της βιώσιμης ανάπτυξης περιλαμβάνει την πολιτισμική, οικονομική, κοινωνική και περιβαλλοντική ανάπτυξη, οι οποίες επιτυγχάνονται μέσω της αξιοποίησης των ανενεργών βιομηχανικών χώρων. Η παρουσίαση των αρχών της βιώσιμης ανάπτυξης βασίστηκε στην «Εκθεση Brundtland» (Εκθεση της Παγκόσμιας Επιτροπής για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη) του 1987, όπου και χρησιμοποιήθηκε πρώτη φορά ο όρος.

Προσπαθώντας να διαμορφώσουμε μια εικόνα των πολιτικών που επικρατούν στη διαδικασία της αποκατάστασης, κρίθηκε απαραίτητο να εξεταστούν πρώτα οι τάσεις που επικρατούν στη διατήρηση και την επανάχρηση, αφού οι τρεις αυτές διαδικασίες εξαρτώνται η μία από την άλλη. Τη βάση για τη μελέτη της διατήρησης των βιομηχανικών χώρων προσέφερε το βιβλίο των Judith Alfrey και Tim Putnam «Η βιομηχανική κληρονομιά», αλλά και οι αρχές που διατυπώθηκαν στην Χάρτα της Βενετίας για την Αποκατάσταση και Συντήρηση Μνημείων και Μνημειακών Συνόλων το 1964 και στην Χάρτα του Nizhny Tagil για την βιομηχανική κληρονομιά το 2003.

Είναι πολύ σημαντικό να σημειωθεί ότι στον τομέα της αποκατάστασης βιομηχανικών χώρων και μνημείων δεν έχουν αποκρυσταλλωθεί ακόμα τάσεις και

πολιτικές. Επομένως, η εργασία αυτή αποτελεί μια προσπάθεια να διαμορφωθεί μια εικόνα μέσα από τη μελέτη παραδειγμάτων κτηρίων και χώρων που έχουν διατηρηθεί, αποκατασταθεί και βρίσκονται σε επανάχρηση είτε ως μουσεία του εαυτού τους, είτε φιλοξενώντας άλλες χρήσεις. Λόγω της άμεσης σύνδεσης της αποκατάστασης με την διατήρηση και την επανάχρηση των βιομηχανικών χώρων, οι τρεις αυτές διαδικασίες μελετήθηκαν παράλληλα για το κάθε παράδειγμα. Αναλόγως με το πώς η αποκατάσταση εξυπηρετεί τις νέες χρήσεις και την διατήρηση του βιομηχανικού στοιχείου, διαμορφώθηκαν ορισμένα κριτήρια, σύμφωνα με τα οποία ορίστηκαν οι πολιτικές αποκατάστασης. Τα κριτήρια αυτά είναι τα εξής:

- η σχέση αυθεντικότητας του βιομηχανικού χαρακτήρα και της χρηστικότητας του χώρου στο πλαίσιο της επανάχρησης,
- ο βαθμός παρέμβασης στο υπάρχον μνημείο και το κατά πόσο οι εργασίες αποκατάστασης αλλοιώνουν την αρχική μορφή του,
- κατά πόσο γίνεται κατανοητή η προηγούμενη χρήση του χώρου,
- κίνητρα της αποκατάστασης (αισθητικά ή εκπαιδευτικά).

Μετά από την μελέτη των παραδειγμάτων, αποδείχθηκε πως αυτά τα τέσσερα σημεία είναι αυτά που διαφοροποιούν το ένα μνημείο από το άλλο και καθορίζουν τη μορφή του τελικού αποτελέσματος.

Όπως αναφέρθηκε ήδη, οι χώρες που επιλέχθηκαν, προκειμένου να ερευνησουμε τις πολιτικές αποκατάστασης στην Ευρώπη, είναι η Αγγλία, η Γαλλία, η Γερμανία και η Ιταλία. Οι τρεις πρώτες είναι χώρες μεγάλη παράδοση στον τομέα της διαχείρισης της βιομηχανικής κληρονομιάς και πλούσιο απόθεμα σε κατάλοιπα. Επομένως, προσφέρουν μια πληθώρα περιπτώσεων για μελέτη και εξαγωγή συμπερασμάτων, αλλά και για την διερεύνηση ορισμένων «καλών πρακτικών». Από την άλλη μεριά, η Ιταλία παρόλο που δεν φημίζεται για την βιομηχανική της κληρονομιά, επιλέχθηκε λόγω της γειννιάσής της με την Ελλάδα και της ομοιότητας που έχουν σε αρκετά σημεία, πολιτιστικά και κοινωνικά, οι δύο χώρες. Η μελέτη των παραδειγμάτων από τις παραπάνω χώρες βασίστηκε κατά κύριο λόγο σε διαδικτυακές πηγές.

Όσον αφορά τις πολιτικές αποκατάστασης στην Ελλάδα, εξετάστηκαν παρομοίως αρκετά παραδείγματα. Ακριβέστερα συμπεράσματα προέκυψαν μέσα από την μελέτη περίπτωσης, για την οποία επιλέχθηκε στο εργοστάσιο φωταερίου Αθηνών (η σημερινή «Τεχνόπολις»). Ο χώρος αυτός επιλέχθηκε αρχικά λόγω της σπουδαιότητάς του· πρόκειται για το μεγαλύτερο εργοστάσιο φωταερίου της Ελλάδας, βρίσκεται στο

κέντρο της πρωτεύουσας επηρεάζοντάς την σε πολλά επίπεδα και είναι ο πρώτος βιομηχανικός χώρος που κρίθηκε διατηρητέος στην Ελλάδα. Επιπλέον, λόγω της ιδιαίτερης ιστορικής και πολιτισμικής του σημασίας, είναι διαθέσιμες περισσότερες πληροφορίες σε σχέση με άλλα βιομηχανικά μνημεία της Ελλάδας.

Η έρευνα για την αποκατάσταση του εργοστασίου και τη μετατροπή του σε πολιτιστικό χώρο βασίστηκε στις υπουργικές αποφάσεις της εποχής σχετικά με τον χαρακτηρισμό του, καθώς και στις αρχιτεκτονικές μελέτες για τις προτεινόμενες χρήσεις του. Ακόμα, πραγματοποιήθηκαν συνεντεύξεις με την υπεύθυνη του τομέα του Βιομηχανικού Μουσείου Φωταερίου, κα. Μαρία Φλώρου, τις υπαλλήλους του μουσείου, κκ. Δέσποινα Ανδριοπούλου και Αργυρώ Μπατσή, και την μουσειολόγο και αρχιτέκτονα, κα. Ερατώ Κουτσοδάκη, μέλος της μουσειολογικής ομάδας. Παράλληλα, αξιοποιήθηκε η εμπειρία της γράφουσας από τη δίχρονη απασχόλησή της ως ξεναγού στο Βιομηχανικό Μουσείο Φωταερίου, η οποία έδωσε την ευκαιρία για γνωριμία και τριβή με τον συγκεκριμένο χώρο.

Οι ερωτήσεις που απευθύνθηκαν στην κα. Φλώρου αφορούσαν κυρίως τη συνύπαρξη του Μουσείου με την Τεχνόπολη στον ίδιο χώρο, καθώς και πρακτικές λεπτομέρειες σχετικά με τη συντήρηση του χώρου. Η κα. Ανδριοπούλου και η κα. Μπατσή, ως υπάλληλοι του Μουσείου και άνθρωποι που έρχονται καθημερινά σε επαφή με τους επισκέπτες του χώρου, ερωτήθηκαν για την αξιοποίηση των παρεμβάσεων στα πλαίσια της μουσειακής διαδρομής, αλλά και την αποδοχή αυτών από τους επισκέπτες. Η κα. Κουτσοδάκη ερωτήθηκε κυρίως για τη σχέση του σχεδιασμού της μουσείου με τις παρεμβάσεις αποκατάστασης, αναδεικνύοντας αρκετά προβληματικά σημεία του αποκατεστημένου χώρου. Στο τέλος, ζητήθηκε από όλες τις συνεντευξιζόμενες να σχολιάσουν συνολικά την αποκατάσταση του χώρου σε σχέση με τη σημερινή λειτουργία του. Οι πληροφορίες από τα μέλη του μουσείου αποδείχθηκαν ιδιαίτερα χρήσιμες για την αξιολόγηση της αποκατάστασης σε σχέση με τη σημερινή χρήση του χώρου. Επιπλέον, η κα. Φλώρου, μέσω τηλεφωνικής επικοινωνίας, προσέφερε το μεγαλύτερο μέρος των πληροφοριών για τη δεύτερη φάση της αποκατάστασης, για την οποία δεν υπήρχαν πηγές. Η συνέντευξη από την κα. Κουτσοδάκη αφενός έδωσε πληροφορίες για την αξιοποίηση του αποκατεστημένου χώρου και τη μετατροπή του σε μουσείο, αφετέρου προσέφερε τη γνώμη ενός αρχιτέκτονα για το συνολικό αποτέλεσμα. Οι συνεντεύξεις από την κα. Φλώρου και τις κκ. Ανδριοπούλου και Μπατσή, καθ' ότι γραπτές, παρατίθενται στο

παράρτημα της εργασίας. Η συνέντευξη από την κα. Κουτσοδάκη πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο μιας ευρείας συζήτησης και δεν ήταν δυνατό να παρατεθεί.

Τα εμπόδια που προέκυψαν κατά τη συγγραφή της εργασίας αφορούσαν κυρίως τη διαθεσιμότητα των πηγών. Όπως αναφέρθηκε, το θέμα της διατήρησης και αποκατάστασης της βιομηχανικής κληρονομιάς δεν έχει μεγάλη παράδοση, ιδιαίτερα στην Ελλάδα. Η εύρεση βιβλιογραφικών πηγών, επομένως, ήταν εξαρχής προβληματική. Ιδιαίτερα στην περίπτωση του εργοστασίου φωταερίου, οι γραπτές πηγές (δηλαδή οι υπουργικές αποφάσεις και οι αρχιτεκτονικές μελέτες) άφηναν μεγάλα κενά, τα οποία καλύφθηκαν μόνο με τη συνδρομή της κας. Φλώρου. Τέλος, επιδιώχθηκε, χωρίς επιτυχία, να πραγματοποιηθούν συνεντεύξεις και με άλλα άτομα που σχετίζονται με τον χώρο, όπως με τον κο. Σάκη Χατζηγώγα, μηχανολόγο, υπεύθυνο της αποκατάστασης του μηχανολογικού εξοπλισμού, και με τον κο. Κωνσταντίνο Μπιτζάνη, διευθύνοντα σύμβουλο της «Τεχνόπολης».

Α' ΜΕΡΟΣ:

Θεωρητικό πλαίσιο

1. Βασικοί ορισμοί και χρήσιμες έννοιες

Ορίζοντας το θεωρητικό πλαίσιο της έρευνας, κρίνεται απαραίτητο να εξετάσουμε τους βασικούς όρους και τις έννοιες τις οποίες πραγματεύεται η εργασία. Το μεγαλύτερο μέρος του πρώτου κεφαλαίου καταλαμβάνουν οι ορισμοί της βιομηχανικής αρχαιολογίας και της βιομηχανικής κληρονομιάς, οι οποίοι αποτελούν τους επιστημονικούς κλάδους στους οποίους εντάσσεται η μελέτη. Συμπληρωματικά, παρατίθενται οι ορισμοί του βιομηχανικού μνημείου, του βιομηχανικού τοπίου και του βιομηχανικού μουσείου¹.

Βιομηχανική αρχαιολογία

Σύμφωνα με τη Χάρτα του Nizhny Tagil, η οποία συντάχθηκε το 2003 από τη Διεθνή Επιτροπή για τη Διατήρηση της Βιομηχανικής Κληρονομιάς (The International Committee for the Conservation of Industrial Heritage, στο εξής TICCIH), η βιομηχανική αρχαιολογία ορίζεται ως εξής:

«Η βιομηχανική αρχαιολογία είναι μια διεπιστημονική μέθοδος μελέτης όλων των μαρτυριών, υλικών και άυλων, των τεκμηρίων, των τεχνουργημάτων, της στρωματογραφίας και των κατασκευών, των ανθρώπινων οικισμών και των φυσικών και αστικών τοπίων που δημιουργήθηκαν για ή από τη βιομηχανική διεργασία. Χρησιμοποιεί αυτές τις μεθόδους έρευνας που είναι οι πιο κατάλληλες για να διευρύνουν την κατανόηση του βιομηχανικού παρελθόντος και παρόντος»².

Η ιστορική περίοδος που μελετά η βιομηχανική αρχαιολογία ξεκινά από την αρχή της Βιομηχανικής Επανάστασης στο δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα και φτάνει μέχρι τη σύγχρονη εποχή, ενώ παράλληλα εξετάζονται οι πρώτες προ-βιομηχανικές και

¹ Για συμπληρωματικές έννοιες γκρίζων ζωνών (brownfields) – αστικών κενών, ανάπλασης και αστικής αναζωογόνησης, βλ. Παράρτημα 1, σελ. 152.

² Χάρτα Nizhny Tagil, 2003.

πρωτο-βιομηχανικές ρίζες της³ (δηλαδή οι μορφές βιοτεχνίας και βιομηχανίας που απετέλεσαν τους προπομπούς των μορφών που αναπτύχθηκαν από τη Βιομηχανική Επανάσταση και ύστερα)⁴.

Ως επιστήμη και όρος η βιομηχανική αρχαιολογία εμφανίστηκε στα μέσα της δεκαετίας του 1950 στην Αγγλία, κατά την περίοδο της αποβιομηχάνισης, όταν οι παραδοσιακοί τύποι της βιομηχανικής παραγωγής (π.χ. κλωστοϋφαντουργία) εγκαταλείφθηκαν ή μεταφέρθηκαν σε μονάδες εκτός του αστικού ιστού. Το φαινόμενο αυτό προκάλεσε έντονες αλλαγές στο αστικό περιβάλλον και στον κοινωνικό και οικονομικό χαρακτήρα των περιοχών, αφού μετά από την απομάκρυνση των βιομηχανικών μονάδων εγκαταλείφθηκαν ολόκληρες περιοχές. Ξεκινώντας από την Αγγλία, η αποβιομηχάνιση επεκτάθηκε στην ηπειρωτική Ευρώπη και την Αμερική, ενώ στη χώρα μας έφτασε προς τα τέλη της δεκαετίας του 1970 (βλ. Παράρτημα. 2, σελ. 154). Η επιστήμη της βιομηχανικής αρχαιολογίας, επομένως, είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με τις συνθήκες της εγκατάλειψης και με τα κοινωνικά αιτήματα για διάσωση της μνήμης και της τοπικής και συλλογικής ταυτότητας⁵.

Αντικείμενο των μελετών της βιομηχανικής αρχαιολογίας αποτελούν τα υλικά κατάλοιπα των βιομηχανικών μονάδων (συμπλέγματα εγκαταστάσεων, κτήρια, εργοστάσια, μηχανολογικός εξοπλισμός), αλλά και του περιβάλλοντος χώρου τους, όπως είναι οι εργατικές κατοικίες και τα συστήματα μεταφοράς ανθρώπων και υλικών. Στόχος είναι να γνωρίσουμε τις διαδικασίες παραγωγής, τις συνθήκες εργασίας, την ιστορία της τεχνικής και της τεχνολογίας, αλλά και το πώς εγγράφονται οι εγκαταστάσεις αυτές το περιβάλλον και ποια είναι η σχέση και το βίωμα του ανθρώπου μέσα σ' αυτό. Με άλλα λόγια, με τη μελέτη της βιομηχανικής αρχαιολογίας επιδιώκουμε να ενσωματώσουμε την οπτική της ανθρωπολογίας στη μελέτη του υλικού πολιτισμού⁶. Με τον τρόπο αυτό, η βιομηχανική αρχαιολογία βρίσκει τη θέση της δίπλα στη λαογραφία, την κοινωνική και οικονομική ιστορία, την ιστορία των επιχειρήσεων και της τεχνολογίας, αλλά και την παραδοσιακή αρχαιολογία.

³ Χάρτα Nizhny Tagil, 2003.

⁴ Αναλυτικά η εξέλιξη της βιομηχανικής ανάπτυξης στο Παράρτημα 2, σελ. 154.

⁵ Οικονομοπούλου 2011: 21.

⁶ Αγριαντώνη 2003: 45.

Οι αφετηρίες του κλάδου εντοπίζονται στη Γερμανία κατά τον 19^ο αιώνα με την «αρχαιολογία των ορυχείων», βασικοί υποστηρικτές της οποίας ήταν οι Theodor Haupt και Friedrich Freise, οι οποίοι ενδιαφέρονταν για τα παλιά ορυχεία, τα ερείπια και τα ευρήματά τους και θεωρούσαν ότι από αυτά μπορούσε κανείς να εξαγάγει αξιόλογα συμπεράσματα για την ιστορία τους⁷. Υποστηρίζεται ότι ο όρος «βιομηχανική αρχαιολογία» δόθηκε το 1953 από τον Donald Dudley, καθηγητή του Πανεπιστημίου του Birmingham, ο οποίος μαζί με τους Michael Rix, Angus Buchanan, Kenneth Hudson και J.P.M Panell αποτελούν την πρώτη ομάδα επιστημόνων που θα θεωρήσουν τη βιομηχανική αρχαιολογία ως αυτόνομο επιστημονικό κλάδο⁸.

Η επιλογή του όρου «αρχαιολογία» αποτέλεσε στο παρελθόν πηγή εντάσεων, καθώς η βιομηχανική περίοδος είναι πολύ πιο πρόσφατη από αυτή με την οποία ασχολείται παραδοσιακά ο κλάδος της αρχαιολογίας και είναι άμεσα συνδεδεμένη με κοινωνικά αιτήματα. Ωστόσο, εν τέλει ο όρος κρίθηκε κατάλληλος, αφού η βιομηχανική αρχαιολογία χρησιμοποιεί μεθοδολογικά εργαλεία της παραδοσιακής αρχαιολογίας, όπως είναι η μελέτη των υλικών καταλοίπων περασμένων εποχών, η αναγωγική αναζήτηση πληροφοριών με βάση το μνημείο και οι ανασκαφικές τεχνικές⁹. Παράλληλα, κοινό στοιχείο αποτελεί το γεγονός ότι, όπως κάθε αρχαιολογική δραστηριότητα, έτσι και η βιομηχανική διεξάγεται αποσπασματικά, δηλαδή μας δίνει ενδεικτικές αναπαραστάσεις των διαδικασιών παραγωγής και εργασίας μιας περασμένης εποχής¹⁰. Τέλος, η επιλογή του όρου «αρχαιολογία» συνδέεται και με την

⁷ Slotta 1982: 176.

⁸ Πιο συγκεκριμένα, το 1963 ο Hudson όρισε τη βιομηχανική αρχαιολογία ως «οργανωμένη, σε επίπεδο επιστημονικού κλάδου, έρευνα των υλικών καταλοίπων βιομηχανιών του παρελθόντος», με απώτερο στόχο τη συμβολή στη γνώση της οικονομικής και κοινωνικής ιστορίας⁸. Το 1967 ο Rix την περιέγραψε ως «την καταγραφή, διατήρηση και έρευνα των τόπων και των δομών της πρώτης βιομηχανικής δραστηριότητας και ειδικά των μνημείων της βιομηχανικής επανάστασης»⁸. Την ίδια περίπου περίοδο ο Pannell είχε μια αντίστοιχη άποψη, ενώ λίγα χρόνια αργότερα, στις αρχές της δεκαετίας του 1970, ο Buchanan θέλησε να αναδείξει την επιστημονικότητα του κλάδου τονίζοντας τη σημασία της ένταξης των μνημείων αυτών στο πλαίσιο της ιστορίας της κοινωνίας και της τεχνολογίας (Slotta 1982: 181).

⁹ Αγριαντώνη, 2003: 43.

¹⁰ Slotta, 1982: 192.

ανάγκη να αναγνωριστεί ο επιστημονικός χαρακτήρας του κλάδου¹¹, ο οποίος συχνά αντιμετωπιζόταν ως ερασιτεχνική απασχόληση.

Βιομηχανική κληρονομιά

Σύμφωνα με το TICCIH (Διεθνής Επιτροπή για τη Διατήρηση της Βιομηχανικής Κληρονομιάς), η βιομηχανική κληρονομιά ορίζεται ως εξής:

«Είναι τα κατάλοιπα του βιομηχανικού πολιτισμού που έχουν ιστορική, τεχνολογική, κοινωνική, αρχιτεκτονική ή επιστημονική αξία. Αυτά τα κατάλοιπα αποτελούνται από κτήρια και μηχανήματα, εργαστήρια, μύλους και εργοστάσια, μεταλλεία, χώρους μεταποίησης και διύλισης, χώρους φύλαξης και αποθήκευσης, τόπους όπου παράγεται, μεταφέρεται και χρησιμοποιείται ενέργεια, μεταφορές με όλη την υποδομή τους, καθώς και χώρους που χρησιμοποιούνταν για κοινωνικές δραστηριότητες σχετικές με τη βιομηχανία, όπως η στέγαση, η θρησκευτική λατρεία και η εκπαίδευση¹²».

Στην Χάρτα του Nizhny Tagil περιγράφονται, επίσης, οι πολύπλευρες αξίες της βιομηχανικής κληρονομιάς. Η προστασία της βιομηχανικής κληρονομιάς είναι σημαντική, διότι διαθέτει αξία κοινωνική, τεχνολογική, επιστημονική, αισθητική και οικουμενική, εφόσον δεν περιορίζεται τοπικά. Πιο συγκεκριμένα:

1. Η βιομηχανική κληρονομιά είναι τα τεκμήρια δραστηριοτήτων που είχαν και συνεχίζουν να έχουν σοβαρές ιστορικές συνέπειες. Τα κίνητρα προστασίας της βιομηχανικής κληρονομιάς βασίζονται στην οικουμενική αξία αυτών των τεκμηρίων και όχι στην ιδιαιτερότητα μεμονωμένων χώρων.
2. Η βιομηχανική κληρονομιά έχει κοινωνική αξία ως τμήμα των καταλοίπων της καθημερινής ζωής συνηθισμένων ανδρών και γυναικών και, με αυτή την ιδιότητα, προσδίδει μια σημαντική αίσθηση ταυτότητας στα μέλη της εκάστοτε κοινωνίας. Έχει τεχνολογική και επιστημονική αξία για την ιστορία της μεταποίησης, της μηχανικής, των κατασκευών και μπορεί να έχει και σημαντική αισθητική αξία για την ποιότητα της αρχιτεκτονικής, της μελέτης και του σχεδιασμού.

¹¹ Αγριαντώνη, 2003: 46.

¹² Χάρτα Nizhny Tagil, 2003.

3. Αυτές οι αξίες είναι εγγενείς στον ίδιο τον πρώην βιομηχανικό χώρο, στον ιστό του, στα συστατικά του, τα μηχανήματα και το πλαίσιο, στο βιομηχανικό τοπίο, στα γραπτά τεκμήρια και επίσης στα άυλα ίχνη της βιομηχανίας που περιέχονται στις ανθρώπινες αναμνήσεις και στα ήθη.
4. Η σπανιότητα, ως προς την επιβίωση συγκεκριμένων διαδικασιών, την τυπολογία των χώρων και τοπίων, προσθέτει ιδιαίτερη αξία και πρέπει να αξιολογείται προσεκτικά. Τα πρώιμα ή πρωτοποριακά παραδείγματα έχουν ιδιαίτερη αξία¹³.

Όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, η βιομηχανική αρχαιολογία, άρα και η κληρονομιά, έχει έντονο κοινωνικό χαρακτήρα. Έχει, επομένως, ιδιαίτερη σημασία η αναφορά στις αναμνήσεις και τα ήθη ως πηγές τεκμηρίων, καθώς μέσα από αυτές αναδεικνύεται το ανθρώπινο στοιχείο και βίωμα.

Πληροφορίες για όλα τα παραπάνω μπορούν να δώσουν:

- κτήρια (παλιά εργαστήρια, εργοστάσια και χώροι παραγωγής),
- εξοπλισμός (παλιά εργαλεία, μηχανές και ηλεκτρομηχανολογικός εξοπλισμός),
- βιομηχανικά τοπία (μεταλλεία, ορυχεία κ.ά.)
- βιομηχανικά αρχεία (για την ίδρυση, λειτουργία και οργάνωση του εργοστασίου)
- πρωτότυπα σχέδια (κτηρίων και οργάνωσης της σειράς παραγωγής)
- κάθε είδους γραπτή πηγή (απομνημονεύματα, βιογραφίες των ιδρυτών)
- προφορικές μαρτυρίες (από τεχνίτες, εργάτες, συγγενείς κ.λπ.)
- λοιπά τεκμήρια (συσκευασίες προϊόντων, στολές προσωπικού, έπιπλα γραφείου, κ.λπ.)
- εργατικοί οικισμοί (κτίρια κατοικιών, καταστήματα, χώροι κοινωνικών εκδηλώσεων κ.λπ.)¹⁴.

Παρ' ότι πολλές, οι πηγές πληροφοριών για το βιομηχανικό παρελθόν είναι ακόμη σε μεγάλο βαθμό αποσπασματικές. Η αποσπασματικότητα αυτή μπορεί να οφείλεται αφενός στη δυνατότητα που έχουν τα βιομηχανικά κατάλοιπα να μετασχηματίζονται

¹³ Χάρτα Nizhny Tagil, 2003.

¹⁴ Αδαμάκης, 2013, Σημειώσεις μαθήματος «Διαχείριση βιομηχανικής κληρονομιάς».

(χώροι και μηχανολογικός εξοπλισμός σε επανάχρηση), αφετέρου στην πρότερη τάση των ιστορικών κλάδων να αμελούν, ή και να περιφρονούν, το βιομηχανικό πολιτισμό¹⁵. Στόχος της μελέτης της βιομηχανικής κληρονομιάς είναι να κατανοήσει και να υπερβεί τις αιτίες της αποσπασματικότητας, ώστε να συνθέσει μια σφαιρική εικόνα για τον βιομηχανικό πολιτισμό.

Το 1973 στην περιοχή των ορυχείων Ironbridge της Μεγάλης Βρετανίας ιδρύθηκε η Διεθνής Επιτροπή για τη Διατήρηση της Βιομηχανικής Κληρονομιάς (TICCIH), ένας διεθνής κυβερνητικός οργανισμός με μέλη από όλο τον κόσμο. Το TICCIH συνεργάζεται με το ICOMOS (Διεθνές Συμβούλιο Μνημείων) και την UNESCO για την προστασία των καταλοίπων της βιομηχανίας σε όλο τον πλανήτη. Στην Ελλάδα το ενδιαφέρον για την τύχη των καταλοίπων της βιομηχανικής δραστηριότητας εκδηλώθηκε κατά τη δεκαετία του 1980 και το ελληνικό τμήμα του TICCIH ιδρύθηκε τον Μάρτιο του 1992¹⁶.

Βιομηχανικό μνημείο

Το βιομηχανικό μνημείο αποτελεί τον φορέα των πληροφοριών της βιομηχανικής κληρονομιάς. Σύμφωνα με τον Buchanan, πρόκειται για ό,τι έχει απομείνει από τη βιομηχανική δραστηριότητα και την εκβιομηχάνιση¹⁷. Μπορεί να προέρχεται από όλους τους χώρους τους οποίους έχει επηρεάσει η βιομηχανική δραστηριότητα, όπως τις μονάδες παραγωγής, το εμπόριο, τις μεταφορές, τις συγκοινωνίες και τις υπηρεσίες παροχής αγαθών¹⁸. Τα μνημεία αυτά δίνουν πληροφορίες για την οικονομία, την τεχνική, την ιστορία, την τέχνη, τις θετικές επιστήμες, το περιβάλλον, τη γεωλογία και τις κοινωνικές συνθήκες¹⁹ και συμβάλλουν στην κατανόηση μιας εργασιακής και παραγωγικής διαδικασίας περασμένης εποχής. Η αξιολόγηση των μνημείων έγκειται σε ποιοτικούς συσχετισμούς, όπως, για παράδειγμα, το αν είναι

¹⁵ Alfrey και Putnam, 1992: 15.

¹⁶ Διαδικτυακός τόπος ελληνικού τμήματος TICCIH: <http://www.ticcih.gr/>. Ημερομηνία τελευταίας επίσκεψης 13/5/2017.

¹⁷ Μαχαίρας 1986: 16.

¹⁸ Slotta 1982: 206.

¹⁹ Slotta 1982: 16.

τοπικής ή περιφερειακής σημασίας, ή ακόμα και εθνικής ή διεθνούς²⁰. Αξίζει να σημειώσουμε πως τα συγκεκριμένα μνημεία αποτελούν μοναδική μαρτυρία των συνθηκών ζωής της εργατικής τάξης²¹, η οποία δεν προοριζόταν ποτέ να έχει μνημείο ούτε και να αφήσει διαφορετικά τα αποτυπώματά της στο χώρο.

Βιομηχανικό τοπίο

Το βιομηχανικό τοπίο σηματοδοτεί τον τόπο όπου κυριάρχησε η βιομηχανία. Περιλαμβάνει τα βιομηχανικά κτήρια και συγκροτήματα, αλλά και τις κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες που τα συνοδεύουν, τις παραγωγικές διαδικασίες και τις μνήμες. Δεν αποτελεί αποκλειστικά ένα αισθητικό κεφάλαιο, αλλά το χώρο διαβίωσης και απασχόλησης των ανθρώπων και γι' αυτό αξιολογείται ως προς τη σημασία του για τους ανθρώπους που ζουν γύρω από αυτόν²².

Βιομηχανικό μουσείο

Τα βιομηχανικά μουσεία εντάσσονται στην ευρύτερη κατηγορία των μουσείων τεχνολογίας και επιστημών. Τέτοιου είδους μουσεία εμφανίστηκαν στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, όταν ορισμένα μουσειακά ιδρύματα εξειδικεύτηκαν στην παρουσίαση της επιστήμης και της τεχνολογίας, όπως, για παράδειγμα, το Βιομηχανικό Μουσείο της Πράγας που εξέθετε την ιστορία της βιομηχανίας και της ανάπτυξής της²³. Καθώς η βιομηχανική αρχαιολογία αποτελεί έναν κλάδο διεπιστημονικό, τα βιομηχανικά μουσεία πολύ συχνά συγχέονται ή σχετίζονται με μουσεία άλλων ειδών, όπως τα περιβαλλοντικά, τα οικομουσεία και τα ιστορικά.

Στα βιομηχανικά ή τεχνολογικά μουσεία διατηρούνται τα βιομηχανικά κατάλοιπα (μηχανολογικός εξοπλισμός), αναλύονται οι τρόποι κατασκευής και λειτουργίας των μηχανημάτων, παρουσιάζεται η γραμμή παραγωγής του προϊόντος, καταγράφονται οι

²⁰ Slotta 1982: 208

²¹ Μαχαίρας 1986: 18

²² Οικονομοπούλου 2011: 29.

²³ Alfrey και Putnam, 1992: 53.

οικονομικές και ποιοτικές διαστάσεις της παραγωγής σε σχέση με την οικονομία της χώρας, παρουσιάζεται η ταυτότητα του προϊόντος και η ιστορία της παραγωγής του, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις γίνεται και παραγωγή του προϊόντος για εκπαιδευτικούς σκοπούς (υπό την εποπτεία και το συντονισμό εξειδικευμένου προσωπικού με ελεγχόμενες ομάδες επισκεπτών)²⁴.

Διακρίνονται σε δύο κατηγορίες: α) τα μουσεία του εαυτού τους, δηλαδή εργοστάσια, εργαστήρια και μονάδες παραγωγής που έχουν διατηρήσει τον εξοπλισμό τους και έχοντας υποστεί τις απαραίτητες επεμβάσεις συντήρησης προβάλλουν την αλυσίδα παραγωγής του προϊόντος και β) τα μουσεία που στεγάζονται σε ουδέτερα κελύφη²⁵. Όσον αφορά την πρώτη περίπτωση, είναι σημαντικό να γίνει σαφές ότι διαφοροποιούνται από τα αναστηλωμένα εργαστήρια (όπως λιοτρίβια και νερόμυλους) και ότι πρόκειται για πραγματικά μουσεία με κατάλληλο προσωπικό και συλλογές που προβάλλουν τη διαδικασία παραγωγής και τον τρόπο εργασίας των εργαζομένων²⁶. Στη δεύτερη κατηγορία ανήκουν μουσεία που παρουσιάζουν την τεχνολογική εξέλιξη ενός προϊόντος ανά τους αιώνες και γι' αυτό είναι απαραίτητο να στεγαστούν σε κελύφη που δεν φέρουν την ταυτότητα μιας συγκεκριμένης περιόδου παραγωγής²⁷.

²⁴ Λούβη-Κίζη, 2005: 72.

²⁵ Λούβη-Κίζη, 2005: 73.

²⁶ Παραδείγματα βιομηχανικών χώρων που έχουν μετατραπεί σε μουσεία του εαυτού τους είναι το Μουσείο Ύδρευσης Θεσσαλονίκης, το Υπαίθριο Μουσείο Υδροκίνησης στη Δημητσάνα, το Μουσείο Πλινθοκεραμοποιίας Τσαλαπάτα στο Βόλο και το Βιομηχανικό Μουσείο Φωταερίου στην Αθήνα.

²⁷ Παραδείγματα βιομηχανικών – τεχνολογικών μουσείων που στεγάζονται σε ουδέτερα κελύφη είναι το Βιομηχανικό Μουσείο Σύρου, το Μουσείο Μαρμαροτεχνίας στην Τήνο και το Μουσείο Τυπογραφίας και Χάρτου στη Θεσσαλονίκη.

2. Διαχείριση της βιομηχανικής κληρονομιάς: πρώτες προσπάθειες, φορείς και θεσμικό πλαίσιο

Παρά το γεγονός ότι πατρίδα της βιομηχανικής αρχαιολογίας είναι η Μεγάλη Βρετανία, όπου αναπτύχθηκε ως επιστημονικός κλάδος από τη δεκαετία του 1950, τα πρώτα βήματα αξιοποίησης των βιομηχανικών καταλοίπων ως πολιτισμικών αγαθών εντοπίζονται πολύ νωρίτερα σε άλλες περιοχές²⁸. Το 1794 ιδρύθηκε στο Παρίσι το πρώτο τεχνικό μουσείο στον κόσμο, το *Conservatoire National des Arts et Métiers*, το οποίο λειτουργούσε ως δημόσιος χώρος κατάθεσης και φύλαξης μηχανών, εργαλείων, σχεδίων, βιβλίων και νέων εφευρέσεων με σκοπό την ανάδειξη και τελειοποίηση της εθνικής βιομηχανίας²⁹. Το 1906 ιδρύθηκε στο Μόναχο το *Γερμανικό Μουσείο των Επιτευγμάτων των Θετικών Επιστημών και της Τεχνολογίας*³⁰, με στόχο τη μελέτη των βιομηχανικών καταλοίπων και την ανάδειξη των τεχνολογικών επιτευγμάτων. Στη Γερμανία, επίσης, το 1932 εκδόθηκε το βιβλίο «Τεχνικά μνημεία πολιτισμού», το οποίο θεωρείται ο πρόδρομος όλων των μετέπειτα εκδόσεων για τα τεχνικά μνημεία³¹.

Τα πρώτα μουσεία που εξειδικεύονταν στην επιστήμη, την τεχνολογία και τις διάφορες μορφές της βιομηχανίας, εμφανίστηκαν στα τέλη του 19ου αιώνα και στις αρχές του 20ού³², με χαρακτηριστικό παράδειγμα το Βιομηχανικό Μουσείο της Πράγας³³, το οποίο ιδρύθηκε το 1908 (εικόνα 1). Επιπλέον, στις αρχές του 20ού

²⁸ Αναλυτικά οι πρώτες προσπάθειες διατήρησης και διαχείρισης της βιομηχανικής κληρονομιάς στην Ευρώπη στο Παράρτημα 3, σελ. 158.

²⁹ Αγριαντώνη 2003: 42.

³⁰ Διαδικτυακός τόπος Γερμανικού Μουσείου των Επιτευγμάτων των Θετικών Επιστημών και της Τεχνολογίας: <http://www.deutsches-museum.de/>. Ημερομηνία τελευταίας επίσκεψης: 13/5/2017.

³¹ Slotta, 1992: 178.

³² Alfrey και Putnam, 1992: 53.

³³ Διαδικτυακός τόπος Βιομηχανικού Μουσείου Πράγας: <http://www.ntm.cz/>. Ημερομηνία τελευταίας επίσκεψης: 13/5/2017.

αιώνα ιδρύθηκαν τα πρώτα μουσεία που στεγάζονταν σε πρώην βιομηχανικά κτήρια ή συγκροτήματα, ώστε να παρουσιάζουν τη βιομηχανική δραστηριότητα *in situ*. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν οι μετατροπές σε μουσεία ενός σιδηρουργείου στην Σουηδία, το 1903³⁴ και ενός κτηρίου βιομηχανίας μεταλλουργίας στο Sheffield της Αγγλίας, το 1935. Ωστόσο, το είδος των τεχνικών μουσείων γνώρισε τη μεγαλύτερη διάδοση μετά το τέλος των Παγκοσμίων Πολέμων, οι οποίοι άφησαν πληθώρα βιομηχανικών εγκαταστάσεων, που είχαν αναπτυχθεί για να καλύψουν τις ανάγκες τους³⁵. Ειδικότερα, στο β' μισό του 20ού αιώνα παρατηρείται αυξημένο ενδιαφέρον για την αναγνώριση και τη διατήρηση *in situ* όχι μόνο μεμονωμένων βιομηχανικών καταλοίπων, αλλά και του περιβάλλοντός τους. Αξιόλογο παράδειγμα αυτού του τύπου μνημείου αποτελεί το Ironbridge Gorge Museum Trust (βλ. σελ. 57, εικόνες 5 και 6), το οποίο ιδρύθηκε το 1967 στη Αγγλία, όπου το περιβάλλον των βιομηχανικών εγκαταστάσεων αποτέλεσε μέρος της βιομηχανικής κληρονομιάς³⁶.

Εικόνα 1: Το Βιομηχανικό Μουσείο της Πράγας.

³⁴ Τσόλης και Παπαδημητρίου, 2004: 5

³⁵ Τσόλης και Παπαδημητρίου, 2004: 6.

³⁶ Alfrey και Putnam, 1992: 57-58.

Όσον αφορά το θεσμικό πλαίσιο προστασίας και διατήρησης της βιομηχανικής κληρονομιάς, σταθμό αποτέλεσε η «Πρώτη Διεθνής Διάσκεψη για τη Διατήρηση των Βιομηχανικών Μνημείων» (“First International Conference on the Conservation of Industrial Monuments” / FICCIM) το 1973, που φιλοξενήθηκε στο Ironbridge Gorge Museum³⁷. Το συγκεκριμένο συνέδριο έδωσε την αφορμή για την πραγματοποίηση δύο ακόμα συνεδρίων μέσα στην ίδια δεκαετία, του “Second International Conference on the Conservation of Industrial Monuments” (SICCIM) στο Bochum της Γερμανίας το 1975 και του “Third International Conference on the Conservation of Industrial Heritage” (TICCIH) στη Στοκχόλμη της Σουηδίας το 1978³⁸. Από την πρώτη διάσκεψη προέκυψε η ίδρυση της Διεθνούς Επιτροπής για τη Διατήρηση της Βιομηχανικής Κληρονομιάς (The International Committee for the Conservation of Industrial Heritage – TICCIH) το 1973 στην περιοχή του Ironbridge, η οποία έχει στόχο να προωθήσει τη διεθνή συνεργασία σε θέματα διατήρησης, συντήρησης, εντοπισμού, καταγραφής, έρευνας και ερμηνείας της βιομηχανικής κληρονομιάς. Στο πεδίο ενδιαφέροντος του TICCIH περιλαμβάνονται όλα τα υλικά κατάλοιπα του βιομηχανικού παρελθόντος, όπως κτήρια, εγκαταστάσεις, εξοπλισμός και μηχανήματα, αλλά και οι εργατικές κατοικίες, τα βιομηχανικά τοπία, τα προϊόντα και οι διαδικασίες παραγωγής και λοιπά τεκμήρια της βιομηχανικής κοινωνίας. Είναι σύμβουλος του ICOMOS³⁹ (Διεθνές Συμβούλιο Μνημείων και Τοποθεσιών - International Council on Monuments and Sites) σε θέματα που σχετίζονται με τη μελέτη και διατήρηση της βιομηχανικής κληρονομιάς, το οποίο με τη σειρά του αποτελεί μία μη κυβερνητική οργάνωση που ασχολείται με τη διατήρηση μνημείων παγκοσμίως. Το ICOMOS, συνεπώς και το TICCIH, συμβουλεύει την UNESCO για μνημεία και τοποθεσίες που πρέπει να συμπεριληφθούν στον κατάλογο της Παγκόσμιας Κληρονομιάς⁴⁰. Μάλιστα, η UNESCO και το ICOMOS έχουν ορίσει την 18^η Απριλίου ως Παγκόσμια Ημέρα των Μνημείων με σκοπό να ευαισθητοποιήσουν

³⁷ Το Ironbridge Gorge Museum πλέον αποτελεί ένα ίδρυμα με σημαντική εκπαιδευτική και ερευνητική δραστηριότητα στον τομέα της βιομηχανικής αρχαιολογίας. (Διαδικτυακός τόπος Ironbridge: <http://www.ironbridge.org.uk/>. Ημερομηνία τελευταίας επίσκεψης: 13/5/2017).

³⁸ Falconer, 2006: §16. (Διαθέσιμο στο: <http://histoire-cnrs.revues.org/1778>. Ημερομηνία τελευταίας επίσκεψης: 13/5/2017).

³⁹ Διαδικτυακός τόπος ICOMOS: <http://www.icomos.org/en/>. Ημερομηνία τελευταίας επίσκεψης: 13/5/2017.

⁴⁰ Διαδικτυακός τόπος TICCIH: <http://ticcih.org/>. Ημερομηνία τελευταίας επίσκεψης: 13/5/2017.

το κοινό σε θέματα προστασίας της Πολιτιστικής Κληρονομιάς και να γνωστοποιήσουν τη σημασία της προστασίας των μνημείων κάθε χώρας, αλλά και τα προβλήματά τους⁴¹.

Το 2003 δημιουργήθηκε από το TICCIH η Χάρτα του Nizhny Tagil, η οποία αποτελεί το πρώτο επίσημο έγγραφο που αφορούσε αποκλειστικά την αναγνώριση και προστασία της βιομηχανικής κληρονομιάς. Η συνάντηση για τη σύνταξη του κειμένου έγινε στην ομώνυμη πόλη, Nizhny Tagil της Ρωσίας και οι εκπρόσωποι είχαν στόχο να βεβαιώσουν και να γνωστοποιήσουν τη σπουδαιότητα της βιομηχανικής κληρονομιάς. Πιο συγκεκριμένα, η Χάρτα περιλαμβάνει άρθρα σχετικά με τους ορισμούς της βιομηχανικής κληρονομιάς και της αρχαιολογίας, τις αξίες που διέπουν τη βιομηχανική κληρονομιά, τα εργαλεία της (εντοπισμός, καταγραφή, μελέτη), το νομικό πλαίσιο, τη σημασία της συντήρησης και διατήρησης των μνημείων, της κατάρτισης των ατόμων που ασχολούνται με αυτή, την εκπαιδευτική της διάσταση και την παρουσίαση και ερμηνεία των μνημείων⁴². Οι διατάξεις της Χάρτας σχετικά με την προστασία και διατήρηση της βιομηχανικής κληρονομιάς είναι εμπνευσμένες από τη Χάρτα της Βενετίας⁴³ για την Αποκατάσταση και Συντήρηση Μνημείων και Μνημειακών Συνόλων, η οποία συντάχθηκε και υπογράφηκε από το ICOMOS το 1964.

Στην Ελλάδα το ενδιαφέρον για την τύχη των καταλοίπων της βιομηχανικής δραστηριότητας ξεκινά λίγο πριν από τη δεκαετία του 1980. Ήδη από το 1978, στο Υπουργείο Πολιτισμού λειτουργούσε η Διεύθυνση Λαϊκού Πολιτισμού, όπου το Τμήμα Νεώτερων Μνημείων ασχολούνταν με την προστασία μνημείων από το 1830 και έπειτα. Συγκεκριμένα, καθώς ήταν φανερός ο κίνδυνος που αντιμετώπιζαν τα προβιομηχανικά και βιομηχανικά μνημεία, δημιουργήθηκε η Ομάδα Βιομηχανικής Αρχαιολογίας με σκοπό την έρευνα, την καταγραφή και τη διάσωση των μνημείων. Τότε συστάθηκε το Αρχείο Βιομηχανικής Αρχαιολογίας με τη βοήθεια από τις κατά τόπους Εφορείες Νεώτερων Μνημείων, το οποίο περιελάμβανε πληροφορίες αλλά

⁴¹ Διαδικτυακός τόπος ελληνικού τμήματος ICOMOS: <https://www.icomoshellenic.gr/>. Ημερομηνία τελευταίας επίσκεψης: 13/5/2017.

⁴² Χάρτα Nizhny Tagil, 2003.

⁴³ Διαδικτυακός τόπος της Χάρτας της Βενετίας: <http://www.charta-von-venedig.de/>. Ημερομηνία τελευταίας επίσκεψης: 13/5/2017.

και φωτογραφικό υλικό για τα προβιομηχανικά κτήρια και τα βιομηχανικά συγκροτήματα που χαρακτηρίζονταν διατηρητέα μνημεία⁴⁴.

Το 1981 ιδρύεται το Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα της ΕΤΒΑ (ΠΤΙ ΕΤΒΑ) από την Ελληνική Τράπεζα Βιομηχανικής Ανάπτυξης, πρόγονος του σημερινού Πολιτιστικού Ιδρύματος Ομίλου Πειραιώς (ΠΙΟΠ). Αντικείμενο του ΠΤΙ ΕΤΒΑ ήταν η μελέτη της τεχνολογικής και βιομηχανικής εξέλιξης, η οργάνωση τεχνικών μουσείων, αλλά και οι εκπαιδευτικές δράσεις, όπως η διοργάνωση συνεδρίων, ενώ παράλληλα εξέδιδε και το περιοδικό Τεχνολογία (επιστημονικό περιοδικό για τη βιομηχανική κληρονομιά). Σήμερα, το έργο αυτό συνεχίζεται μέσω του ΠΙΟΠ, που έχει αναλάβει την προστασία και ανάδειξη της πολιτιστικής κληρονομιάς της Ελλάδας με έμφαση στη βιοτεχνική και βιομηχανική τεχνολογία και τη σύνδεση του πολιτισμού με το περιβάλλον⁴⁵. Η συμβολή του ΠΙΟΠ στην ανάδειξη της βιομηχανικής κληρονομιάς παρουσιάζεται κυρίως μέσα από το Δίκτυο των Θεματικών Μουσείων σε εννέα πόλεις της περιφέρειας⁴⁶.

Το 1992 ιδρύεται το Ελληνικό Τμήμα του TICCIH με πρωτοβουλία του Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών και πρώτο πρόεδρο τον Βασίλη Παναγιωτόπουλο⁴⁷. Η δράση του περιλαμβάνει τη διοργάνωση συνεδρίων, την έκδοση περιοδικών δελτίων, αλλά και συνεργασίες με κρατικούς και επιστημονικούς φορείς με σκοπό τη διάσωση της βιομηχανικής κληρονομιάς και την ανάδειξη της ως ένα πολιτιστικό αγαθό που χρήζει προστασίας⁴⁸. Ωστόσο, παρά την ίδρυση και τη δράση των παραπάνω φορέων, παρατηρείται μια αδυναμία σχετικά με τη διαχείριση της βιομηχανικής κληρονομιάς στην Ελλάδα και τη διατύπωση συγκεκριμένων στόχων. Το θεσμικό πλαίσιο δεν ήταν εξειδικευμένο, ενώ νομοθετικά τα μνημεία αυτά καλύπτονταν μόνο έμμεσα⁴⁹. Σήμερα η βιομηχανική κληρονομιά καλύπτεται νομικά από το Νόμο 3028/2002 για την

⁴⁴ ΤΑΠΑ, 1989.

⁴⁵ Διαδικτυακός τόπος ΠΙΟΠ: <http://www.piop.gr/>. Ημερομηνία τελευταίας επίσκεψης: 13/5/2017.

⁴⁶ Μουσείο Μετάξης στο Σουφλί, Μαρμαροτεχνίας στην Τήνο, Βιομηχανικής Ελαιουργίας στη Λέσβο, Πλινθοκεραμοποιίας Ν. και Σ. Τσαλαπάτα στο Βόλο, Αργυροτεχνίας στα Ιωάννινα, Περιβάλλοντος στη Στυμφαλία, Μαστίχας στη Χίο, Υδροκίνησης στη Δημητσάνα, Ελιάς και Ελληνικού Λαδιού στη Σπάρτη.

⁴⁷ Αγριαντώνη, 2003: 47.

⁴⁸ Μπελαβίλας, 2010: 3.

⁴⁹ Δωροβίνης, 1998: 55.

«Προστασία των Αρχαιοτήτων και εν γένει της Πολιτιστικής Κληρονομιάς»⁵⁰, ο οποίος εντάσσει τα βιομηχανικά κατάλοιπα στα νεώτερα μνημεία⁵¹. Συχνά, όμως, ο ρόλος της Τοπικής Αυτοδιοίκησης, οι ιδιωτικές πρωτοβουλίες, αλλά και οι νόμοι της αγοράς, εξακολουθούν να προκαλούν εμπόδια στο έργο διάσωσης της βιομηχανικής κληρονομιάς.

Μία από τις πρώτες προσπάθειες παρουσίασης της ιστορίας της τεχνολογίας και της βιομηχανίας αποτελεί το Τεχνικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, το οποίο ιδρύθηκε το 1978 και έπειτα εξελίχθηκε στο Κέντρο Διάδοσης Επιστημών και Μουσείο Τεχνολογίας «ΝΟΗΣΙΣ»⁵² (εικόνα 2). Προς τα τέλη της δεκαετίας του 1980 έγιναν τα πρώτα βήματα επανάχρησης του Εργοστασίου Φωταερίου στο Γκάζι ως εκθεσιακού χώρου, ενώ κατά τη δεκαετία του 1990 πραγματοποιήθηκαν οι μελέτες για την αποκατάστασή του ώσπου να ανοίξει επίσημα για το κοινό το 1999 ως «Τεχνόπολις» του Δήμου Αθηναίων (βλ. σελ. 110). Το 1986 ξεκινούν οι έρευνες και η συγκέντρωση μηχανολογικού εξοπλισμού στη Σύρο και το 1999 ορίζεται το Επιστημονικό Συμβούλιο του Κέντρου Τεχνικού Πολιτισμού (Κε.Τε.Πο.), το οποίο αναλαμβάνει την επιστημονική εποπτεία του έργου της δημιουργίας του Βιομηχανικού Μουσείου της Σύρου⁵³ (εικόνα 3). Την ίδια περίπου περίοδο, το 1987, κηρύσσεται από το Υπουργείο Πολιτισμού διατηρητέο μνημείο το συγκρότημα εγκαταστάσεων της Γαλλικής Εταιρείας Μεταλλείων Λαυρίου και το 1992 ιδρύεται εκεί το Τεχνολογικό Πολιτιστικό Πάρκο Λαυρίου με πρωτοβουλία του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου⁵⁴ (εικόνες 33 και 34). Ακόμα, σε αρκετά από τα μουσεία που ανήκουν στο Δίκτυο Μουσείων του ΠΙΟΠ, είχαν ξεκινήσει οι έρευνες για τη σύστασή τους πολύ πριν ενταχθούν στο Δίκτυο, όπως, για παράδειγμα, στο Μουσείο Υδροκίνησης στη Δημητσάνα (οι έρευνες ξεκίνησαν εθελοντικά από το 1986) (εικόνες 31 και 32) και στο Μουσείο Πλινθοκεραμοποιίας Τσαλαπάτα στο Βόλο (είχε ενταχθεί στο ευρωπαϊκό πρόγραμμα URBAN το 1995) (εικόνα 4).

⁵⁰ Διαθέσιμο στο <http://www.tap.gr/tapadb/index.php>. Ημερομηνία τελευταίας επίσκεψης: 13/5/2017.

⁵¹ Ταμιωλάκη, 2013: 38.

⁵² Διαδικτυακός τόπος «ΝΟΗΣΙΣ»: <http://www.noesis.edu.gr/>. Ημερομηνία τελευταίας επίσκεψης: 13/5/2017.

⁵³ Διαδικτυακός τόπος Κε.τε.Πο.: <http://www.ketepo.gr/>. Ημερομηνία τελευταίας επίσκεψης: 13/5/2017.

⁵⁴ Διαδικτυακός τόπος Τεχνολογικού Πολιτιστικού Πάρκου Λαυρίου: <http://www.ltp.ntua.gr/>. Ημερομηνία τελευταίας επίσκεψης: 13/5/2017.

Εικόνα 2: Το Κέντρο Διάδοσης Επιστημών και Μουσείο Τεχνολογίας «ΝΟΗΣΙΣ».

Εικόνα 3: Κέντρο Τεχνικού Πολιτισμού Σύρου, Σκαγιοποιείο Γεωργίου Αναιρούση.

Εικόνα 4: Το Μουσείο Πλινθοκεραμοποιίας Τσαλαπάτα στο Βόλο.

Αξίζει, τέλος, να αναφερθεί μια σημαντική έρευνα, η οποία προσέφερε πλήθος πληροφοριών για τη βιομηχανική ιστορία και τα βιομηχανικά κατάλοιπα στην Ελλάδα. Την περίοδο 1995-1996 υλοποιήθηκε το ερευνητικό πρόγραμμα «Καταγραφή και Αποτίμηση του Ιστορικού Βιομηχανικού Εξοπλισμού» από μια διεπιστημονική ομάδα του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου και του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών. Η έρευνα αναπτύχθηκε σε επτά ελληνικές πόλεις (Νάουσα, Πάτρα, Ερμούπολη, Βόλος, Πειραιάς, Γουμένισσα, Λαύριο) και κάλυψε εννέα σημαντικούς κλάδους της ελληνικής βιομηχανίας (ενέργεια, μεταλλεία και μεταλλουργία, μηχανουργία, χημική βιομηχανία, μεταξουργία, επεξεργασία αγροτικών προϊόντων, βυρσοδεψία, κεραμοποιία και χαρτοβιομηχανία). Σε όλες τις μονάδες επιχειρήθηκε καταγραφή της ιστορικής εξέλιξης, αρχειακή και βιβλιογραφική τεκμηρίωση και αποτίμηση του μηχανολογικού εξοπλισμού⁵⁵.

⁵⁵ Πολύζος και Παναγιωτόπουλος, 1998: Προλεγόμενα.

3. Διατήρηση, επανάχρηση και αποκατάσταση

Τα όρια μεταξύ της διατήρησης, της επανάχρησης και της αποκατάστασης βιομηχανικών μνημείων και χώρων δεν είναι πάντα ευδιάκριτα. Για το λόγο αυτό κρίνεται σκόπιμο να εξετάσουμε τη διαδικασία αυτή από την αρχή της, δηλαδή τη διατήρηση, έπειτα να περάσουμε στο στάδιο της επανάχρησης και στο τέλος να διερευνήσουμε το ρόλο της αποκατάστασης σε σχέση με τις προηγούμενες δύο διαδικασίες. Ακόμα, είναι χρήσιμο να παρουσιαστούν οι λόγοι που καθιστούν αναγκαία την επανάχρηση και την αποκατάσταση των ανενεργών βιομηχανικών χώρων για την ανάπτυξη των σύγχρονων κοινωνιών, προκειμένου να κατανοήσουμε τα κίνητρα του εκάστοτε σχεδιασμού αξιοποίησης ενός τέτοιου χώρου.

3.1 Διατήρηση

Σύμφωνα με τη Χάρτα του Nizhny Tagil, για να φτάσουμε στο σημείο ένταξης ενός μνημείου ή χώρου στη βιομηχανική κληρονομιά, πρέπει να προηγηθούν ορισμένα στάδια. Αρχικά, έχει καθοριστική σημασία ο εντοπισμός, η καταγραφή και η μελέτη των καταλοίπων. Πρέπει να γίνονται μελέτες, οι οποίες να εντοπίζουν με ακρίβεια την έκταση της βιομηχανικής κληρονομιάς και να συλλέγουν πληροφορίες, οι οποίες θα καταχωρούνται στη συνέχεια σε μητρώα και θα είναι προσβάσιμες στο ευρύ κοινό. Η καταγραφή, που έχει σπουδαία σημασία για τη μετέπειτα μελέτη του χώρου, πρέπει να είναι λεπτομερής και να περιλαμβάνει περιγραφές, σχέδια, φωτογραφίες και βιντεοσκοπήσεις σχετικά με τα φυσικά χαρακτηριστικά και την κατάσταση του χώρου. Στη συνέχεια, η μελέτη, η οποία οφείλει να διενεργείται με τα ίδια υψηλά κριτήρια τα οποία ακολουθεί μια αρχαιολογική έρευνα, συνήθως υποστηρίζεται από διεθνή προγράμματα και οργανισμούς, λόγω της αλληλεξάρτησης των περισσότερων βιομηχανικών δραστηριοτήτων. Η μελέτη συντελεί στη σωστή αξιολόγηση του μνημείου, οδηγεί στην διατήρηση και στη διαχείρισή του και δίνει τις κατευθυντήριες γραμμές για τη λήψη μέτρων σε περίπτωση που το μνημείο βρίσκεται σε κίνδυνο. Έπειτα, αναλόγως με τα αποτελέσματα της μελέτης και της αξιολόγησης του μνημείου, κρίνεται η νομική κάλυψη, ο βαθμός προστασίας του, αλλά και τα

περιθώρια επέμβασης σε αυτό για μια πιθανή επανάχρηση. Επόμενο στάδιο είναι η συντήρηση και η διατήρηση της βιομηχανικής κληρονομιάς. Σε αυτό το στάδιο δίνεται προτεραιότητα στη διατήρηση της αυθεντικότητας, στην *in situ* διατήρηση και στα κριτήρια σύμφωνα με τα οποία γίνονται παρεμβάσεις και εφαρμογές νέων χρήσεων⁵⁶. Ακολουθεί η επαγγελματική κατάρτιση των αρμόδιων σε μεθοδολογικές, θεωρητικές και ιστορικές πτυχές της βιομηχανικής κληρονομιάς και η δημιουργία σχετικού εκπαιδευτικού υλικού, ώστε το βιομηχανικό παρελθόν και η κληρονομιά να διδάσκονται σε τεχνικά και πανεπιστημιακά ιδρύματα. Στο τελευταίο στάδιο εντάσσεται η παρουσίαση και η ερμηνεία της βιομηχανικής κληρονομιάς μέσα από μουσεία, διατηρητέους βιομηχανικούς χώρους, περιφερειακούς και διεθνείς δρόμους βιομηχανικής κληρονομιάς, εκθέσεις και προβολή στα μέσα επικοινωνίας με πρωτοβουλία δημόσιων και ιδιωτικών αρχών⁵⁷.

Τα βιομηχανικά κτήρια συνήθως αντιμετωπίζονται με σοβαρότητα όταν απειλούνται, γι' αυτό και ο σχεδιασμός διατήρησής τους συχνά προβάλλεται ως αναγκαία λύση για τη διάσωσή τους. Η διαδικασία διάσωσης αυτών των κτηρίων συναντά πολλά εμπόδια: τις περισσότερες φορές πρόκειται για κατασκευές προορισμένες να διαρκέσουν συγκεκριμένο χρονικό διάστημα (όπως ελαφριές στέγες, λεπτοί τοίχοι, κτίσματα που στέγαζαν μηχανήματα), άλλοτε καταλαμβάνουν πολύ μεγάλη έκταση μέσα στον αστικό ιστό, αποτελώντας έτσι πεδίο οικονομικών συμφερόντων, συχνά ο αρχιτεκτονικός χαρακτήρας τους δεν ανταποκρίνεται στη σύγχρονη αισθητική ή ο μηχανολογικός εξοπλισμός δεν θεωρείται άξιος διάσωσης με αποτέλεσμα τα κτήρια να καταλήγουν ως κενά κελύφη και ο βαθμός εγκατάλειψής τους να είναι τόσο μεγάλος που δεν αφήνει περιθώρια για οποιαδήποτε δράση διάσωσης⁵⁸. Ο σχεδιασμός της διατήρησης καλείται να προσαρμοστεί στις εκάστοτε δυσκολίες και να αξιοποιήσει με τον καλύτερο δυνατό τρόπο τα βιομηχανικά κατάλοιπα ως μνημεία πολιτισμικής κληρονομιάς.

Στην Χάρτα του Nizhny Tagil αναδεικνύονται ως προτεραιότητες για τη διαχείριση της βιομηχανικής κληρονομιάς η διατήρηση της λειτουργικής ακεραιότητας του χώρου και η *in situ* διατήρηση. Συγκεκριμένα, οι παρεμβάσεις πρέπει να στοχεύουν

⁵⁶ Το στάδιο αυτό θα εξεταστεί αναλυτικότερα στη συνέχεια του κεφαλαίου.

⁵⁷ Χάρτα Nizhny Tagil, 2003.

⁵⁸ Λούβη-Κίζη, 2003: 51.

στην κατά το δυνατόν διατήρηση της ακεραιότητας των κτηρίων και των μηχανημάτων, αφού η απομάκρυνση ή καταστροφή οποιουδήποτε στοιχείου μπορεί να οδηγήσει σε μείωση της αξίας και της αυθεντικότητας του χώρου. Παρεμβάσεις όπως μεταφορές, διάλυση, απομάκρυνση ή η καταστροφή γίνονται δεκτές μόνο όταν το επιβάλλουν οικονομικοί ή κοινωνικοί λόγοι⁵⁹. Θα μπορούσαμε να πούμε πως οι τρεις αυτές έννοιες – η λειτουργική ακεραιότητα, η *in situ* διατήρηση και η αυθεντικότητα – είναι οι άξονες πάνω στους οποίους βασίζονται τα προγράμματα διατήρησης.

Για να συσταθεί ένα αποτελεσματικό πρόγραμμα διατήρησης πρέπει πρώτα να πραγματοποιηθεί μια αναλυτική καταγραφή και εκτίμηση των πόρων, η οποία θα καθορίσει και το ποιά στοιχεία χρειάζονται προστασία. Είναι πολύ σημαντικό η διατήρηση των βιομηχανικών μνημείων να προκύπτει από ξεκάθαρα κίνητρα και κριτήρια και όχι να επιλέγεται ως λύση ανάγκης υπό την απειλή της καταστροφής⁶⁰. Τα κριτήρια αξιολόγησης μπορεί να είναι αισθητικά, καλλιτεχνικά, αρχιτεκτονικά ή ιστορικά. Ωστόσο, η διατήρηση των μνημείων ενδέχεται να μην ανταποκρίνεται πάντοτε στα κριτήρια αυτά. Για παράδειγμα, όταν υπάρχει ιστορικό ενδιαφέρον για τον ιδρυτή μιας επιχείρησης ή για μια συγκεκριμένη εφεύρεση, τότε η διατήρηση ολόκληρου του μνημείου φαίνεται άσκοπη. Ή, ακόμα, όταν υπάρχει έντονο ενδιαφέρον για την ιστορία μιας περιοχής, τότε συχνά οι τοπικές κοινότητες έχουν την πρόθεση να διατηρήσουν τα πάντα. Συνήθως, όμως, μέσα από τα προγράμματα διατήρησης αποδίδεται καλύτερα η τυπολογική εξέλιξη των κτηρίων⁶¹, ενώ, επίσης, είναι μια σωστή και ευέλικτη επιλογή στις περιπτώσεις βιομηχανικών χώρων που βρίσκονται ακόμα σε χρήση⁶².

Η διατήρηση μπορεί να πραγματοποιείται σε διάφορα επίπεδα: μπορεί να αφορά το κτηριακό απόθεμα, το μηχανολογικό εξοπλισμό και το περιεχόμενο του κτηρίου, αντικείμενα καθημερινής χρήσης ή ακόμα και όλα αυτά μαζί με τον περιβάλλοντα χώρο του μνημείου. Σε κάθε περίπτωση, για να γίνει κατανοητός ο χώρος και η σημασία του, πρέπει να συνοδεύεται από την κατάλληλη ερμηνεία⁶³. Η ερμηνεία

⁵⁹ Χάρτα Nizhny Tagil, 2003.

⁶⁰ Alfrey και Putnam, 1992: 255.

⁶¹ Alfrey και Putnam, 1992: 232-234.

⁶² Alfrey και Putnam, 1992: 236.

⁶³ Alfrey και Putnam, 1992: 311.

αποτελεί ένα από τα τελευταία στάδια διαχείρισης της βιομηχανικής κληρονομιάς και στοχεύει στην ανάδειξη της σημασίας των πόρων και του πλαισίου τους, καθώς και στο να καλύψει τα «κενά» με πληροφορίες που δεν μπορεί να δώσει ο ίδιος ο χώρος. Βασίζεται στην αξιολόγηση και την εκτίμηση των πόρων, εξετάζει τα πλαίσια, τις προεκτάσεις και τις διασυνδέσεις τους και αναζητά επί μέρους ιστορίες και μαρτυρίες⁶⁴. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η σχέση της ερμηνείας και της *in situ* διατήρησης. Η έμφαση στην *in situ* διατήρηση, με βάση την ιδέα ότι «οι δυνατότητες της έρευνας μεγιστοποιούνται όταν ελαχιστοποιούνται οι παρεμβάσεις»⁶⁵, οδήγησε ορισμένες φορές στη διατήρηση χώρων σε κατάσταση ερειπίων. Τα κατάλοιπα που διατηρούνταν σε τέτοια κατάσταση, ενώ μπορεί να είχαν ιδιαίτερη σημασία για έναν μελετητή, στον επισκέπτη θα φαίνονταν λιγότερο αξιόλογα ή και ακατανόητα, με αποτέλεσμα να απαιτείται περισσότερη ερμηνεία.

Άλλοτε, η διαδικασία της διατήρησης από μόνη της επιτρέπει τις παρεμβάσεις, όταν, για παράδειγμα, λαμβάνονται οι αποφάσεις για την περίοδο που θα διατηρηθεί και την κατάσταση στην οποία θα παρουσιαστεί ο χώρος. Οι αποφάσεις αυτές αποτελούν μια προσπάθεια ερμηνείας, καθώς βασίζονται στην αναγνωσιμότητα του χώρου και τη σημασία των διαφόρων φάσεων της χρήσης του και των αλλοιώσεων που υπέστη⁶⁶. Τότε, προκειμένου να αποδοθεί με σαφήνεια η κατάσταση ενός χώρου σε μια συγκεκριμένη φάση, μπορεί να χρειαστεί να γίνουν προσθήκες ή και να απογυμνωθεί. Στις περιπτώσεις στις οποίες οι βιομηχανικοί χώροι λειτουργούσαν μέχρι πρόσφατα και παραμένουν σε πολύ καλή κατάσταση, η διατήρηση μπορεί να έχει τη μορφή της πιστής αναπαράστασης⁶⁷, η οποία συνδέεται σε μεγάλο βαθμό με τη διαδικασία της αποκατάστασης, που θα εξεταστεί στη συνέχεια. Οι παρεμβάσεις κρίνονται, επίσης, αναγκαίες όταν τα βιομηχανικά μνημεία είναι μεγάλα σε έκταση και δεν είναι πρακτικό να διατηρηθούν ως έχουν. Σε τέτοιες περιπτώσεις, η καταγραφή και η τεκμηρίωση ενδέχεται να εξυπηρετήσουν καλύτερα την ερμηνεία της λειτουργίας και της σημασίας του χώρου, συγκριτικά με τη διατήρησή του⁶⁸.

⁶⁴ Alfrey και Putnam, 1992: 287.

⁶⁵ Alfrey και Putnam, 1992: 327.

⁶⁶ Alfrey και Putnam, 1992: 327.

⁶⁷ Alfrey και Putnam, 1992: 329.

⁶⁸ Alfrey και Putnam, 1992: 349.

Όταν δεν είναι δυνατή η *in situ* διατήρηση, τότε τα αντικείμενα που έχουν κριθεί διατηρητέα συλλέγονται και εκτίθενται σε μουσεία. Η συλλογή σημαίνει απόσπαση των στοιχείων αυτών από το πλαίσιο τους, γεγονός που καθιστά την ερμηνεία και την ανάδειξή τους ως πόρων βιομηχανικής κληρονομιάς δυσκολότερη. Η συλλεκτική πολιτική των μουσείων, που βασίζεται κατά κύριο λόγο στις δωρεές και στο απόθεμα των διαθέσιμων αντικειμένων, σε συνδυασμό με τους αυστηρούς περιορισμούς στην οργάνωση της ερμηνείας, συνήθως δεν προσφέρεται για τη φιλοξενία τέτοιου είδους πόρων⁶⁹. Επιπλέον, όταν η συλλογή συγκροτείται από αντικείμενα που διασώθηκαν χωρίς αυστηρά κριτήρια με τον κίνδυνο της καταστροφής, τότε είναι πιθανό εκείνη να απαρτίζεται από αχρηστευμένα αντικείμενα, που δεν προσφέρουν στη γνώση της βιομηχανικής ιστορίας⁷⁰. Συνεπώς, όταν οι πόροι της βιομηχανικής κληρονομιάς εκτίθεται εκτός του πλαισίου τους, είναι αναγκαίο να έχει προηγηθεί μια προσεκτική τεκμηρίωση που θα προσφέρει τις απαραίτητες πληροφορίες και θα δίνει τη δυνατότητα στα ερμηνευτικά εργαλεία να καλύψουν τα κενά.

Παρατηρούμε πως η πρακτική της διατήρησης έρχεται αντιμέτωπη με πολλές δυσκολίες και οφείλει να προσαρμόζεται κάθε φορά στο εκάστοτε μνημείο και τις συνθήκες στις οποίες αυτό βρίσκεται. Όταν δεν πραγματοποιείται συγκροτημένος σχεδιασμός διατήρησης με σαφείς στόχους, υπάρχει ο κίνδυνος να μην γίνει σωστή ανάδειξη των μνημείων, αυτά να αντιμετωπιστούν ως μεμονωμένες περιπτώσεις αποκομμένες από την περιοχή και την τοπική κοινωνία και εν τέλει να οδηγηθούν σε ακατάλληλες χρήσεις. Σχετικά με το τελευταίο, δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις που συντελούνται καθοριστικές και μη αναστρέψιμες επεμβάσεις σε βιομηχανικούς χώρους, προκειμένου αυτοί να φιλοξενήσουν πολιτιστικές δράσεις, παραγκωνίζοντας έτσι την αξία και την ιστορία του ίδιου του χώρου⁷¹. Συνεπώς, η προσεκτική σύνταξη ενός προγράμματος διατήρησης είναι το πρώτο βήμα προς την κατάλληλη επανάχρησή του και την εξασφάλιση της βιωσιμότητάς του.

⁶⁹ Alfrey και Putnam, 1992: 244.

⁷⁰ Alfrey και Putnam, 1992: 254.

⁷¹ Μαχαίρας, 1986: 21.

3.2 Επανάχρηση

Το πρόγραμμα της διατήρησης ενός χώρου συνήθως υποβάλλει και τις νέες χρήσεις που αυτός μπορεί να φιλοξενήσει. Η επανάχρηση είναι, βέβαια, μια διαδικασία ξεχωριστή που εξαρτάται από διαφορετικά κριτήρια και παράγοντες, απαιτεί δικό της σχεδιασμό και στοχεύει στην επιβίωση του χώρου και την βιώσιμη επανένταξή του στην περιοχή⁷². Η διαδικασία της επανάχρησης περιγράφει το σύνολο των εργασιών που γίνονται με σκοπό το μετασχηματισμό ενός χώρου, μιας περιοχής ή ενός κτηρίου, έτσι ώστε να είναι κατάλληλο για κατοικία ή άλλη χρήση, εξασφαλίζοντας μια συνέχεια και διατηρώντας τα κυριότερα κτηριακά, δομικά και αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά. Συνήθως επαναχρησιμοποιούνται συγκροτήματα κατοικίας και βιομηχανικά κτήρια σε αστικές περιοχές και οι επεμβάσεις αφορούν την αξιοποίηση των υπαρχόντων κελυφών⁷³. Ιδιαίτερη σημασία έχει η διατήρηση της λειτουργικής ακεραιότητας και γι' αυτό οι επεμβάσεις πρέπει να στοχεύουν στην όσο το δυνατόν μεγαλύτερη τήρηση της αρχικής μορφής και δομής και να δίνεται προτεραιότητα στην *in situ* διατήρηση⁷⁴. Σκοπός είναι η δημιουργία νέων βιώσιμων συνόλων στη θέση ανενεργών χώρων, τα οποία θα βελτιώσουν το βιοτικό επίπεδο των ανθρώπων που ζουν ή εργάζονται στην περιοχή⁷⁵, ιδιαίτερα σε σημεία όπου είναι περιορισμένη η διαθεσιμότητα αστικών οικοπέδων.

Οι κατάλληλες νέες χρήσεις εντοπίζονται μόνο όταν έχουν πρώτα προσδιοριστεί με σαφήνεια οι λόγοι για τους οποίους το μνημείο είναι άξιο διατήρησης⁷⁶. Παράλληλα, πρέπει να λαμβάνονται υπόψη μελέτες για τις ιδιαιτερότητες της ευρύτερης περιοχής, τις δραστηριότητες που αυτή φιλοξενεί, καθώς και για την ταυτότητα και το ρόλο του κτηρίου. Πρέπει, δηλαδή, να συνταχθεί μια βιώσιμη πρόταση που θα είναι συμβατή με το συγκεκριμένο χώρο, αλλά και τις λειτουργικές ανάγκες και τον χαρακτήρα της

⁷² «Με τον όρο βιώσιμη επανένταξη νοείται η διαδικασία που λαμβάνει χώρα σε μια περιοχή/χωρική ενότητα μετά από κρίση, εξασφαλίζοντας όχι μόνο την κοινωνικοοικονομική ανάκαμψή της για ορισμένο χρονικό διάστημα (βραχυπρόθεσμη ανακούφιση από τις επιπτώσεις της κρίσης), αλλά και τη μακροπρόθεσμη βιώσιμη ανάπτυξη της περιοχής/χωρικής ενότητας, στη βάση του τρίπτυχου “κοινωνία – οικονομία – περιβάλλον”» (Κλαμπατσέα, 2007: 153)

⁷³ Ανδρακάκου και Τσιγδινός: 34.

⁷⁴ Οικονομοπούλου, 2011: 25.

⁷⁵ Καραχάλης, 2007: 429.

⁷⁶ Alfrey και Putnam, 1992: 35.

περιοχής, ώστε μέσω της επανάχρησης να αναδεικνύεται η βιομηχανική κληρονομιά και να επιδιώκεται η οικονομική, κοινωνική και περιβαλλοντική ανάπτυξη της περιοχής (βλ. σελ. 48). Είναι σημαντικό οι στρατηγικές που αναπτύσσονται να μην αντιμετωπίζουν τον χώρο σαν κάτι σταθερό, αμετάβλητο και απομονωμένο, να προσφέρουν δυνατότητες εμπλοκής και συμμετοχής της τοπικής κοινωνίας⁷⁷ και να εντάσσονται στον ευρύτερο τοπικό σχεδιασμό. Με τον τρόπο αυτό αντιμετωπίζονται οι ενδεχόμενες δυσκολίες που παρουσιάζουν οι βιομηχανικοί χώροι, όπως είναι η διαχείριση του μεγάλου μεγέθους τους και η αδιαφορία των κατοίκων για τη διάσωσή του⁷⁸.

Στη Χάρτα του Nizhny Tagil τα σημεία που αφορούν την επανάχρηση των βιομηχανικών χώρων δίνουν έμφαση στην «ήπια και φιλική προσαρμογή» και τις αναστρέψιμες παρεμβάσεις. Πιο συγκεκριμένα, με στόχο τη διατήρηση της αυθεντικότητας και της ιστορικής ακεραιότητας του μνημείου, προτείνονται χρήσεις που δεν αλλάζουν ριζικά την όψη και τον χαρακτήρα του χώρου, ενώ οι παρεμβάσεις που είναι αναπόφευκτες οφείλουν να τεκμηριώνονται και να ερμηνεύονται μέσα στο χώρο. Σε μνημεία μεγάλης ιστορικής σπουδαιότητας οι νέες χρήσεις πρέπει να είναι, κατά το δυνατό, συμβατές με τις παλαιότερες ή οι προηγούμενες χρήσεις να ερμηνεύονται σε κάποιον ειδικά διαμορφωμένο χώρο⁷⁹. Για τη σωστή διαχείριση ενός τέτοιου χώρου και την εξασφάλιση της βιωσιμότητάς του απαιτείται συνήθως συνεργασία δημόσιων και ιδιωτικών φορέων.

Η διαδικασία της επανάχρησης καθορίζεται από τέσσερις παράγοντες: την αυθεντικότητα και την ανάδειξη της ιστορικής μνήμης, την ιδιοκτησία και τον πολιτιστικό προγραμματισμό, την αντίθεση μεταξύ προγραμματισμού και καλλιτεχνικής δημιουργίας και το ρόλος της Τοπικής Αυτοδιοίκησης⁸⁰. Πιο συγκεκριμένα:

1. ***Η ανάδειξη της ιστορικής μνήμης και η αυθεντικότητα.*** Όπως αναφέρθηκε πιο πάνω, η διατήρηση της αυθεντικότητας των χώρων και η ανάδειξη της ιστορίας τους αποτελεί βασικό αίτημα της βιομηχανικής κληρονομιάς (βλ.

⁷⁷ Alfrey και Putnam, 1992: 108.

⁷⁸ Alfrey και Putnam, 1992: 40.

⁷⁹ Χάρτα Nizhny Tagil, 2003.

⁸⁰ Καραχάλης, 2007: 431-435.

σελ. 35) . Ιδιαίτερα μέσα στο πλαίσιο της παγκοσμιοποίησης και της μαζικής παραγωγής πολιτιστικών αγαθών, η αυθεντικότητα αποκτά μεγαλύτερη αξία και συνδέεται με τη διατήρηση της ταυτότητας και της συλλογικής μνήμης μιας περιοχής. Επομένως, ένας επισκέπτης μπορεί να έρθει σε επαφή με την ιστορία μιας περιοχής αλληλεπιδρώντας με τα μνημεία της και την πολιτιστική της κληρονομιά.

2. **Θέματα ιδιοκτησίας, συνεργασιών και πολιτιστικού προγραμματισμού.** Ο προγραμματισμός της επανάχρησης οφείλει να προβλέψει τη συνύπαρξη των νέων χρήσεων με τις παλιές, αλλά και τις κοινωνικές και οικονομικές αλλαγές που αυτή συνεπάγεται. Οι νέες χρήσεις προσελκύουν νέες πληθυσμιακές ομάδες, οι οποίες εγκαθίστανται στην περιοχή, αλλάζοντας, συχνά, την κοινωνική και πολιτισμική συνοχή και προκαλώντας το φαινόμενο του εξευγενισμού (gentrification) πρώην βιομηχανικών περιοχών⁸¹. Θα πρέπει, επομένως, να επιδιώκονται λύσεις που θα φέρνουν την ισορροπία μεταξύ του πολιτισμού και των δυνάμεων της αγοράς.
3. **Η αντίθεση μεταξύ δημιουργίας και προγραμματισμού.** Η καλλιτεχνική δημιουργία συνήθως ερμηνεύεται ως μια διαδικασία αυθόρμητη, απαλλαγμένη από ωράρια και εξωτερικές παρεμβάσεις. Επομένως, συχνά έρχεται σε αντίθεση με τον τρόπο λήψης αποφάσεων και λειτουργίας αυτών των χώρων και δημιουργούνται συγκρούσεις καθώς τίθεται θέμα «χαρακτήρα». Πιο συγκεκριμένα, πολλοί βιομηχανικοί χώροι χρησιμοποιούνται από καλλιτέχνες και ανεξάρτητες ομάδες, στεγάζοντας δραστηριότητες πειραματικού χαρακτήρα, που δεν αποβλέπουν στο κέρδος. Πρόκειται για χώρους που ορίζονται ως «εναλλακτικοί» και είναι ανοιχτοί στον καλλιτεχνικό πειραματισμό και τις συνεργασίες, φιλοξενώντας πολλές δημιουργικές ομάδες («θερμοκοιτίδες»). Η φύση της διαχείρισης και της χρήσης του χώρου από τις καλλιτεχνικές «εναλλακτικές» ομάδες δημιουργεί ένα ιδιαίτερο καθεστώς λειτουργίας και υποστήριξης από τις τοπικές αρχές.
4. **Ο ρόλος της Τοπικής Αυτοδιοίκησης.** Τόσο κατά τη διάρκεια σχεδιασμού όσο και κατά τη διάρκεια ολοκλήρωσης της νέας χρήσης, ο ρόλος της Τοπικής

⁸¹ Η ανάπλαση των κτηρίων και η εφαρμογή νέων χρήσεων επιδιώκουν μια κοινωνική, πολιτιστική και οικονομική αναβάθμιση της περιοχής, κατά την οποία θα προσελκύονται μεσαίες και ανώτερες κοινωνικές ομάδες, απωθώντας τις χαμηλότερες, οι οποίες πλέον θα αδυνατούν να ανταπεξέλθουν στις νέες συνθήκες (Αυδίκος, 2014: 139)

Αυτοδιοίκησης είναι πολύ σημαντικός, αφού μπορεί να εξασφαλίσει πόρους, να υποστηρίξει εθελοντικές ή μη ομάδες και ανεξάρτητους καλλιτέχνες, να συντονίζει τις συμμετοχικές διαδικασίες και τελικά να καθορίσει τη βιωσιμότητα των χώρων. Οι συμμετοχικές διαδικασίες αφορούν είτε τη νομιμοποίηση μιας επιλογής είτε την αναδιατύπωση στόχων και τον καθορισμό νέων πρακτικών. Πρόκειται για διαδικασίες που διακρίνονται από ένα ευρύ φάσμα δυσκολιών, καθώς εμπλέκονται διαφορετικοί φορείς, κρατικοί ή ιδιωτικοί, με αλληλοσυγκρουόμενα συμφέροντα. Στην Ελλάδα η δράση της Τοπικής Αυτοδιοίκησης είναι σχετικά αμήχανη και συχνά ανεπαρκής, ενώ στο εξωτερικό ο ρόλος της είναι πολύ πιο καθοριστικός, άλλοτε με θετικές και άλλοτε με αρνητικές συνέπειες⁸².

Βέλτιστες χρήσεις

Οι βιομηχανικοί χώροι προσφέρονται για επανάχρηση λόγω της τυπολογίας και της μορφολογίας τους. Διαθέτουν χώρους μεγάλων διαστάσεων και ύψους (τους χώρους παραγωγής), με μεγάλα ανοίγματα, ευέλικτους κι έτσι μπορούν να φιλοξενήσουν ποικιλία νέων χρήσεων⁸³. Οι πιο διαδεδομένες χρήσεις σε παγκόσμιο και ελληνικό επίπεδο είναι αυτές των πολιτιστικών και ψυχαγωγικών δραστηριοτήτων. Ο χαρακτήρας της μελλοντικής χρήσης εξαρτάται, επίσης, από τη φύση της χρηματοδότησης, δηλαδή από το εάν οι εμπλεκόμενοι φορείς χρηματοδοτούνται από τον ιδιωτικό ή το δημόσιο τομέα. Στις περιπτώσεις όπου η χρηματοδότηση προέρχεται από ιδιώτη, το βασικό κίνητρο συνήθως είναι η προοπτική του άμεσου κέρδους (συχνά μετατρέποντας τους χώρους σε τόπους διασκέδασης). Έτσι, όμως, παραμελείται η ανάδειξη του πόρου της βιομηχανικής κληρονομιάς, ο οποίος τίθεται σε κίνδυνο. Όταν η χρηματοδότηση προέρχεται από το δημόσιο τομέα υπάρχουν

⁸² Παράδειγμα «επιθετικής» πρακτικής αποτελεί ο Δήμος του Manchester στη Μεγάλη Βρετανία, ο οποίος αποφάσισε να λειτουργήσει εταιρείες ειδικού σκοπού προκειμένου να ελέγχει την προσφορά πολυτελών κατοικιών σε περιοχές της πόλης που υπέστησαν ανάπλαση, χωρίς όμως να συμβάλλει σε αυτή. Από την άλλη, υπάρχει το παράδειγμα εφαρμογής καλής πολιτικής από το Δήμο του Δουβλίνου, ο οποίος βοήθησε με τη λειτουργία Δημοτικής Κτηματικής Εταιρείας τις καλλιτεχνικές ομάδες της πόλης να εγκατασταθούν στο Temple Bar, μία από τις πιο αντιπροσωπευτικές περιπτώσεις ανάπλασης και επαναχρησιμοποίησης πρώην βιομηχανικής συνοικίας. (Καραγάλης, 2007: 440-441)

⁸³ Ανδρακάκου και Τσιγδινός: 35.

μεγαλύτερα περιθώρια για κοινωφελή έργα, όπως πάρκα και χώρους αναψυχής και πολιτισμού⁸⁴.

Κατά την επιλογή της βέλτιστης χρήσης θα πρέπει να λαμβάνονται υπόψη οι ανάγκες της τοπικής κοινωνίας, ο τρόπος με τον οποίο ο χώρος εγγράφεται στην περιοχή, η βιωσιμότητά του, το αρχιτεκτονικό ύφος και, ασφαλώς, η όσο το δυνατόν ηπιότερη επέμβαση στο μνημείο. Οι παρεμβάσεις στο μνημείο πρέπει να είναι αναστρέψιμες και με τις λιγότερες δυνατές επιπτώσεις. Οποσδήποτε θα πρέπει να τεκμηριώνονται και σε περίπτωση που απομακρύνονται στοιχεία από το μνημείο, αυτά θα πρέπει να καταγράφονται και να αποθηκεύονται με ασφάλεια. Με τον τρόπο αυτό εξασφαλίζεται η ιστορική μνήμη του μνημείου και ενδυναμώνεται η πολιτιστική του σημασία⁸⁵.

Ιδανικά, θα πρέπει να προβάλλεται μέσω της νέας χρήσης η παραγωγική διαδικασία, η ιστορία και ο τρόπος λειτουργίας του χώρου, κάτι που επιτυγχάνεται, κυρίως, όταν τα μνημεία αυτά μετατρέπονται σε μουσεία του εαυτού τους⁸⁶. Η χρήση αυτή είναι συνηθέστερη, όταν τα μνημεία διαθέτουν πλούσιο κτηριακό απόθεμα και εξοπλισμό ή αποτελούν αξιόλογα δείγματα αρχιτεκτονικής, αισθητικής, ιστορίας και παραγωγής. Στις περιπτώσεις στις οποίες τα μνημεία δεν μετατρέπονται σε μουσεία, η βιώσιμη επανένταξή τους μπορεί να ισοδυναμεί με άλλες χρήσεις πολιτισμού, εκπαίδευσης, διοίκησης ή και με τη λειτουργία τους ως στάσεις σε θεματικές διαδρομές. Όταν το κτηριακό και το μηχανολογικό απόθεμα είναι φτωχό και απουσιάζει το αρχιτεκτονικό ή το ιστορικό ενδιαφέρον, η βιώσιμη επανένταξη επιτυγχάνεται με την μετατροπή τους σε ελεύθερους δημόσιους χώρους ή τη μετατροπή τους σε χώρους πρασίνου⁸⁷, με μερική διατήρηση αυθεντικών βιομηχανικών στοιχείων ή και καθόλου.

Η αξιοποίηση, λοιπόν, ενός παλιού βιομηχανικού χώρου, σύμφωνα με τα παραπάνω κριτήρια, συμβάλλει στη συνοχή και στη συγκρότηση του αστικού ιστού, προσφέρει διαθέσιμο χώρο μεγάλου εμβαδού για κοινή ωφέλεια, οδηγεί στην αναζωογόνηση

⁸⁴ Οικονομοπούλου, 2011: 37.

⁸⁵ Μιτζάλης, 2007. Διαθέσιμο στο: www.greekarchitects.gr. Ημερομηνία τελευταίας επίσκεψης: 13/5/2017.

⁸⁶ Μιτζάλης, 2007. Διαθέσιμο στο: www.greekarchitects.gr. Ημερομηνία τελευταίας επίσκεψης: 13/5/2017.

⁸⁷ Κλαμπατσέα, 2007: 155.

υποβαθμισμένων και ανενεργών περιοχών, ενώ συχνά καθιστά του χώρους αυτούς τοπόσημα και σημεία αναφοράς για την πόλη τους⁸⁸.

3.3 Αποκατάσταση

Η αποκατάσταση είναι μια διαδικασία που βρίσκεται σε συνεχή διάλογο με τη διατήρηση και την επανάχρηση. Πρόκειται για μια παρέμβαση με σκοπό να αποκαλυφθεί ή να ανακτηθεί ένα στοιχείο του χώρου ή του κτηρίου, που είτε διαβρώθηκε, είτε καλύφθηκε, είτε αφαιρέθηκε και όχι για την απλή διατήρηση των υπαρχόντων καταλοίπων⁸⁹. Οι πολιτικές και τα χαρακτηριστικά της διαμορφώνονται από τις ανάγκες της διατήρησης, ενώ οφείλει να προσαρμόζεται στις νέες χρήσεις και να τις εξυπηρετεί κατάλληλα. Θα μπορούσαμε να πούμε πως αποτελεί ένα μέσο για τη διάσωση του χώρου και γι' αυτό σε μεγάλο βαθμό δέχεται τους περιορισμούς που καθορίζονται από τις διαδικασίες της διατήρησης και της επανάχρησης, όπως είναι η ιστορική και αρχαιολογική σπουδαιότητα του χώρου, η κρισιμότητα της κατάστασής του, ο σκοπός που καλείται να εξυπηρετήσει μέσω της νέας χρήσης, οι λειτουργικές ανάγκες και, φυσικά, το οικονομικό κόστος. Η προσεκτική και μελετημένη αποκατάσταση είναι κρίσιμη όχι μόνο για τη διατήρηση των αρχιτεκτονικών και κατασκευαστικών χαρακτηριστικών, αλλά και για τη διάσωση της συλλογικής μνήμης και της ιστορίας που φέρουν τα βιομηχανικά κτήρια.

Η αποκατάσταση οφείλει να βασίζεται στην ιδέα της «**ώσμωσης των παλιών και των νέων στοιχείων**»⁹⁰, δηλαδή στη συνύπαρξη της σύγχρονης με την παλαιότερη εποχή, χωρίς η μία να απορροφά την άλλη και χωρίς να επικρατεί η «αρχαιολατρική» άποψη, που δεν αρμόζει στα βιομηχανικά μνημεία. Στο πλαίσιο αυτό, το αποκατεστημένο μνημείο γίνεται οικείο και φιλικό στους σημερινούς επισκέπτες και εντάσσεται λειτουργικά στο δημόσιο χώρο. Το είδος της αποκατάστασης εξαρτάται από τη φιλοσοφία αντιμετώπισης των νεώτερων μνημείων της κάθε χώρας. Για παράδειγμα, στην Ελλάδα επικρατεί η αντίθεση ανάμεσα στην πρόθεση να

⁸⁸ Αδαμάκης, 2013, Σημειώσεις μαθήματος «Διαχείριση βιομηχανικής κληρονομιάς».

⁸⁹ Drury και McPherson, 2008: 55.

⁹⁰ Κίζης, 2007. Διαθέσιμο στο: <http://www.kathimerini.gr/276687/article/politismos/arxeio-politismoy/wsmwsh-palioy-kai-neoy-stis-anaplasteis>. Ημερομηνία τελευταίας επίσκεψης: 13/5/2017.

«βαλσαμοποιούνται» τα όποια κατάλοιπα του παρελθόντος, ως μια προσπάθεια σωτηρίας τους, και στην αδιαφορία για την τύχη τους⁹¹. Στην υπόλοιπη Ευρώπη υπάρχει μεγαλύτερη κινητικότητα και ευαισθησία για την πορεία και την χρήση των βιομηχανικών καταλοίπων.

Οι βασικές αρχές που διέπουν την αποκατάσταση ενός μνημείου έχουν οριστεί στη Χάρτα της Βενετίας για την Αποκατάσταση και Συντήρηση Μνημείων και Μνημειακών Συνόλων, η οποία συντάχθηκε το 1964, κατά τη διάρκεια του δεύτερου Διεθνούς Συνεδρίου Αρχιτεκτόνων και Τεχνικών των Ιστορικών Μνημείων στη Βενετία⁹². Η Χάρτα περιλαμβάνει άρθρα που αφορούν στη συντήρηση, την αποκατάσταση, την αναστύλωση, τη διαχείριση των μνημειακών συνόλων, τις ανασκαφές, την τεκμηρίωση και τις δημοσιεύσεις. Πιο συγκεκριμένα, τα άρθρα που αφορούν την αποκατάσταση⁹³ ορίζουν τα εξής:

1. Η αυθεντικότητα των στοιχείων του μνημείου πρέπει να τίθεται σε προτεραιότητα, ώστε να μην αλλοιώνονται οι ιστορικές και αισθητικές αξίες του. Αυτό σημαίνει πως πριν από κάθε προσπάθεια αποκατάστασης, πρέπει να προηγείται λεπτομερής έρευνα, ενώ οι οποιοσδήποτε παρεμβάσεις οφείλουν να διακρίνονται από την αρχική σύνθεση του μνημείου (Άρθρο 9).
2. Οφείλουν να παρουσιάζονται, κατά το δυνατό, όλες οι φάσεις λειτουργίας των χώρων, με τις αντίστοιχες μεταβολές, όπως είναι οι προσθήκες κτηρίων, οι κατεδαφίσεις ή η αλλαγή εξοπλισμού, ανεξαρτήτως της αρχιτεκτονικής ή της αισθητικής τους αξίας. Οι αλλαγές αυτές αντανακλούν τις ανάγκες και τις συνθήκες της εποχής όπου ήταν ενεργός ο χώρος, τις τεχνολογικές και οικονομικές μεταβολές και βέβαια, την εξέλιξη των βιομηχανικών δραστηριοτήτων. Απομακρύνσεις στοιχείων και κατεδαφίσεις επιτρέπονται μόνο όταν τα στοιχεία που θα αφαιρεθούν, έχουν μικρή ιστορική, αισθητική ή λειτουργική σημασία (Άρθρο 11).

⁹¹ Κίζης, 2007. Διαθέσιμο στο: <http://www.kathimerini.gr/276687/article/politismos/arxeio-politismoy/wsmwsh-palioy-kai-neoy-stis-anaplasteis>. Ημερομηνία τελευταίας επίσκεψης: 13/5/2017.

⁹² Διαδικτυακός τόπος της Χάρτας της Βενετίας: <http://www.charta-von-venedig.de/>. Ημερομηνία τελευταίας επίσκεψης: 13/5/2017.

⁹³ Τα σχετικά με την αποκατάσταση άρθρα της Χάρτα της Βενετίας παρατίθενται στο Παράρτημα 4, σελ. 161.

3. Πρέπει να επιδιώκεται η αρμονική συνύπαρξη των παλιών και των νέων στοιχείων και όχι η πιστή αναπαράσταση της αρχικής μορφής του χώρου⁹⁴ (Άρθρο 12).
4. Οι παρεμβάσεις πρέπει να σέβονται το χωροταξικό, ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο, καθώς αυτό συμβάλλει στην κατανόηση του μνημείου. Όταν ο εναπομείνας χώρος συνοδεύεται από το πλαίσιο του, είναι δυνατό να αποδοθεί η ατμόσφαιρα και να αποτυπωθεί η δραστηριότητα του ανθρώπου, που παρουσιάζεται μέσα από την εργασία και την χρήση των μηχανημάτων⁹⁵ (Άρθρο 13).

Η αποκατάσταση είναι μια διαδικασία που επιλέγεται σε συγκεκριμένες περιπτώσεις, όταν εξυπηρετεί τα κίνητρα της διατήρησης και της επανάχρησης και μπορεί να αφορά είτε σε ολόκληρο το βιομηχανικό μνημείο και τον περιβάλλοντα χώρο του είτε μέρη αυτού, όπως κτήρια ή εξοπλισμό. Πρακτικά, ακολουθεί δύο φάσεις, που η μία συμπληρώνει την άλλη:

1. τη φάση των επεμβάσεων στερέωσης και επισκευής των κτηρίων, συντήρησης των μηχανημάτων και του περιβάλλοντος χώρου, καθώς και αποκατάστασης της αρχικής μορφής στα μέρη εκείνα που κρίνεται σκόπιμο να διατηρήσουν την αυθεντικότητά τους (ενδεχομένως λόγω ιστορικής, αρχιτεκτονικής, κατασκευαστικής ή παραγωγικής σπουδαιότητας),
2. τη φάση των προσθηκών, συμπληρώσεων, εκσυγχρονισμού στοιχείων και τμημάτων του κελύφους και του οργανισμού των κτηρίων, οι οποίες αποσκοπούν στο να τα προσαρμόσουν στις νέες χρήσεις⁹⁶.

⁹⁴ Σύμφωνα με τον αρχιτέκτονα Γιάννη Κίζη, ο οποίος έχει αναλάβει τις αποκαταστάσεις αρκετών βιομηχανικών μνημείων στην Ελλάδα, η επίτευξη μιας ψευδαίσθησης του παλιού, που πολλές φορές είναι ζητούμενη, είναι λάθος και δημιουργεί προβλήματα στην ερμηνεία και την κατανόηση του χώρου. Ακόμα, υπάρχουν φορές που επιδιώκεται η πιστή αναπαράσταση του παρελθόντος μέσω της αποκατάστασης στην αρχική μορφή, με αποτέλεσμα ο χώρος να θυμίζει σκηνικό και να αποτρέπεται η βιώσιμη επανένταξή του στην περιοχή (Κίζης, 2007. Διαθέσιμο στο: <http://www.kathimerini.gr/276687/article/politismos/arxeio-politismoy/wsmwsh-paliou-kai-neoy-stis-anaplasteis>. Ημερομηνία τελευταίας επίσκεψης: 13/5/2017).

⁹⁵ Μιτζάλης, 2007. Διαθέσιμο στο: www.greekarchitects.gr. Ημερομηνία τελευταίας επίσκεψης: 13/5/2017.

⁹⁶ Πρέπης, 2008: 125.

Όταν πρόκειται να γίνει μετατροπή του χώρου σε μουσείο, τότε οι προσθήκες αφορούν συχνά συμπληρωματικές χρήσεις, οι οποίες ενισχύουν το δημόσιο χαρακτήρα του. Οι χρήσεις αυτές μπορεί να είναι εμπορικές ή ψυχαγωγικές και να δίνουν την ευκαιρία στους επισκέπτες να επισκεφθούν το μουσείο, χωρίς απαραίτητα να δουν τις εκθέσεις⁹⁷.

3.4 Λόγοι επανάχρησης και αποκατάστασης βιομηχανικών χώρων

Η σημασία της επανάχρησης και αποκατάστασης των ανενεργών βιομηχανικών χώρων συνδέεται άμεσα με τις ανάγκες της εκάστοτε περιοχής για περιβαλλοντική εξυγίανση, κοινωνική αναβάθμιση και οικονομική ανάπτυξη. Η διάσωση των βιομηχανικών μνημείων, η εξοικονόμηση πόρων που προκύπτει με την αξιοποίησή τους, καθώς και οι νέες χρήσεις που φιλοξενούν, ακολουθούν τις αρχές της βιώσιμης ανάπτυξης, ενός σύγχρονου μοντέλου ανάπτυξης με ανθρωποκεντρικό χαρακτήρα, σύμφωνα με το οποίο οργανώνονται οι σύγχρονες κοινωνίες. Στο μοντέλο αυτό ο πολιτισμός έχει το ρόλο της κινητήριας δύναμης για την οικονομική, κοινωνική και περιβαλλοντική ανάπτυξη. Οι ανενεργοί βιομηχανικοί χώροι, τόσο ως τεκμήρια της βιομηχανικής κληρονομιάς, όσο και ως κελύφη που φιλοξενούν πολιτιστικές και άλλες κοινωφελείς χρήσεις, εκπληρώνουν τους στόχους της βιώσιμης ανάπτυξης.

Η βιώσιμη ανάπτυξη (sustainable development) είναι ο όρος που δόθηκε το 1987 στην «Εκθεση της Παγκόσμιας Επιτροπής για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη» (γνωστή ως «Εκθεση Brundtland») για να περιγράψει την ανάπτυξη που αφορά όχι μόνο την οικονομία, αλλά και τη κοινωνία και το περιβάλλον και έχει γενικότερα ανθρωποκεντρικό χαρακτήρα. Πιο συγκεκριμένα, παρατηρήθηκε πως οι ανεξέλεγκτες προεκτάσεις από την οικονομική μεγέθυνση οδήγησαν σε κοινωνικές και περιβαλλοντικές καταστροφές. Ήταν αναγκαίο, λοιπόν, να επαναπροσδιοριστούν οι στόχοι και το περιεχόμενο της ανάπτυξης ώστε να συντελεί στην ανθρώπινη και κοινωνική εξέλιξη.

Η βιώσιμη ανάπτυξη στηρίζεται εξίσου σε τρεις πυλώνες, την οικονομία, το περιβάλλον και την κοινωνία, με τον πολιτισμό ως τέταρτο πυλώνα να διατρέχει τους

⁹⁷ Αυτό συμβαίνει στην Τεχνόπολη του Δήμου Αθηναίων.

υπόλοιπους. Στόχος της είναι να ανταποκριθεί σε όλο το φάσμα των αναγκών του ανθρώπου με σεβασμό προς τις ελευθερίες και το αξιακό του σύστημα⁹⁸. Στο πλαίσιο αυτό, ο πολιτισμός λειτουργεί ως ένα ισχυρό κίνητρο για την ανθρωποκεντρική ανάπτυξη, την ενεργοποιεί και τη συνδέει με την οικονομία, την κοινωνία και το περιβάλλον⁹⁹. Η πολιτισμική κληρονομιά, ο πολιτιστικός τουρισμός, οι πολιτιστικές και δημιουργικές βιομηχανίες αποτελούν βασικά εργαλεία των στρατηγικών βιώσιμης ανάπτυξης. Μέσω του πολιτισμού προσφέρονται θέσεις εργασίας και ευκαιρίες αγοράς, ενισχύεται η δημιουργικότητα, η καινοτομία, η επιχειρηματικότητα και η δυνατότητα κοινωνικής ένταξης, γίνεται χρήση των τοπικών πόρων, ενδυναμώνεται το κοινωνικό, πολιτισμικό και οικονομικό κεφάλαιο μιας πόλης, επηρεάζεται η διαχείριση του φυσικού περιβάλλοντος και των οικολογικών προκλήσεων, αντιμετωπίζονται κοινωνικές ανισότητες και βελτιώνεται το επίπεδο διαβίωσης.

Η σύνδεση της αποκατάστασης βιομηχανικών χώρων με τη βιώσιμη ανάπτυξη προκύπτει αρχικά από την ίδια την πράξη της αποκατάστασης. Με την αξιοποίηση ενός ήδη υπάρχοντος χώρου αποφεύγεται η κατεδάφισή του και η δημιουργία νέου, η οποία ενδεχομένως να ήταν οικονομικά ασύμφορη, ενώ παράλληλα διασώζεται ένα μνημείο βιομηχανικής (άρα και πολιτιστικής) κληρονομιάς. Επιπλέον, λόγω της χωρικής διαμόρφωσής τους, της ευελιξίας τους και της τοποθεσίας τους, οι χώροι αυτοί εξυπηρετούν στη φιλοξενία πολιτιστικών χρήσεων και τη δημιουργία χώρων πρασίνου, συμβάλλοντας έτσι στην εξυγίανση του αστικού τοπίου και την κοινωνική συνοχή¹⁰⁰. Εξετάζοντας, λοιπόν, τη σχέση της αποκατάστασης και της επανάχρησης των βιομηχανικών χώρων με κάθε πυλώνα της βιώσιμης ανάπτυξης, παρατηρούμε ότι προκύπτουν σημαντικά οφέλη σε περιβαλλοντικό, κοινωνικό και οικονομικό επίπεδο. Πιο συγκεκριμένα, η επανάχρηση των ανενεργών βιομηχανικών χώρων, είτε ως μνημείων βιομηχανικής κληρονομιάς, είτε φιλοξενώντας νέες χρήσεις, ανταποκρίνεται στα εξής αιτήματα¹⁰¹:

⁹⁸ Σύμφωνα με τον Ινδό οικονομολόγο Amartya Sen, η ελευθερία είναι ο στόχος, αλλά και το μέσο με το οποίο επιτυγχάνεται η βιώσιμη ανάπτυξη. Οι διαφορετικού είδους ελευθερίες, πολιτικές, κοινωνικές, οικονομικές, συνδέονται μεταξύ τους και ενδυναμώνουν η μία την άλλη, δίνοντας έτσι στον άνθρωπο τη δυνατότητα να ζει σε ένα περιβάλλον με ευκαιρίες και δυνατότητες εξέλιξης (Sen, 1999: 11).

⁹⁹ UN System Task Team on the Post-2015 UN Development Agenda, May 2012, 3.

¹⁰⁰ Εκτενέστερη αναφορά στις χρήσεις θα γίνει στη συνέχεια.

¹⁰¹ Ανδρακάκου και Τσιγδινός: 34

1. **Ανάγκη διατήρησης και διαχείρισης της βιομηχανικής κληρονομιάς.** Όπως υπαγορεύει ο ορισμός της βιομηχανικής κληρονομιάς (βλ. σελ. 22) τα κελύφη, ο εξοπλισμός και τα συγκροτήματα πρώην βιομηχανικών χώρων αποτελούν κομμάτι του τόπου και της ιστορίας της χώρας, που συνδιαμορφώνουν την ταυτότητα της περιοχής. Τα βιομηχανικά κτήρια λειτουργούν ως πολιτισμικοί μάρτυρες τόσο της κατασκευαστικής τους διαδικασίας όσο και του τρόπου ζωής εκείνων που τα χρησιμοποίησαν, μέσα από τα μηχανήματα, τα γραπτά αρχεία και τα κτηριακά κελύφη.
2. **Ανακύκλωση του αστικού χώρου.** Η αξιοποίηση των εγκαταλειμμένων βιομηχανικών περιοχών αποτελεί μέσο αναζωογόνησης των αστικών περιοχών και προφύλαξης των αγροτικών, αποτρέποντας την οικιστική επέκταση σε αγροτικές και ανεκμετάλλευτες περιοχές. Παράλληλα, επιτυγχάνεται οικονομική ανάπτυξη, μέσω της προσέλκυσης προσοδοφόρων χρήσεων, της εξοικονόμησης πόρων και ενέργειας και της αξιοποίησης του υπάρχοντος χώρου και του κτηριακού αποθέματος. Ακόμα, επέρχεται βελτίωση του αστικού περιβάλλοντος και εξασφαλίζεται η χωρική και ιστορική συνέχεια της ευρύτερης περιοχής¹⁰².
3. **Ανάγκη για ανοιχτούς ελεύθερους χώρους και χώρους πρασίνου.** Οι πυκνοδομημένες πόλεις συχνά χαρακτηρίζονται από την έλλειψη μεγάλων και οργανωμένων δημόσιων χώρων πρασίνου. Τα αστικά κενά προσφέρονται για τέτοιου είδους χρήσεις, λόγω της θέσης τους σε κεντρικά σημεία της πόλης και της μεγάλης έκτασής τους.
4. **Ανάγκη για ελλείπουσες χρήσεις.** Το περιεχόμενο και ο χαρακτήρας της νέας χρήσης μπορούν να καθοριστούν βάσει των ελλείψεων του δημοσίου χώρου, με σκοπό η ανάπλαση να λειτουργήσει ως εργαλείο εξυγίανσης της πόλης. Τέτοιου είδους χρήσεις μπορεί να είναι οι κοινωφελείς λειτουργίες, ο πολιτισμός, ο αθλητισμός, η αναψυχή κ.ά.
5. **Επαναπροσδιορισμός των χωρικών σχέσεων.** Τα αστικά κενά στις πυκνοδομημένες πόλεις προκαλούν χωρικές ασυνέχειες, με αποτέλεσμα να είναι αναγκαίος ο επαναπροσδιορισμός της σχέσης μεταξύ των περιοχών που βρίσκονται εκατέρωθεν του βιομηχανικού χώρου και της σχέσης μεταξύ

¹⁰² Οικονομοπούλου 2011: 34.

δομημένου και αδόμητου χώρου¹⁰³. Επιπλέον, ο επαναπροσδιορισμός αυτός θα επιφέρει μείωση των επεκτάσεων προς τις αγροτικές και ανεκμετάλλευτες περιοχές και τόνωση των αναπλάσεων, αφού θα αξιοποιούνται οι αχρησιμοποίητοι κτηριακοί όγκοι εντός των πόλεων.

6. **Ρύπανση – περιβαλλοντικά προβλήματα.** Οι παλιές βιομηχανικές περιοχές είναι ιδιαίτερα επιβαρυνμένες περιβαλλοντικά, υποβαθμίζοντας το αστικό περιβάλλον. Η ανάπλάσή τους θα επιφέρει την αναγκαία εξυγίανση και θα βελτιώσει την ποιότητα ζωής.
7. **Κοινωνική ισότητα.** Η ανάπλαση των αστικών κενών μπορεί να αποτελέσει παράγοντα δημιουργίας πλούτου σε τοπικό επίπεδο, ενισχύοντας τις υπάρχουσες επιχειρήσεις, ενθαρρύνοντας την ανάπτυξη νέων και δημιουργώντας νέες θέσεις εργασίας. Εξομαλύνονται, έτσι, οι κοινωνικές ανισότητες και τονώνεται το αίσθημα της συλλογικής και της ιστορικής μνήμης.
8. **Οικονομική ανάπτυξη.** Μέσω της ανάπλασης και των νέων χρήσεων ενισχύεται η ανταγωνιστικότητα και η οικονομική δυναμική της περιοχής, ενώ ταυτόχρονα δημιουργούνται νέες ευκαιρίες εργασίας.
9. **Τουριστική ανάπτυξη.** Η βιομηχανική κληρονομιά εντάσσεται στον πολιτιστικό πλούτο μιας περιοχής και, κατά συνέπεια, συνδέεται με τον πολιτιστικό τουρισμό, ο οποίος συμβάλλει σημαντικά στην τοπική ανάπτυξη.

Σχετικά με την ανάπτυξη πολιτιστικών δραστηριοτήτων διακρίνονται τρεις βασικές προσεγγίσεις ανάλογα με τα κίνητρα, το πεδίο δράσης, το είδος της πολιτιστικής παραγωγής και το απευθυνόμενο κοινό¹⁰⁴: η επιχειρηματική, η προοδευτική και η δημιουργική. Πιο συγκεκριμένα:

- Η **επιχειρηματική προσέγγιση** στηρίζεται κατά κύριο λόγο στα οικονομικά κίνητρα και την προσέλκυση επενδύσεων, ενώ οι κοινωνικοί στόχοι τίθενται σε δεύτερη μοίρα. Η έμφαση δίνεται στον τουρισμό, στις επικοινωνίες και γενικά στις επιχειρήσεις του ιδιωτικού τομέα και για το λόγο αυτό έχει δεχθεί έντονη κριτική. Ευνοείται η δημιουργία πολιτιστικών εγκαταστάσεων μεγάλης προβολής και η διοργάνωση πολιτιστικών δραστηριοτήτων που στοχεύουν

¹⁰³ Οικονομοπούλου, 2011: 35.

¹⁰⁴ Οικονομοπούλου, 2011: 50.

στην εικόνα της πόλης, την ανάδειξη της φυσιογνωμίας της, τη διεθνή προβολή της και κατά συνέπεια στη προσέλκυση κεφαλαίου και επιχειρήσεων. Με τις πρακτικές αυτές δημιουργούνται αποκλεισμοί και ευνοούνται μόνο οι εύποροι κάτοικοι, τουρίστες και επιχειρηματίες. Η επιτυχία κρίνεται αποκλειστικά με οικονομικούς δείκτες, ενώ αγνοούνται κοινωνικές ή άλλου είδους παράμετροι¹⁰⁵.

- Η **προοδευτική προσέγγιση** έχει στόχο την καταπολέμηση των ανισοτήτων μεταξύ διάφορων περιοχών. Τα μέσα που χρησιμοποιεί είναι η επέκταση των πολιτιστικών δραστηριοτήτων στις γειτονιές, τα καλλιτεχνικά και εκπαιδευτικά προγράμματα, τα δημοτικά πολιτιστικά κέντρα και γενικά η αναδιανομή των πολιτιστικών αγαθών ώστε να είναι προσβάσιμα από όλους. Υπάρχουν, ωστόσο, μεγάλες δυσκολίες στην πρακτική εφαρμογή αυτού του μοντέλου, καθώς συχνά έρχεται σε αντίθεση με τους κανόνες της καπιταλιστικής οικονομίας και τις επιδιώξεις του ιδιωτικού τομέα και οδηγεί σε απώλειες επενδύσεων και ανεργία¹⁰⁶.
- Η **δημιουργική προσέγγιση** διαφοροποιείται σημαντικά από τα προηγούμενα δύο μοντέλα, διατηρώντας όμως ορισμένα χαρακτηριστικά τους. Η έμφαση δίνεται στην ποιότητα ζωής και στην προσέλκυση της «δημιουργικής τάξης», δηλαδή των κοινωνικών και επαγγελματικών ομάδων με υψηλή μόρφωση που έχουν τη δυνατότητα να ενισχύσουν την οικονομία της πόλης¹⁰⁷. Τα μέσα που χρησιμοποιεί είναι οι πολιτιστικές δράσεις με στόχο την ανάδειξη του ιστορικού και πολιτιστικού χαρακτήρα των γειτονιών σε μικρά πολιτιστικά κέντρα. Παρότι ευνοείται η πολυεθνικότητα και η πολυπολιτισμικότητα ως δομικό χαρακτηριστικό του αστικού πληθυσμού, η συγκεκριμένη προσέγγιση δεν απευθύνεται σε όλα τα κοινωνικά στρώματα, αφού κίνητρό της είναι η

¹⁰⁵ Καραγάλης 2007: 430.

¹⁰⁶ Οικονομοπούλου 2011: 51.

¹⁰⁷ Η «δημιουργική τάξη» συμπεριλαμβάνει στον πυρήνα της μηχανικούς, ερευνητές, εκπαιδευτικούς, αρχιτέκτονες, καλλιτέχνες και διασκεδαστές, ενώ σε ένα δεύτερο στάδιο περιλαμβάνει τους δημιουργικούς επαγγελματίες των επιχειρήσεων και των χρηματοοικονομικών, τους δικηγόρους κ.λπ., καθώς και μια κατηγορία που περιλαμβάνει τους «μποέμ τύπους». Σύμφωνα με τον Richard Florida, η κινητήρια δύναμη πίσω από την ανάπτυξη μιας πόλης είναι η ικανότητά της να προσελκύει και να διατηρεί τη «δημιουργική τάξη», η οικονομική ανάπτυξη της οποίας είναι η ανάπτυξη νέων ιδεών, νέων τεχνολογιών και νέων δημιουργικών περιεχομένων (Αυδίκος, 2014: 40).

προσέλκυση της δημιουργικής τάξης. Οδηγεί, επομένως, σε άνοδο της αξίας της και των ενοικίων στις γειτονιές που μετατρέπονται σε πολιτιστικές, εκτοπίζοντας παράλληλα τους παλαιότερους κατοίκους.

Αναμφίβολα, καμία από τις τρεις προσεγγίσεις δεν ταιριάζει απόλυτα στα κριτήρια και τα χαρακτηριστικά της βιώσιμης ανάπτυξης. Αφενός, η επιχειρηματική και προοδευτική προσέγγιση επικεντρώνονται η κάθε μια σε έναν από τους πυλώνες της βιώσιμης ανάπτυξης, την οικονομία και την κοινωνία αντίστοιχα. Αφετέρου, η δημιουργική προσέγγιση παρουσιάζει ένα ολιστικό μοντέλο θέτοντας ως στόχο την συνολική βελτίωση της ποιότητας ζωής, ωστόσο δεν λαμβάνει υπόψη όλες τις παραμέτρους και τις ιδιαιτερότητες που μπορεί να έχει μια περιοχή με αποτέλεσμα να οδηγεί σε αποκλεισμούς πληθυσμών και κοινωνικές ανισότητες.

Είναι γεγονός πως δεν υπάρχει ένα πρότυπο απόλυτα συμβατής βιώσιμης χρήσης των βιομηχανικών καταλοίπων, αφού συχνά μια νέα χρήση μπορεί να «ακυρώνει» την παλιά, απομακρύνοντας ή καταστρέφοντας παλιά στοιχεία και μηχανήματα, εξαλείφοντας την αυθεντικότητα του χώρου και μειώνοντας, έτσι, την αξία του ως πολιτιστικού αγαθού¹⁰⁸. Σε κάθε περίπτωση, όπου πρόκειται να γίνει αποκατάσταση ενός βιομηχανικού χώρου και ανάπλαση μιας περιοχής, πρέπει να αξιολογούνται προσεκτικά οι συνθήκες και οι ανάγκες τους, ώστε να ακολουθούνται κατά το δυνατό οι υπαγορεύσεις της βιώσιμης ανάπτυξης, δηλαδή ο συγκερασμός των οικονομικών, κοινωνικών και περιβαλλοντικών προοπτικών με επίκεντρο τις ανάγκες του ανθρώπου. Σχετικά με αυτό, ο Βιδάλης αναφέρει πως η βιωσιμότητα ενός σχεδίου επανάχρησης πρέπει να στηρίζεται στις εξής παραμέτρους: ιστορικότητα του κτηρίου, φιλοσοφία της σχεδιαστικής προσέγγισης, στατική και μηχανολογική επάρκεια, οικονομική, κοινωνική και περιβαλλοντική βιωσιμότητα και συμμετοχή των πολιτών¹⁰⁹. Με τον τρόπο αυτό το απομονωμένο και ανενεργό τμήμα της πόλης θα μετατραπεί σε οργανικό στοιχείο της, που θα λειτουργεί ως ενιαίο σύνολο με την πόλη και τους κατοίκους της.

¹⁰⁸ Μιτζάλης, 2007, On-line στη διεύθυνση:

<http://www.greekarchitects.gr/index.php?maincat=17&newid=911>. Ημερομηνία τελευταίας επίσκεψης: 13/5/2017.

¹⁰⁹ Βιδάλης, 2009, On-line στη διεύθυνση:

<http://www.greekarchitects.gr/index.php?maincat=2&newid=2300>. Ημερομηνία τελευταίας επίσκεψης: 13/5/2017.

Σύμφωνα με τα παραπάνω, αποδεικνύεται πως οι διαδικασίες της επανάχρησης και της αποκατάστασης των βιομηχανικών καταλοίπων αποτελούν πρακτικές που ταιριάζουν στα σύγχρονα μοντέλα ανάπτυξης των κοινωνιών. Όπως θα δούμε στα επόμενα κεφάλαια, για να είναι επιτυχημένα τα προγράμματα επανάχρησης και αποκατάστασης των βιομηχανικών καταλοίπων, οφείλουν να προσανατολίζονται στις αρχές και τους στόχους της βιώσιμης ανάπτυξης. Παρ' όλα αυτά, είναι γεγονός πως η οικονομική διάσταση είναι αυτή που καθορίζει την εφαρμοσιμότητα κάθε σχεδίου επανάχρησης, και ιδιαίτερα στην Ελλάδα. Στο επόμενο κεφάλαιο διερευνώνται οι πολιτικές αποκατάστασης των βιομηχανικών χώρων, με βάση τις τάσεις και τα κίνητρα, που εξετάστηκαν πιο πάνω.

Β' ΜΕΡΟΣ:

Πολιτικές αποκατάστασης
στην Ευρώπη και στην
Ελλάδα

4. Πολιτικές αποκατάστασης στην Ευρώπη

4.1 Αγγλία

Η Αγγλία, μαζί με την Γερμανία και τη Γαλλία, είναι μία από τις χώρες που προηγήθηκαν στην ανάπτυξη της διαχείρισης της βιομηχανικής κληρονομιάς. Εκεί πραγματοποιήθηκαν πολλές και ακριβείς έρευνες και απογραφές και συγκεντρώθηκαν στοιχεία που αργότερα διατηρήθηκαν και εξελίχθηκαν μέσα από τα ερευνητικά εργαστήρια μεγάλων ιδρυμάτων, όπως είναι αυτό του Ironbridge¹¹⁰.

Η επικρατούσα άποψη σχετικά με τη διατήρηση, ιδιαίτερα κατά τα πρώτα χρόνια ανάπτυξης του κλάδου, βασιζόταν σε κριτήρια αισθητικά. Συγκεκριμένα, η προσοχή εστίαζε στην εμφάνιση των χώρων και έτσι τα κριτήρια αξιολόγησης των μνημείων διαμορφώθηκαν σύμφωνα με τα αρχιτεκτονικά και καλλιτεχνικά χαρακτηριστικά, παραμελώντας την ιστορική ή λειτουργική σημασία τους. Επομένως, ο σχεδιασμός του προγράμματος διατήρησης, άρα και των διαδικασιών που βασιζόνταν σε αυτή, οριζόταν σύμφωνα με τη διάσωση και την αξιοποίηση των αισθητικών γνωρισμάτων της αρχιτεκτονικής των μνημείων. Στα πλαίσια αυτά, τα στοιχεία για τα οποία κρίνεται διατηρητέο ένα μνημείο είναι το στυλ του, η μοναδικότητα και η ιδιαιτερότητα που μπορεί να έχει, η ηλικία του (για πολύ καιρό δινόταν έμφαση στα προβιομηχανικά κατάλοιπα), οι τεχνολογικές καινοτομίες που αντιπροσώπευε και η κατασκευή του από κάποιο φημισμένο αρχιτέκτονα. Καθοριστικός παράγοντας ήταν, επίσης, η επιβίωσή του σε ακέραιη μορφή, γι' αυτό και δόθηκε έμφαση στην αποκατάσταση των κτηρίων στο αρχικό τους σχέδιο¹¹¹. Η διατήρηση του αρχικού σχεδίου των κτηρίων «ακυρώνει» την ουσία και την ιστορία των βιομηχανικών μνημείων τα οποία μεταβάλλονταν αναλόγως με τις ανάγκες παραγωγής. Τα ιστορικά κριτήρια, επομένως, περιορίστηκαν σε μεγάλο βαθμό και η ιστορική αξία των μνημείων διερευνήθηκε μόνο στα πλαίσια της ιστορίας της αρχιτεκτονικής τους. Η προσήλωση στα οπτικά χαρακτηριστικά οδήγησε συχνά σε παραπλανητικές

¹¹⁰ Pinard, 1985: 149.

¹¹¹ Alfrey και Putnam, 1992: 22.

περιγραφές των βιομηχανικών μνημείων, περιορίζοντας έτσι τη δυνατότητα να κατανοηθεί η ευρύτερη σημασία τους.¹¹²

Σήμερα η διαδικασία της αποκατάστασης υπακούει σε κριτήρια όχι μόνο αισθητικά, αλλά και ιστορικά, κοινωνικά και λειτουργικά. Συγκεκριμένα, όπως ορίζεται από τον οργανισμό “Historic England” (πρώην “English Heritage”), η αποκατάσταση κρίνεται σκόπιμη όταν:

- τα στοιχεία θα αποκατασταθούν έχουν μεγαλύτερη αξία ως πόροι βιομηχανικής κληρονομιάς από αυτά που θα χαθούν,
- γίνεται με βάση τεκμηριωμένα στοιχεία για την εξέλιξη του χώρου,
- η μορφή στην οποία επιβίωσε το κτήριο δεν είναι αποτέλεσμα κάποιου σημαντικού ιστορικού γεγονότος,
- σέβεται τις διάφορες φάσεις από τις οποίες πέρασε ο χώρος και
- η συντήρηση του χώρου στη συνέχεια κρίνεται βιώσιμη¹¹³.

Σύμφωνα με τα παραπάνω, και έπειτα από μελέτη πολλών παραδειγμάτων βιομηχανικών μνημείων που έχουν, ολικώς ή μερικώς, αποκατασταθεί, διακρίνονται οι εξής τάσεις:

α) Η διατήρηση και η αποκατάσταση της ακεραιότητας και της αρχική μορφής των κτηρίων και των εγκαταστάσεων, που οδηγεί συχνά στην **πιστή αναπαράστασή τους**. Για χάρη της καλαίσθητης εμφάνισης, επιλέγονται κυρίως μνημεία με πλούσιο αρχιτεκτονικό λεξιλόγιο, όπως είναι οι μύλοι, οι αποθήκες και οι σιδηροδρομικοί σταθμοί ή κτήρια προβιομηχανικής εποχής. Τα κατάλοιπα της νεώτερης βιομηχανίας συχνά δεν θεωρούνται καλαίσθητα και επομένως δεν κρίνονται διατηρητέα.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η περιοχή του **Ironbridge** στο Shropshire της Μεγάλης Βρετανίας. Πρόκειται για μια περιοχή περίπου 5,5 τετραγωνικών χιλιομέτρων, δίπλα στον ποταμό Severn, η οποία αποτελεί σύμβολο της βιομηχανικής επανάστασης. Εκεί, το 1709 εγκαταστάθηκε η εταιρεία Coalbrookdale από τον Abraham Darby, ο οποίος ήταν και ο πρώτος που δημιούργησε χυτοσίδηρο με άνθρακα και όχι με ξύλο, μια μέθοδο που θα επέτρεπε την χύτευση μεγάλων τμημάτων σιδήρου για οικοδομικές κατασκευές. Τις επόμενες δεκαετίες η επιχείρηση

¹¹² Alfrey και Putnam, 1992: 25.

¹¹³ English Heritage, 2008: 55

αναπτύχθηκε ραγδαία και προσέλυσε την εγκατάσταση και άλλων βιομηχανιών στην περιοχή, με αποτέλεσμα η κοιλάδα γύρω από τον ποταμό Severn να εξελιχθεί σε ένα από τα πιο σημαντικά βιομηχανικά κέντρα. Το 1779 κατασκευάστηκε το Ironbridge, η πρώτη σιδερένια γέφυρα στον κόσμο, σήμα κατατεθέν της περιοχής, αλλά και της βιομηχανικής προόδου (εικόνα 5). Έχει μήκος 30,6 μέτρα, ύψος 16,75 μέτρα, ζυγίζει 378 τόνους και περνά πάνω από τον ποταμό Severn. Σήμερα τα κατάλοιπα των παλιών εγκαταστάσεων μαζί με την εντυπωσιακή γέφυρα συνθέτουν μια ένωση δέκα μουσείων, την Ironbridge Gorge Museum Trust, τα οποία αποκαθιστούν την εικόνα της περιοχής κατά τον 18ο-19ο αιώνα. Επιπλέον, έχει συσταθεί το Ironbridge Institute, που ασχολείται με θέματα πολιτιστικής και βιομηχανικής κληρονομιάς¹¹⁴. Σχετικά με την διατήρηση και την ερμηνεία του χώρου, έγινε μια προσπάθεια in situ διατήρησης και ερμηνείας του μέσα από συλλογές τεχνουργημάτων, βιομηχανικών προϊόντων και πληροφορίες για τις διαδικασίες σχεδιασμού, παραγωγής και χρήσης. Η αποκατάσταση της γέφυρας και των υπόλοιπων κτηρίων ξεκίνησε το 1967, όταν ιδρύθηκε και το Ironbridge Gorge Museum Trust¹¹⁵ και επικεντρώθηκε στην εικόνα του χώρου κατά τον 18ο και 19ο αιώνα, παραμελώντας την ιστορία και την εξέλιξή του κατά τον 20ό αιώνα. Η αποκατάσταση των κτηρίων έγινε σύμφωνα με τη μορφή που είχαν όταν πρωτοσχεδιάστηκαν και απομακρύνθηκαν οι μεταγενέστερες προσθήκες και μετατροπές. Το αποτέλεσμα αυτής της πρακτικής είναι να δημιουργείται ένα άρτιο σύνολο οπτικά (εικόνα 6) και ένας αξιόλογος πόρος για την ερμηνεία της ιστορίας της περιοχής κατά τον 18ο και τον 19ο αιώνα, αλλά να γίνεται περιορισμένη χρήση των βιομηχανικών πόρων, στους οποίους αποτυπώνεται ένα από τα χαρακτηριστικά της βιομηχανικής εποχής, η αλλαγή και η προσαρμογή¹¹⁶.

¹¹⁴ Διαδικτυακός τόπος “European Route of Industrial Heritage”: <http://www.erih.net/i-want-to-go-there/getc/4/site/show/iron-bridge-world-heritage-site/>. Ημερομηνία τελευταίας επίσκεψης: 13/5/2017.

¹¹⁵ Διαδικτυακός τόπος Ironbridge: <http://www.ironbridge.org.uk/>. Ημερομηνία τελευταίας επίσκεψης: 13/5/2017.

¹¹⁶ Alfrey και Putnam, 1992: 299.

Εικόνα 5: Η γέφυρα του Ironbridge.

Εικόνα 6: Το τυπογραφείο στο Ironbridge Gorge Museum Trust.

Δύο άλλα παραδείγματα, που αντιπροσωπεύουν αυτή την τάση είναι το **Beamish Museum**¹¹⁷ στην πόλη Durham (εικόνα 7) και το **Black Country Living Museum**¹¹⁸ στην πόλη Dudley (εικόνα 8). Και τα δύο κατατάσσονται στην κατηγορία των «ζωντανών μουσείων» (“living museums”), όπου μέσα στον αποκατεστημένο σαν σκηνικό χώρο γίνονται δραματουργικές δράσεις με σκοπό την αναβίωση και την αναπαράστασή του σε μια προηγούμενη εποχή.

Εικόνα 7: Το τραμ στο Beamish Museum.

¹¹⁷ Διαδικτυακός τόπος Beamish Museum: <http://www.beamish.org.uk/>. Ημερομηνία τελευταίας επίσκεψης: 13/5/2017.

¹¹⁸ Διαδικτυακός τόπος Black Country Living Museum: <https://www.bclm.co.uk/>. Ημερομηνία τελευταίας επίσκεψης: 13/5/2017.

Εικόνα 8: To Black Country Living Museum.

β) Πολλοί βιομηχανικοί χώροι αποκαθίστανται μερικώς με σκοπό να φιλοξενήσουν νέες χρήσεις. Συνήθως, διατηρείται ο κτηριακός σκελετός, ενώ εσωτερικά ο χώρος προσαρμόζεται ανάλογα με τις ανάγκες των νέων χρήσεων. Στις περιπτώσεις αυτές έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον το αν και πόσο θα διατηρηθεί ο βιομηχανικός χαρακτήρας του μνημείου και με ποιό τρόπο θα συγκεραστεί με τα νέα στοιχεία.

Ένα από τα πιο επιτυχημένα και αναγνωρισμένα παγκοσμίως παραδείγματα επαναχρησιμοποιημένου βιομηχανικού κτηρίου είναι το μουσείο σύγχρονης τέχνης του Λονδίνου, η **Tate Modern** (εικόνα 9). Φιλοξενείται στον παλιό σταθμό παραγωγής ηλεκτρικής ενέργειας στην περιοχή Bankside (Bankside Power Station), στη νότια όχθη του ποταμού Τάμεση. Το Bankside ήταν μια καθαρά βιομηχανική περιοχή και ο σταθμός παραγωγής ηλεκτρικής ενέργειας χτίστηκε το 1947 από τον αρχιτέκτονα Sir Giles Gilbert Scott (γνωστό για το έργο του σε βιομηχανικά κτήρια). Η λειτουργία του σταμάτησε το 1981 και η περιοχή έκτοτε αποκόπηκε από το υπόλοιπο Λονδίνο, μέχρι το 1995, όταν αποφασίστηκε η εγκατάσταση της νέας πινακοθήκης στο εγκαταλειμμένο εργοστάσιο¹¹⁹. Το έργο ανάπλασης του

¹¹⁹ Διαδικτυακός τόπος Tate Modern: <http://www.tate.org.uk/>. Ημερομηνία τελευταίας επίσκεψης: 13/5/2017.

εργοστασίου ανέλαβαν οι αρχιτέκτονες Jacques Herzog και Pierre de Meuron. Στόχος τους ήταν να διατηρηθεί ο βιομηχανικός χαρακτήρας του χώρου, αφήνοντας ανέπαφο σχεδόν το εξωτερικό κέλυφος, αλλά απογυμνώνοντας το εσωτερικό του παλιού εργοστασίου από τον μηχανολογικό εξοπλισμό. Πλέον ο παλιός σταθμός παραγωγής ηλεκτρικής ενέργειας θεωρείται ένα τοπόσημο για την πόλη του Λονδίνου. Η μετατροπή του σε πινακοθήκη υπήρξε καθοριστική για την αναζωογόνηση της άλλοτε υποβαθμισμένης περιοχής και για τον μετασχηματισμό της σε μια σύγχρονη περιοχή, εστιασμένη στον πολιτισμό και τις τέχνες. Όσον αφορά την περιβαλλοντική διάσταση του έργου, το μουσείο σήμερα μεριμνά για τις επιπτώσεις στο περιβάλλον και έχει αναθέσει τον έλεγχο της περιβαλλοντικής βιωσιμότητας σε εξωτερικούς συνεργάτες¹²⁰. Πιο συγκεκριμένα, σχετικά με την αποκατάσταση του κτηρίου, οι αρχιτέκτονες έδωσαν προσοχή στη διατήρηση της μορφολογίας του αρχικού σχεδίου και τη διατήρηση του κτηριακού κελύφους. Εσωτερικά απομάκρυναν όλο το μηχανολογικό εξοπλισμό, ώστε να διαμορφωθεί κατάλληλα ο χώρος για τη μουσειακή λειτουργία του κτηρίου. Οι τρεις βασικοί χώροι, η Turbine Hall (αίθουσα με τις γεννήτριες), το Boiler House (λεβητοστάσιο) και το Switch House (αίθουσα με διακόπτες) απέκτησαν τις εξής λειτουργίες:

- η Turbine Hall μετατράπηκε σε χώρο υποδοχής και συνδετικό κρίκο του εσωτερικού και του εξωτερικού χώρου, αλλά και των άλλων αιθουσών του κτηρίου¹²¹ (εικόνα 10 και 11).
- το Boiler House και το Switch House μετατράπηκαν σε εκθεσιακούς χώρους.

Επιπλέον, οι τρεις δεξαμενές πετρελαίου (The Tanks), που βρίσκονταν στο υπόγειο για την τροφοδότηση των γεννητριών, διατηρήθηκαν όσο ήταν δυνατόν ανέπαφες και μετατράπηκαν σε χώρους εκθέσεων και οπτικοακουστικών προβολών¹²². Την οροφή του κτηρίου καταλαμβάνει ένας χώρος με γυάλινο περίβλημα (Light Beam), ο οποίος φιλοξενεί εστιατόρια και άλλους δημόσιους χώρους. Ο γυάλινος αυτός χώρος διοχετεύει το φυσικό φως στο εσωτερικό του κτηρίου, ενώ τη νύχτα αντανακλά το τεχνητό φως του μουσείου. Τέλος, τα υλικά που χρησιμοποιήθηκαν για την

¹²⁰ Διαδικτυακός τόπος Tate Modern: <http://www.tate.org.uk/>. Ημερομηνία τελευταίας επίσκεψης: 13/5/2017.

¹²¹ Δαγλίτση, 2013: 65

¹²² Δαγλίτση, 2013: 67.

κατασκευή των νέων πατωμάτων, όπως το ακατέργαστο ξύλο και το μπετόν, επιλέχθηκαν με σκοπό να αναδεικνύουν το βιομηχανικό χαρακτήρα του κτηρίου¹²³.

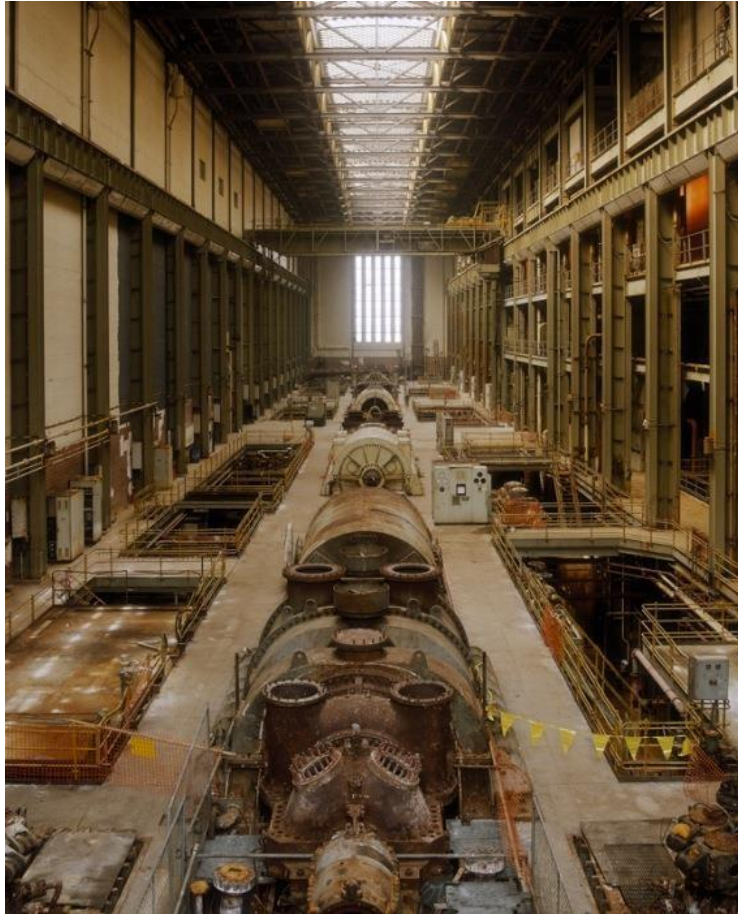

Εικόνα 9: Το Tate Modern.

Εικόνα 10: Η Turbine Hall του Tate Modern σήμερα.

¹²³ Δαγλίτση, 2013: 69.

Εικόνα 11: Η Turbine Hall του Tate Modern πριν από την αποκατάσταση.

Θα μπορούσαμε να πούμε πώς μια χώρα σαν την Αγγλία, με τόσο πλούσιο βιομηχανικό απόθεμα, είναι λογικό να επιλέγει να αναδείξει την αισθητική του πλευρά, η οποία ενδεχομένως να είναι και πιο ελκυστική για μεγαλύτερη μερίδα επισκεπτών, άρα και πιο προσοδοφόρα. Ωστόσο, τα όρια μεταξύ της πλήρους αποκατάστασης και της δημιουργίας μιας ψευδαίσθησης μέσω της πιστής αναπαράστασης είναι πολύ λεπτά και όταν επικρατεί η δεύτερη επιλογή, συνήθως, ζημιώνεται και η αξία της βιομηχανικής κληρονομιάς. Επομένως, αποκαταστάσεις στον τύπο του Tate Modern, που σχεδιάζονται με άξονα τη νέα χρήση του κτηρίου, ίσως να επιδεικνύουν ένα μεγαλύτερο σεβασμό προς τα βιομηχανικά μνημεία, ακόμα κι αν δεν μετατρέπονται σε μουσεία του εαυτού τους, αφού αναδεικνύεται η δυνατότητα προσαρμογής και μεταβλητότητας των κτηρίων αυτών.

4.2 Γαλλία

Η Γαλλία είναι μια χώρα που από πολύ νωρίς συνειδητοποίησε την αξία της διατήρησης της βιομηχανικής κληρονομιάς. Το 1794 ιδρύθηκε το πρώτο τεχνικό μουσείο στον κόσμο, το Conservatoire des Arts et Metiers. Καθώς η χώρα ανέπτυξε σημαντική και βαριά βιομηχανία, σήμερα διαθέτει μια πληθώρα επισκέψιμων βιομηχανικών χώρων, με διάφορες λειτουργίες και χρήσεις.

Η προστασία των βιομηχανικών μνημείων ορίζεται από το νόμο του 1913, ο οποίος αφορά τα ιστορικά μνημεία και επιβάλλει ιστορικά και αισθητικά κριτήρια για τη διατήρησή τους. Το ευρύ φάσμα μνημείων που καλύπτουν τα κριτήρια αυτά επιτρέπει να συμπεριληφθούν και τα βιομηχανικά και επιπλέον προβλέπει την πλήρη προστασία τους, η οποία συνεπάγεται και αποκατάστασή τους στην αρχική μορφή¹²⁴. Το 1930 η νομοθεσία γίνεται πιο γενική: θέτει και επιστημονικά κριτήρια για τη διατήρηση των μνημείων και ορίζει πως τα κτήρια που βρίσκονται σε έναν διατηρητέο χώρο μπορούν να τροποποιηθούν στην περίπτωση που δεν αλλοιώνεται ο γενικός χαρακτήρας του χώρου. Συγκεκριμένα, εάν κριθεί ότι ένα κτήριο πρέπει να προστατευθεί σε κάθε λεπτομέρεια, χαρακτηρίζεται ως ιστορικό μνημείο, αν, από την άλλη, θεωρηθεί ότι έχει ενδιαφέρον για συγκεκριμένα στοιχεία (π.χ. την κάτοψη ή τον εξοπλισμό), χαρακτηρίζεται ως χώρος ιστορικού ενδιαφέροντος. Η ελαστικότητα αυτή απαιτεί, βέβαια, προσεκτική μελέτη και γνώση του αντικειμένου, ώστε να γίνει η εκτίμηση της σπουδαιότητας των πόρων και να κριθεί η προστασία τους¹²⁵. Ακόμα, διαφοροποιείται ο τύπος προστασίας ανάλογα με το αν ο χώρος εξακολουθεί να βρίσκεται σε χρήση. Οι ελαστικοί χαρακτηρισμοί διατήρησης ταιριάζουν περισσότερο σε χώρους που χρησιμοποιούνται, όπου η γενικότερη διάταξη του χώρου τους ενδεχομένως να έχει μεγαλύτερη αξία από μεμονωμένα αρχιτεκτονικά στοιχεία¹²⁶. Τέλος, η διάκριση μεταξύ του μεμονωμένου κτηρίου και της ζώνης είναι, επίσης, ελαστική και η κήρυξη ενός κτηρίου ως διατηρητέου συνήθως επεκτείνεται και στον περιβάλλοντα χώρο, ώστε να δημιουργείται μια ζώνη πολιτισμικής κληρονομιάς ή μια «οικο-προστασία»¹²⁷.

¹²⁴ Alfrey και Putnam, 1992: 235.

¹²⁵ Alfrey και Putnam, 1992: 235.

¹²⁶ Alfrey και Putnam, 1992: 236.

¹²⁷ Alfrey και Putnam, 1992: 232.

Για την αποκατάσταση και επανάχρηση των βιομηχανικών μνημείων, όσων έχουν κηρυχθεί επίσημα διατηρητέα και μη, ακολουθούνται οι εξής τακτικές¹²⁸:

α) **Μετατροπή σε μουσεία ή χώρους επίσκεψης** των βιομηχανικών χώρων, οι οποίοι προστατεύονται λόγω της αρχιτεκτονικής τους αξίας και διατηρούν ολόκληρο ή μεγάλο μέρος των εγκαταστάσεών τους σε καλή κατάσταση. Οι χώροι αυτοί τελούν υπό τη διαχείριση τοπικών κοινοτήτων ή συλλόγων και αποτελούν πόλους έλξης του βιομηχανικού τουρισμού.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το **βασιλικό αλατωρυχείο της περιοχής Arc-et-Senans**, στο διαμέρισμα του Doubs (εικόνα 12). Το αλατωρυχείο λειτούργησε από το 1779 μέχρι το 1895 σχεδιάστηκε από τον αρχιτέκτονα Claude-Nicolas Ledoux. Έχει τοξωτή διάταξη και οι εγκαταστάσεις του περιελάμβαναν χώρους παραγωγής και κατοικίας. Μετά το κλείσιμό του το 1895, εγκαταλείφθηκε, λεηλατήθηκε και καταστράφηκε σε μεγάλο βαθμό από πυρκαγιά. Το 1927 ο δήμος του Doubs αγόρασε το μνημείο, με σκοπό τη διάσωση και την προστασία του. Μετά από τρεις κύκλους εργασιών αποκατάστασης, το μνημείο έφτασε στην αρχική του μορφή το 1996. Το 1982 κηρύχθηκε μνημείο παγκόσμιας κληρονομιάς από την UNESCO και σήμερα είναι ανοιχτό στο κοινό για επισκέψεις, φιλοξενεί εκθέσεις, συναυλίες και άλλες πολιτιστικές δράσεις και διοργανώνει εκπαιδευτικά προγράμματα για παιδιά και συνέδρια¹²⁹.

Εικόνα 12: Το βασιλικό αλατωρυχείο της Arc-et-Senans.

¹²⁸ Dufresne, 2008: 41.

¹²⁹ Διαδικτυακός τόπος αλατωρυχείων Arc-et-Senans: <http://www.salineroyale.com/>. Ημερομηνία τελευταίας επίσκεψης: 13/5/2017.

β) Παλιές βιομηχανίες συντηρούνται, αποκαθίστανται από τους ιδιοκτήτες τους και βρίσκονται ακόμα σε λειτουργία.

Αξιόλογο παράδειγμα αποτελεί το **βαλουργείο La Rochère** (εικόνα 13). Ιδρύθηκε το 1475 από τον Simon de Thysac και λειτουργεί μέχρι σήμερα χωρίς διακοπή, με εξαίρεση μερικά διαλείμματα μεταξύ του 1595 και του 1660¹³⁰. Πέρα από τις αυτοματοποιημένες λειτουργίες, οι οποίες κυριαρχούν από τη δεκαετία του 1960 και μετά, το βαλουργείο χρησιμοποιεί ακόμα ορισμένες παραδοσιακές τεχνικές κατασκευής φουσητού γυαλιού. Το 1970 άνοιξε για το κοινό και από τότε οι επισκέπτες μπορούν να παρακολουθήσουν την παραδοσιακή κατασκευή του φουσητού γυαλιού και να δουν συλλογές προϊόντων του παρελθόντος, αλλά και σύγχρονες¹³¹.

Εικόνα 13: Κατασκευή φουσητού γυαλιού στο βαλουργείο La Rochère.

γ) Αξιοποίηση του σκελετού και του κτηριακού κελύφους από δήμους, ιδιώτες ή επιχειρηματίες για την φιλοξενία νέων χρήσεων, χωρίς το σκοπό ανάδειξης της

¹³⁰ Διαδικτυακός τόπος La Rochère: <http://www.larochere-bati.com/>. Ημερομηνία τελευταίας επίσκεψης: 13/5/2017.

¹³¹ Διαδικτυακός τόπος “European Route of Industrial Heritage”: <http://www.erih.net/i-want-to-go-there/gettr/211/getpage/2/site/show/la-rochere-glass-works/>. Ημερομηνία τελευταίας επίσκεψης: 13/5/2017.

βιομηχανικής κληρονομιάς. Σε αυτή την περίπτωση οι ανακατασκευές και οι παρεμβάσεις στο μνημείο, συνήθως δεν έχουν αφήσει κάποιο στοιχείο ανέπαφο που να μαρτυρά την προηγούμενη χρήση του χώρου.

Ένα παράδειγμα αυτής της περίπτωσης αποτελεί το **εργοστάσιο σοκολάτας του Menier** στη Noisiel, μία από τις πιο καλά διατηρημένες βιομηχανικές περιοχές της Ευρώπης (εικόνα 14). Το εργοστάσιο ιδρύθηκε το 1825 και αρχικά παρήγαγε φαρμακευτικά προϊόντα. Στην παραγωγή σοκολάτας στράφηκε στην δεκαετία του 1840 και το 1864 αποτελούσε το μεγαλύτερο εργοστάσιο σοκολάτας στη Γαλλία. Το κτήριο που υπάρχει και σήμερα, σχεδιάστηκε το 1872, όταν προέκυψε η ανάγκη για επέκταση, και βρίσκεται κάθετα στον ποταμό Μάρνη, ο οποίος έδινε και την κινητήρια δύναμη στις γεννήτριες του εργοστασίου. Πρωτοποριακή για την εποχή ήταν η έκθεση του σιδερένιου σκελετού του κτηρίου. Σήμερα εκεί στεγάζονται γραφεία διοίκησης της εταιρείας Nestlé¹³².

Εικόνα 14: Το εργοστάσιο σοκολάτας του Menier στη Noisiel.

¹³² Διαδικτυακός τόπος “European Route of Industrial Heritage”: <http://www.erih.net/i-want-to-go-there/site/show/menier-chocolate-factory/>. Ημερομηνία τελευταίας επίσκεψης: 13/5/2017.

Μελετώντας τα παραπάνω και άλλα παραδείγματα, φαίνεται μια τάση προς «ωραιοποίηση» του βιομηχανικού παρελθόντος. Παρ' ότι υπάρχει μέριμνα για διατήρηση των βιομηχανικών καταλοίπων και αξιοποίησή τους, συχνά η ανάδειξη του βιομηχανικού χαρακτήρα παραγκωνίζεται. Η ενσωμάτωση νέων στοιχείων και η προσπάθεια εκσυγχρονισμού των μνημείων κατά την αποκατάστασή τους, ενδεχομένως, ζημιώνουν την αυθεντικότητα του βιομηχανικού πόρου και παράμετροι όπως η φθορά από τη χρήση και οι μεταβολές στο κτηριακό ή το μηχανολογικό εξοπλισμό να μην γίνονται εμφανείς. Ένα ακόμα αντιπροσωπευτικό παράδειγμα αποτελεί το **Parc de la Villette** (εικόνα 15). Πρόκειται για το τρίτο μεγαλύτερο σε έκταση πάρκο του Παρισιού και φιλοξενεί το Μουσείο της Μουσικής (Cité de la Musique), το Μουσείο Επιστημών και Τεχνολογίας (Cité des Sciences et de l'Industrie), χώρους συναυλιών, θεατρικών και κινηματογραφικών παραστάσεων, περιβαλλοντικές και εκπαιδευτικές δραστηριότητες. Βρίσκεται στον χώρο των παλαιών σφαγείων του Παρισιού, που κατασκευάστηκαν το 1867 και απομακρύνθηκαν 1974. Το έργο ανάπλασης ανέλαβε το 1984 ο Bernard Tschumi και το πάρκο άνοιξε επισήμως για το κοινό το 1987¹³³. Παρ' ότι η αποκατάσταση του χώρου κρίνεται άκρως επιτυχημένη σύμφωνα με τις νέες χρήσεις και έχει γίνει μερική διατήρηση ορισμένων κτισμάτων, η ατμόσφαιρα του βιομηχανικού παρελθόντος απουσιάζει και η προηγούμενη ταυτότητα του χώρου δεν είναι φανερή. Τέλος, ένα παράδειγμα χώρου που αντιτίθεται στα παραπάνω, είναι η **υψικάμιнос U4 στη Λωρραίνη**¹³⁴, η οποία αποτελεί τη μοναδική καταγεγραμμένη υψικάμινο στη Γαλλία και έχει διατηρηθεί και αποκατασταθεί σε κατάσταση φθοράς (εικόνα 16).

Θα μπορούσαμε να πούμε πως όσον αφορά την ανάδειξη του βιομηχανικού στοιχείου, η Γαλλία, με τις επεμβάσεις ωραιοποίησης στα βιομηχανικά μνημεία, αποτελεί το αντίβαρο της Γερμανίας, όπως θα διαπιστώσουμε στη συνέχεια. Η πολιτική αυτή ενδεχομένως σχετίζεται με το γεγονός πως η Γαλλία έχει να επιδείξει έναν πλούσιο καλλιτεχνικό απόθεμα, που ξεκινά από τους αναγεννησιακούς χρόνους και η απόφια και «άγρια» βιομηχανική αισθητική ίσως να αντιτίθεται με τη γενικότερη αισθητική που χαρακτηρίζει τον πολιτισμό της χώρας.

¹³³ Διαδικτυακός τόπος του Parc de la Villette: <https://lavillette.com/>. Ημερομηνία τελευταίας επίσκεψης: 13/5/2017.

¹³⁴ Διαδικτυακός τόπος "European Route of Industrial Heritage": <http://www.erih.net/i-want-to-go-there/getc/13/site/show/blast-furnace-u4/>. Ημερομηνία τελευταίας επίσκεψης: 13/5/2017.

Εικόνα 15: Το Μουσείο Επιστημών και Τεχνολογίας στο Parc de la Villette.

Εικόνα 16: Η υψικάμινος U4 στη Λωρραίνη.

4.3 Γερμανία

Η Γερμανία αποτελεί μία από τις πιο ανεπτυγμένες βιομηχανικά χώρες, με πλούσιο απόθεμα βιομηχανικών καταλοίπων, τα οποία φροντίζει να αξιοποιεί και να αναδεικνύει κατάλληλα. Ωστόσο, δεν υπάρχει ενιαία πολιτική για τη διαχείριση της πολιτισμικής, άρα και της βιομηχανικής, κληρονομιάς. Κάθε ένα από τα δεκαέξι ομοσπονδιακά κρατίδια, από τα οποία αποτελείται η χώρα, ορίζει τις πολιτικές προστασίας και διατήρησης των μνημείων του, οι οποίες έχουν κοινές τις βασικές αρχές, αλλά προσαρμόζονται στις ιδιαιτερότητες του κάθε κρατιδίου.

Μια γενική τάση που παρατηρείται στις διαδικασίες διατήρησης και αποκατάστασης των βιομηχανικών μνημείων είναι η ανάδειξη του βιομηχανικού χαρακτήρα με **έμφαση στην αυθεντικότητά** του. Πιο συγκεκριμένα, αποφεύγονται οι επεμβάσεις ωραιοποίησης των μνημείων, καθώς το ζητούμενο δεν είναι η καλαισθησία αλλά η προβολή της βιομηχανικής ταυτότητάς τους. Ως εκ τούτου, κατά την αποκατάσταση δεν καλύπτονται τα στοιχεία φθοράς του χρόνου ή οι μεταβολές που υπέστη ο βιομηχανικός χώρος, σε τέτοιο βαθμό που η εικόνα που παρουσιάζεται συχνά είναι αρκετά «άγρια» για μνημείο πολιτιστικής κληρονομιάς. Η πολιτική αυτή αντανακλά τη γενικότερη τάση της Γερμανίας, ως οικονομική και βιομηχανική υπερδύναμη, να αναδεικνύει τα βιομηχανικά της επιτεύγματα.

Το πιο διάσημο παράδειγμα αποκατάστασης και επανάχρησης βιομηχανικού χώρου στη Γερμανία αποτελεί η **βιομηχανική περιοχή της Ruhr**. Πρόκειται για την κοιλάδα κοντά στον ποταμό Ruhr. Βρίσκεται στο κράτος της Βόρειας Ρηνανίας-Βεσφαλίας και περιλαμβάνει ορισμένες από τις πιο σημαντικές βιομηχανικές πόλεις, μεταξύ των οποίων είναι οι Duisburg, Oberhausen, Essen, Bochum, Dortmund. Η περιοχή αναπτύχθηκε ως κέντρο εξόρυξης άνθρακα και μετάλλων από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα και παρήκμασε κατά τη δεκαετία του 1980, με το κύμα της αποβιομηχάνισης¹³⁵. Η ανάπλαση ξεκίνησε το 1989 με το δεκαετές πρόγραμμα αναζωογόνησης της περιοχής του Emscher (International Building Exhibition), το οποίο είχε ως κύριο στόχο την περιβαλλοντική αποκατάσταση του ποταμού και παράλληλα την αστική αναζωογόνηση της περιοχής και τη διάσωση των βιομηχανικών μνημείων. Στο πλαίσιο του προγράμματος δημιουργήθηκε το Emscher

¹³⁵ Διαδικτυακός τόπος “European Route of Industrial Heritage”: <http://www.erih.net/i-want-to-go-there/regionalroute/ruhr/>. Ημερομηνία τελευταίας επίσκεψης: 13/5/2017.

Park και η «Διαδρομή Βιομηχανικής Κληρονομιάς» (“Route of Industrial Heritage”), η οποία στόχευε στην περιβαλλοντική αναβάθμιση, στην ανάδειξη ευκαιριών επανάχρησης των χώρων, στην προσέλκυση τουριστών και στην προώθηση του ενδιαφέροντος για τη βιομηχανική κληρονομιά. Το πάρκο περιελάμβανε σημαντικά βιομηχανικά μνημεία, μεταξύ των οποίων το ανθρακωρυχείο του Zollverein και το αεριοφυλάκιο¹³⁶ του Oberhausen¹³⁷.

Το **ανθρακωρυχείο του Zollverein** ξεκίνησε τη λειτουργία του το 1932 και για περίπου 50 χρόνια αποτελούσε σύμβολο της εξορυκτικής δραστηριότητας στη Γερμανία (εικόνα 17). Σταμάτησε να λειτουργεί το 1986 και το 2001 κηρύχθηκε μνημείο παγκόσμιας κληρονομιάς από την UNESCO για την εξαιρετική αρχιτεκτονική του, με τη συμμετρική διάταξη των κτηρίων. Σήμερα φιλοξενεί μουσεία βιομηχανικής κληρονομιάς και διοργανώνει σχετικές δραστηριότητες και εκδηλώσεις¹³⁸ (εικόνα 18). Η βιομηχανική αισθητική του, η διάταξη των χώρων, οι σιδερένιοι σκελετοί των μηχανημάτων και η απλή, τύπου Bauhaus, πρόσοψή του έχουν διατηρηθεί και αποκατασταθεί με τέτοιον τρόπο ώστε να αναδεικνύεται η αυθεντικότητα του χώρου.

Εικόνα 17: Η πρόσοψη του ανθρακωρυχείου του Zollverein.

¹³⁶ Αεριοφυλάκιο λέγεται η δεξαμενή όπου αποθηκεύεται το αέριο μετά την παραγωγή και τον καθαρισμό του και πριν διανεμηθεί προς κατανάλωση.

¹³⁷ Όρις S. κ.α., 2015:46.

¹³⁸ Διαδικτυακός τόπος ανθρακωρυχείου του Zollverein: <http://www.zollverein.de/>. Ημερομηνία τελευταίας επίσκεψης: 13/5/2017.

Εικόνα 18: Εκδήλωση στο ανθρακωρυχείο του Zollverein .

Το **αεριοφυλάκιο του Oberhausen** (εικόνα 19) ακολούθησε μια διαφορετική πορεία σε σχέση με το παράδειγμα του Zollverein και την γενικότερη τάση διατήρησης της μορφής των μνημείων στην αυθεντική τους μορφή¹³⁹. Πρόκειται για το μεγαλύτερο αεριοφυλάκιο της Ευρώπης με χωρητικότητα 347,000 κυβικά μέτρα, ύψος 17,5 μέτρα και διάμετρο 210 μέτρα. Ξεκίνησε να λειτουργεί το 1929 και σταμάτησε το 1988. Η διάσωσή του ήταν επεισοδιακή, καθώς για αρκετά χρόνια υπήρχαν διαμάχες εντός της τοπικής κοινότητας για το αν έπρεπε να κατεδαφιστεί ή όχι. Τελικά, το 1993 ξεκίνησαν οι εργασίες αποκατάστασής του και η μετατροπή του σε έναν από τους πιο ιδιαίτερους εκθεσιακούς χώρους της Ευρώπης (εικόνα 20). Το μεταλλικό καπάκι της δεξαμενής, που άλλοτε ανέβαινε ή κατέβαινε, αναλόγως με την ποσότητα του αερίου μέσα στη δεξαμενή, ανυψώθηκε και στηρίχθηκε στα τοιχώματα, δημιουργώντας έναν τεράστιο ανοιχτό χώρο. Στην οροφή δημιουργήθηκαν ανοίγματα ώστε να δίνουν την αίσθηση του έναστρου ουρανού στον επισκέπτη, ενώ με έναν εξωτερικό ανελκυστήρα μπορεί κανείς να ανέβει στο τελευταίο όροφο του αεριοφυλακίου, από όπου έχει πανοραμική θέα σε όλο το πάρκο. Από το βιομηχανικό συγκρότημα του Oberhausen το αεριοφυλάκιο ήταν το μόνο που διασώθηκε ως βιομηχανικό μνημείο

¹³⁹ Διαδικτυακός τόπος “European Route of Industrial Heritage”: <http://www.erih.net/about-erih/erih-membership/erih-members/site/show/gasometer/>. Ημερομηνία τελευταίας επίσκεψης: 13/5/2017.

και απέκτησε νέα χρήση· οι υπόλοιπες εγκαταστάσεις μετατράπηκαν σε εμπορικό κέντρο.

Ο τρόπος με τον οποίο αντιμετωπίζονται τα βιομηχανικά μνημεία στη Γερμανία, όπως φαίνεται από τα δύο αυτά παραδείγματα, διαφέρει σημαντικά σε σύγκριση με τις άλλες χώρες. Η βασική επιδίωξη να αναδειχθεί ο βιομηχανικός χαρακτήρας και η βιομηχανική δραστηριότητα, ακόμα κι αν το μνημείο έχει αποκτήσει νέα χρήση, είναι το στοιχείο που καθιστά τις αποκαταστάσεις επιτυχημένες, αφού συνυπάρχουν αρμονικά τα παλιά με τα νέα στοιχεία. Ωστόσο, ακόμα κι αν οι νέες χρήσεις είναι αυτές που διαμορφώνουν το τελικό αποτέλεσμα, όπως συνέβη στο αεριοφυλάκιο του Oberhausen, τα βιομηχανικά χαρακτηριστικά είναι πάντα κυρίαρχο στοιχείο της αισθητικής του χώρου.

Εικόνα 19: Το αεριοφυλάκιο του Oberhausen.

Εικόνα 20: Το εσωτερικό του αεριοφυλακίου του Oberhausen.

4.4 Ιταλία

Οι μεσογειακές χώρες, παρόλο που έχουν ανεπτυγμένη διαχείριση των πολιτισμικών πόρων και αξιόλογη βιομηχανική δραστηριότητα (όχι βέβαια στα μεγέθη της Αγγλίας και της Γερμανίας), άργησαν να αναπτύξουν τον τομέα της διαχείρισης της βιομηχανικής κληρονομιάς. Ο λόγος αυτής της καθυστέρησης ενδεχομένως ήταν η ύπαρξη πολλών έργων τέχνης και αρχαιολογικών ευρημάτων, που τραβούσαν το ενδιαφέρον ερευνητών και κοινού, περισσότερο από τα κατάλοιπα ενός εργοστασίου¹⁴⁰. Η Ιταλία είναι η μεσογειακή χώρα όπου οι έρευνες και οι δράσεις στον τομέα της βιομηχανικής αρχαιολογίας έχουν εξελιχθεί περισσότερο και έχει να επιδείξει αρκετά αξιόλογα παραδείγματα αποκατεστημένων χώρων.

¹⁴⁰ Pinard, 1985:152.

Μελετώντας παραδείγματα βιομηχανικών χώρων που έχουν αποκατασταθεί και επαναχρησιμοποιούνται, παρατηρούμε πως σε μεγάλο βαθμό ο σχεδιασμός αποκατάστασης συμβαδίζει με τις βασικές αρχές που έχουν τεθεί από τη Χάρτα της Βενετίας και τη Χάρτα του Nizhny Tagil. Πιο συγκεκριμένα, οι παρεμβάσεις έχουν γίνει με τρόπο «φιλικό» προς το μνημείο και το περιβάλλον του, χωρίς να αλλοιώνουν τον χαρακτήρα του και τα αυθεντικά βιομηχανικά του στοιχεία. Επιπλέον, γίνεται σεβαστή η πάροδος του χρόνου και οι αλλαγές που έχει υποστεί ο χώρος, χωρίς να υπάρχει κάποια τάση ανάδειξής του στην αρχική ή πιο καλαίσθητη μορφή του. Τέλος, πολλά (αν όχι τα περισσότερα) από τα μνημεία αυτά έχουν μετατραπεί σε μουσεία του εαυτού τους ή σε μουσεία που αφορούν κάποια θεματική παρεμφερή με την προηγούμενη χρήση τους. Τα κριτήρια, επομένως, σύμφωνα με τα οποία σχεδιάζονται οι αποκαταστάσεις, δεν είναι μόνο αισθητικά και αρχιτεκτονικά, ώστε να διατηρηθεί η κτηριακή ταυτότητα του μνημείου, αλλά και εκπαιδευτικά, με σκοπό να γίνει κατανοητή η χρήση και η ιστορία του μέσα από τη μουσειακή παρουσίαση.

Αξιόλογο παράδειγμα αποτελεί ο **σταθμός υδροηλεκτρικής ενέργειας “Antonio Pitter”** στο χωριό Malnisio (εικόνα 21). Ο σταθμός (τα κτήρια και τα μηχανικά και υδραυλικά συστήματα) σχεδιάστηκε και κατασκευάστηκε από τους μηχανικούς Aristide Zenari και Antonio Pitter και ξεκίνησε να λειτουργεί το 1905. Μέχρι το 1988 λειτουργούσε χωρίς διακοπή και χωρίς να αλλάξει τον μηχανολογικό του εξοπλισμό, γι’ αυτό και σήμερα διατηρεί τα αρχικά μηχανήματα (εικόνα 22). Το 2006, και αφού είχαν ολοκληρωθεί τα πρώτα στάδια αποκατάστασης, το μνημείο ξεκίνησε τη λειτουργία του ως μουσείο. Ένα χρόνο αργότερα, το Immaginario Scientifico, ένα δίκτυο επιστημονικών κέντρων, εγκαταστάθηκε σε δύο πτέρυγες του κτηρίου τοποθετώντας hands-on εκθέματα και διοργανώνοντας εκπαιδευτικές δράσεις. Επιπλέον, έχει αξιοποιηθεί το παλιό ανθρώπινο δυναμικό του εργοστασίου που κάνει ξεναγήσεις στους επισκέπτες, δίνοντας μια βιωματική χροιά¹⁴¹.

¹⁴¹ Διαδικτυακός τόπος “European Route of Industrial Heritage”: <http://www.erih.net/i-want-to-go-there/getc/18/site/show/power-plant-museum-science-centre/>. Ημερομηνία τελευταίας επίσκεψης: 13/5/2017.

Εικόνα 21: Ο σταθμός υδροηλεκτρικής ενέργειας “Antonio Pitter”.

Εικόνα 22: Ο σταθμός υδροηλεκτρικής ενέργειας “Antonio Pitter” εσωτερικά.

Άλλα παραδείγματα παρόμοιας χρήσης και αποκατάστασης είναι το **Μουσείο Υδροηλεκτρικής Ενέργειας** στο Cedegolo¹⁴² (εικόνα 23), το **Μουσείο Κλωστοϋφαντουργίας** του Πράτο¹⁴³ (εικόνα 24), το **Μουσείο Εξόρυξης Άνθρακα** στην πόλη Carbonia της Σαρδηνίας¹⁴⁴ (εικόνα 25) και το **Μουσείο Μεταλλουργίας Abbadia San Salvatore**¹⁴⁵, κοντά στην Φλωρεντία (εικόνα 26).

Εικόνα 23: Μουσείο Υδροηλεκτρικής Ενέργειας στο Cedegolo.

¹⁴² Διαδικτυακός τόπος Μουσείου Υδροηλεκτρικής Ενέργειας στο Cedegolo: <http://www.musilbrescia.it/sedi/cedegolo/>. Ημερομηνία τελευταίας επίσκεψης: 13/5/2017.

¹⁴³ Διαδικτυακός τόπος Μουσείου Κλωστοϋφαντουργίας του Πράτο: <http://www.museodeltessuto.it/?lang=en>. Ημερομηνία τελευταίας επίσκεψης: 13/5/2017.

¹⁴⁴ Διαδικτυακός τόπος Μουσείου Εξόρυξης Άνθρακα: <https://www.museodelcarbone.it/>. Ημερομηνία τελευταίας επίσκεψης: 13/5/2017.

¹⁴⁵ Διαδικτυακός τόπος Μουσείο Μεταλλουργίας Abbadia San Salvatore: <http://parcomuseo.comune.abbadia.siena.it/>. Ημερομηνία τελευταίας επίσκεψης: 13/5/2017.

Εικόνα 24: Το Μουσείο Κλωστοϋφαντουργίας του Πράτο.

Εικόνα 25: Το Μουσείο Εξόρυξης Άνθρακα στην πόλη Carbonia της Σαρδηνίας εσωτερικά.

Εικόνα 26: Το Μουσείο Μεταλλουργίας Abbadia San Salvatore εσωτερικά.

Ένα παράδειγμα χώρου που έχει υποστεί άλλου είδους αποκατάσταση, είναι το **Μουσείο Τέχνης Emilio Vedova** στη Βενετία¹⁴⁶ (εικόνα 27). Πρόκειται για μία από τις εννέα αποθήκες που αποτελούσαν κάποτε το Magazzini del Sale στην περιοχή Dorsoduro στη Βενετία και σήμερα στεγάζει το ίδρυμα του ζωγράφου Emilio Vedova. Το ίδρυμα ασχολείται με την έκθεση των έργων του καλλιτέχνη και την ανάδειξη της ιδιαίτερης σχέσης που είχε με τον συγκεκριμένο χώρο. Την αποκατάσταση και μετατροπή του χώρου σε μουσείο ανέλαβε ο αρχιτέκτονας Renzo Piano, ο οποίος προκειμένου να διατηρήσει τον «αυστηρό» χαρακτήρα του κτηρίου, άφησε άθικτους του τοίχους με τα χοντρά τούβλα.

¹⁴⁶ Διαδικτυακός τόπος Μουσείου Τέχνης Emilio Vedova: <http://www.fondazionevedova.org/en>.

Ημερομηνία τελευταίας επίσκεψης: 13/5/2017.

Εικόνα 27: Εσωτερικός χώρος του Μουσείου Τέχνης Emilio Vedova.

Συνολικά, η αξιοποίηση βιομηχανικών χώρων στην Ιταλία δείχνει να έχει μια ιδιαίτερη δυναμική, με τα παραπάνω παραδείγματα να αποτελούν αξιόλογες περιπτώσεις αποκαταστάσεων. Κρίνοντας από την τελική εικόνα των χώρων, οι πολιτικές που ακολουθεί η Ιταλία δεν συνδέονται άμεσα με τις πολιτικές που ακολουθούν οι παραπάνω χώρες. Ωστόσο, δείχνει να διατηρεί μια καλύτερη ισορροπία μεταξύ των νέων χρήσεων και του βιομηχανικού παρελθόντος, σχεδιάζοντας τις παρεμβάσεις και τις λειτουργίες των χώρων, με τρόπο ώστε να συνδιαλέγονται αρμονικά τα παλιά με τα νέα στοιχεία.

5. Πολιτικές αποκατάστασης στην Ελλάδα

Είναι γεγονός πως στην Ελλάδα ο τομέας διαχείρισης της βιομηχανικής κληρονομιάς δεν είναι τόσο ανεπτυγμένος όσο στις ευρωπαϊκές χώρες που αναφέρθηκαν πιο πάνω. Δεν υπάρχει σαφώς καθορισμένο πλαίσιο μέσα στο οποίο να κινούνται οι φορείς που ενδιαφέρονται για την προστασία και την ανάδειξη της βιομηχανικής κληρονομιάς και συχνά οι διαδικασίες αργούν ή και διακόπτονται λόγω γραφειοκρατικών προβλημάτων ή έλλειψης ενδιαφέροντος. Παρ' όλες τις δυσκολίες, όμως, έχουν γίνει αξιόλογες προσπάθειες, αντάξιες με αυτές του εξωτερικού, προσαρμοσμένες βέβαια στο μέγεθος των ελληνικών δυνατοτήτων, οι οποίες συνθέτουν ορισμένες πολιτικές σχετικά με τη διατήρηση και την αποκατάσταση των βιομηχανικών χώρων.

Η νομοθεσία που καλύπτει την προστασία και την χρήση των βιομηχανικών πόρων περιλαμβάνει τον αρχαιολογικό νόμο του 2002 για την προστασία των αρχαιοτήτων και την πολιτιστικής κληρονομιάς (Ν. 3028/2002, ΦΕΚ Α 153/28-06-2002), τα μέτρα για τη διαχείριση των επικίνδυνων αποβλήτων (ΚΥΑ 13588/725/2006, ΦΕΚ Β 383/28-03-2006) και τον γενικό οικοδομικό κανονισμό (ΓΟΚ) σχετικά με την προστασία του φυσικού και του πολιτιστικού περιβάλλοντος (Ν.1577/85, άρθρο 4). Η βιομηχανική κληρονομιά εντάσσεται, δηλαδή, στην ευρύτερη πολιτιστική και οι διατάξεις που την αφορούν είναι αυτές των νεώτερων μνημείων, σύμφωνα με τον αρχαιολογικό νόμο, ενώ παράλληλα οι άλλοι δύο νόμοι έρχονται να καλύψουν τις περιβαλλοντικές προεκτάσεις και την αρχιτεκτονική αξία των καταλοίπων. Επιπλέον, στον αρχαιολογικό νόμο τα μνημεία βιομηχανικής κληρονομιάς προστατεύονται ως ακίνητα μνημεία, στα οποία περιλαμβάνεται το κτηριακό συγκρότημα και ο περιβάλλον χώρος, και ορίζεται πως δεν επιτρέπονται παρεμβάσεις που να αλλοιώνουν τη μορφή τους. Πιο πρόσφατα, το 2009, σε απόφαση για το ειδικό πλαίσιο χωροταξικού σχεδιασμού και αειφόρου ανάπτυξης για τον τουρισμό (ΦΕΚ Β/1138/2009) προβλέφθηκε η αποκατάσταση και η αξιοποίηση παλαιών κελυφών, για τους σκοπούς της τουριστικής ανάπτυξης.

Η διαχείριση των πόρων βιομηχανικής κληρονομιάς βρίσκεται στα χέρια δημόσιων και ιδιωτικών φορέων και των οργανισμών τοπικής αυτοδιοίκησης, τα συμφέροντα

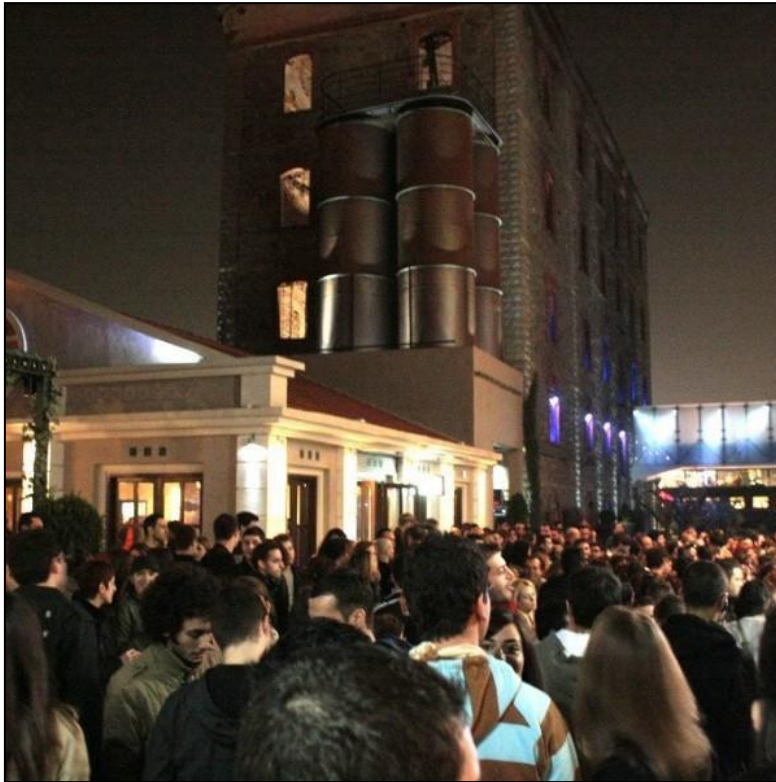
των οποίων μπορεί να εμπλέκονται και σε ένα μόνο μνημείο. Λόγω των διαφορετικών σκοπιμοτήτων των ενδιαφερόμενων φορέων, παρατηρείται μια αποσπασματικότητα στη διαχείριση των βιομηχανικών χώρων¹⁴⁷. Στο σημείο αυτό θα μπορούσαμε να κάνουμε μια πρώτη διάκριση των πολιτικών επανάχρησης σε σχέση με το καθεστώς ιδιοκτησίας. Πιο συγκεκριμένα:

α) Όταν ο βιομηχανικός χώρος ανήκει σε δημόσιο φορέα ή σε ιδιωτικό φορέα κοινής ωφέλειας η νέα λειτουργία του αφορά, συνήθως, χρήσεις πολιτισμού, αναψυχής, εκπαίδευσης, αθλητισμού και ψυχαγωγίας. Η επιλογή της χρήσης γίνεται σύμφωνα με τις ανάγκες της τοπικής κοινωνίας και οι παρεμβάσεις στο μνημείο γίνονται ελεγχόμενα (παράδειγμα η Τεχνόπολη του Δήμου Αθηναίων)

β) Όταν ο χώρος ανήκει σε ιδιωτικό φορέα, τότε οι επενδύσεις αφορούν σε χώρους εστίασης, αναψυχής, διασκέδασης και εμπορίου. Λόγω της έλλειψης μακροχρόνιου σχεδιασμού, η επιλογή των χρήσεων αυτών καταλήγει σε αλλοίωση των πόρων και αναστολή της ανάπτυξης της περιοχής¹⁴⁸ (παράδειγμα το Γκάζι και η συσσώρευση χώρων διασκέδασης γύρω από την Τεχνόπολη). Βέβαια, δεν μπορούμε να παραβλέψουμε το γεγονός, πως, λόγω του χαμηλού κόστους ενοικίασης των χώρων αυτών, πολλοί από αυτούς φιλοξένησαν θεατρικές σκηνές, κινηματογράφους, συναυλιακούς χώρους και άλλες καλλιτεχνικές μορφές (παράδειγμα ο πολυχώρος «Μύλος» στη Θεσσαλονίκη) (εικόνα 28).

¹⁴⁷ Κλαμπατσέα, 2007: 158.

¹⁴⁸ Καραχάλης 2007: 438.

Εικόνα 28: Ο πολυχώρος «Μύλος» στη Θεσσαλονίκη.

Από τη στιγμή που γίνεται επιλογή της νέας χρήσης του βιομηχανικού χώρου, τίθενται και τα κριτήρια και το είδος της αποκατάστασής του. Οι πολιτικές που ακολουθούνται σε αυτό το κομμάτι δεν διαφέρουν ουσιαστικά από αυτές που ακολουθούνται στην υπόλοιπη Ευρώπη. Δηλαδή:

α) Χώροι με πλούσιο κτηριακό απόθεμα και εξοπλισμό, αξιόλογα αρχιτεκτονικά στοιχεία, ιστορική και παραγωγική σημασία, οφείλουν να διατηρούνται και να αποκαθίστανται με τρόπο που δεν παρεμβαίνει στην ταυτότητα του κτηρίου [παράδειγμα το Τεχνολογικό Πολιτιστικό Πάρκο Λαυρίου (εικόνες 33 και 34)].

Αξίζει στο σημείο αυτό να σημειωθεί πως η βιομηχανική αρχιτεκτονική άρχισε να εκτιμάται ως αξιόλογη μορφή αρχιτεκτονικής κατά την δεκαετία του 1980, όταν ξεκίνησαν τα πρώτα σχέδια ανάπλασης πρώην βιομηχανικών περιοχών¹⁴⁹. Στις περιπτώσεις που ενδιαφέρον για διατήρηση παρουσιάζει μόνο η αισθητική ή η αρχιτεκτονική του κτηρίου, τότε γίνεται αποκατάσταση μόνο του κελύφους

¹⁴⁹ Πιο συγκεκριμένα, κατά την δεκαετία του 1980, επί υπουργίας του Αντώνη Τρίτση, αναπτύχθηκε η ιδέα της ανάπλασης με άξονες τον πολιτισμό, την εκπαίδευση και το περιβάλλον. Αργότερα, το 1995 συντελέστηκε η πρώτη προσπάθεια κρατικού πολεοδομικού σχεδιασμού για την ανάπλαση ενός μεγάλου “brownfield”, της οδού Πειραιώς (Βαταβάλη και Μπελαβίλας, 2007: 278).

(παράδειγμα το νέο κτήριο της Πινακοθήκης του Δήμου Αθηναίων στο Μεταξουργείο) (εικόνα 29).

Εικόνα 29: Η Πινακοθήκη του Δήμου Αθηναίων στο Μεταξουργείο.

β) Οι περιπτώσεις χώρων με λιγιστά κατάλοιπα από την προηγούμενη βιομηχανική χρήση τους, αξιοποιούνται ως ελεύθεροι χώροι ή χώροι πρασίνου¹⁵⁰ (παράδειγμα το πάρκο Δηλαβέρη στον Πειραιά) (εικόνα 30).

Εικόνα 30: Το πάρκο Δηλαβέρη στον Πειραιά.

¹⁵⁰ Κλαμπατσέα, 2007: 155.

Ένα αξιόλογο παράδειγμα αποκατάστασης βιομηχανικού μνημείου, στην συγκεκριμένη περίπτωση προβιομηχανικού, αποτελεί το **Μουσείο Υδροκίνησης** στη Δημητσάνα Αρκαδίας (εικόνα 31). Ανήκει στο δίκτυο μουσείων του ΠΙΟΠ και λειτουργεί από το 1997. Περιλαμβάνει τις παραδοσιακές εγκαταστάσεις και τους υδροκίνητους μηχανισμούς που χρησιμοποιούνταν από τον 16^ο αιώνα για την παραγωγή διάφορων προϊόντων¹⁵¹. Το περιεχόμενο του μουσείου είναι ιστορικό, τεχνολογικό και περιβαλλοντικό, καθώς εστιάζεται στις βασικές προβιομηχανικές τεχνικές που αξιοποιούν το νερό για την παραγωγή ποικίλων προϊόντων και τις συνδέει με την ιστορία και την καθημερινότητα της τοπικής κοινωνίας στο πέρασμα του χρόνου¹⁵². Η αποκατάσταση έγινε από τον αρχιτέκτονα Γιάννη Κίζη και πραγματοποιήθηκε σε τρεις φάσεις από το 1986 μέχρι το 2010. Κατά την αποκατάσταση έγιναν αναστηλώσεις των υφιστάμενων κτηρίων (νερόμυλος με νεροτριβή, κατοικία του μυλωνά, μπαρουτόμυλος, βυρσοδεψείο και κατοικία του βυρσοδέψη), αξιοποιήθηκαν οι ερειπιώνες δύο βυρσοδεψείων με την κατασκευή Αίθουσας Πολλαπλών Χρήσεων, έγιναν επεμβάσεις στα κελύφη των κτηρίων και κατασκευάστηκαν ορισμένα νέα κτήρια βοηθητικών χρήσεων (εικόνα 32). Οι νέες κατασκευές και οι επεμβάσεις στις υπάρχουσες έγιναν με ιδιαίτερη φροντίδα ώστε να ακολουθούν τα υφολογικά και μορφολογικά πρότυπα των αρχικών εγκαταστάσεων¹⁵³.

Εικόνα 31: Το Μουσείο Υδροκίνησης στη Δημητσάνα.

¹⁵¹ Στις εγκαταστάσεις αυτές λειτούργησε και μπαρουτόμυλος που κάλυπτε τις ανάγκες της Επανάστασης του 1821.

¹⁵² Διαδικτυακός τόπος ΠΙΟΠ: <http://www.piop.gr/el/diktuo-mouseiwn/Mouseio-Ydrokinisis/to-mouseio.aspx>. Ημερομηνία τελευταίας επίσκεψης: 13/5/2017.

¹⁵³ Διαδικτυακός τόπος του αρχιτεκτονικού γραφείου του Γιάννη Κίζη: <http://www.kizisarchitects.gr>. Ημερομηνία τελευταίας επίσκεψης: 13/5/2017.

Εικόνα 32: Εσωτερικός χώρος του Μουσείου Υδροκίνησης στη Δημιτσάνα.

Άλλη μία ενδιαφέρουσα περίπτωση διατήρησης, αποκατάστασης και επανάχρησης ενός βιομηχανικού συγκροτήματος είναι το **Τεχνολογικό Πολιτιστικό Πάρκο Λαυρίου**, που βρίσκεται στις παλιές εγκαταστάσεις του εργοστασίου της Γαλλικής Εταιρείας Μεταλλείων Λαυρίου (εικόνες 33 και 34). Η εταιρεία αυτή λειτούργησε από το 1875 μέχρι το 1989, ενώ είχε περάσει σε παρακμή από το 1977. Ήδη από το 1977 γίνονταν συζητήσεις για την αξιοποίηση και επανάχρηση του χώρου, μέχρι που επικράτησε η ιδέα της δημιουργίας ενός πάρκου που θα διατηρούσε και θα αναβίωνε την ιστορική ταυτότητα του χώρου ως τόπου παραγωγής και θα συνέβαλλε στην τεχνολογική αναβάθμιση της αθηναϊκής βιομηχανίας με τη μεταφορά τεχνολογίας, την ίδρυση spin-off εταιρειών και την ανάπτυξη νέων εφαρμογών και καινοτόμων μεθόδων παραγωγής. Την υλοποίηση αυτού του εγχειρήματος και τη μελέτη αποκατάστασης των κτηρίων ανέλαβε το Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο και το Πάρκο ξεκίνησε να λειτουργεί το 1992. Η αποκατάσταση των κτηριακών κελυφών έγινε σύμφωνα με τα αρχικά σχέδια και στο εσωτερικό τους τα κτήρια έχουν ανακαινιστεί για να φιλοξενήσουν νέες χρήσεις¹⁵⁴.

¹⁵⁴ Διαδικτυακός τόπος Τεχνολογικού Πολιτιστικού Πάρκου Λαυρίου: <http://www.ltp.ntua.gr>.

Ημερομηνία τελευταίας επίσκεψης: 13/5/2017.

Εικόνα 33: Το Τεχνολογικό Πολιτιστικό Πάρκο Λαυρίου.

Εικόνα 34: Το συνεδριακό κέντρο, πρώην μηχανουργείο, του Τεχνολογικού Πολιτιστικού Πάρκου Λαυρίου.

Ενδιαφέρον παράδειγμα βιομηχανικού χώρου, από τον οποίο διατηρήθηκε μόνο το κέλυφος, αποτελεί η Αποθήκη Α' στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης. Στον πρώτο όροφο της αποθήκης φιλοξενείται το **Μουσείο Φωτογραφίας**¹⁵⁵, ενώ στο ισόγειο στεγάζονται κινηματογραφικές αίθουσες, που χρησιμοποιούνται από το Φεστιβάλ Κινηματογράφου Θεσσαλονίκης (εικόνα 35). Το Μουσείο ιδρύθηκε το 2001 και στεγάζεται στον πρώτο όροφο της Αποθήκης Α' στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης. Η συγκεκριμένη αποθήκη είναι μία από τις πολλές που εξυπηρετούσαν τις ανάγκες του λιμανιού και κτίστηκε το 1910. Μορφολογικά ακολουθεί την αρχιτεκτονική των βιομηχανικών κτηρίων της Ευρώπης στα τέλη του 19^{ου} αιώνα και τις αρχές του 20^{ου}, με απλό λειτουργικό σχέδιο, χωρίς διακοσμητικά στοιχεία. Ο χώρος πήρε τη σημερινή του μορφή μετά από την αναδιαμόρφωση του εσωτερικού του χώρου το 2008, που έγινε στα πλαίσια του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Πολιτισμός» του Γ' Κοινοτικού Πλαισίου Στήριξης της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Την περίοδο εκείνη διαμορφώθηκε ο μεγάλος εκθεσιακός χώρος του μουσείου, η βιβλιοθήκη, το αρχείο, το info point και κυλικείο (εικόνα 36). Εσωτερικά διατηρήθηκε η βιομηχανική αισθητική, αφήνοντας εμφανή τμήματα των σωληνώσεων και του μεταλλικού σκελετού του κτηρίου και με τη χρήση υλικών, όπως το τούβλο και το μέταλλο, που συνδυάζονται αρμονικά με τον χαρακτήρα του κτηρίου. Οι χώροι της αποθήκης εξυπηρετούν ιδανικά τις παραπάνω χρήσεις, καθώς είναι ευρύχωροι, χωρίς μόνιμα στοιχεία στο εσωτερικό τους κι επομένως μπορούν να προσαρμόζονται στις ανάγκες των χώρων σύγχρονης τέχνης, όπως είναι η φωτογραφία και ο κινηματογράφος.

Εικόνα 35: Η Αποθήκη Α' στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης.

¹⁵⁵ Διαδικτυακός τόπος Μουσείου Φωτογραφίας Θεσσαλονίκης: <http://www.thmphoto.gr/>.
Ημερομηνία τελευταίας επίσκεψης: 13/5/2017.

Εικόνα 36: Το Μουσείο Φωτογραφίας Θεσσαλονίκης εσωτερικά.

Με παρόμοιο τρόπο αξιοποιήθηκε η παλιά αποθήκη και χώρος στάθμευσης φορτηγών στην οδό Πειραιώς, όπου σήμερα στεγάζεται το **Πολιτιστικό Κέντρο του Μουσείου Μπενάκη**¹⁵⁶ (εικόνα 37). Ο χώρος δεν συνοδεύεται από κάποια ιδιαίτερη ιστορική σημασία και γι' αυτό έχει διατηρηθεί μόνο η τυπολογία του, με το αίθριο στο κέντρο του, και το ύψος των ορόφων (εικόνα 38). Κατά την ανάπλαση προστέθηκε ένας ακόμη όροφος, για να εξυπηρετούνται η ανάγκες του κέντρου. Εκτός από την διάταξη των χώρων, με τον προσανατολισμό τους στο αίθριο, και την απλή αρχιτεκτονική του ορθογώνιου κτηρίου, δεν έχει μείνει κάτι άλλο να θυμίζει την παλιά βιομηχανική χρήση του χώρου.

¹⁵⁶ Διαδικτυακός τόπος Μουσείου Μπενάκη: <http://www.benaki.gr/>. Ημερομηνία τελευταίας επίσκεψης: 13/5/2017.

Εικόνα 37: Το Πολιτιστικό Κέντρο του Μουσείου Μπενάκη στην οδό Πειραιώς.

Εικόνα 38: Το αίθριο του Πολιτιστικού Κέντρου του Μουσείου Μπενάκη.

Είναι εμφανές ότι στην Ελλάδα λείπει η ενιαία πολιτική που θα καθορίσει τις διαδικασίες διατήρησης, αποκατάστασης και επανάχρησης των βιομηχανικών κτηρίων. Ωστόσο, τα παραδείγματα ολοκληρωμένων αποκαταστάσεων και προσεγγμένων προγραμμάτων επανάχρησης, αποδεικνύουν πως υπάρχει ενδιαφέρον και δυνατότητες για την επιτυχημένη ανάδειξη της βιομηχανικής κληρονομιάς της χώρας. Θα μπορούσαμε να πούμε πως υπάρχει μια ομοιότητα με την περίπτωση της Ιταλίας, όπου η αποκατάσταση των βιομηχανικών μνημείων δεν αποτελεί

προτεραιότητα στο σχεδιασμό για τη διαχείριση της πολιτιστικής της κληρονομιάς, αλλά τα μνημεία που αποκαθίστανται είναι πολύ επιτυχημένα για το είδος τους.

Επιπλέον, ακόμα και οι περιπτώσεις στις οποίες το μνημείο υφίσταται ολική μετατροπή, όπως έγινε με το Μουσείο Φωτογραφίας στη Θεσσαλονίκη και το Μουσείο Μπενάκη στην Αθήνα, αποτελούν αξιολογικά παραδείγματα αξιοποίησης ενός ανενεργού χώρου, ο οποίος εντάσσεται λειτουργικά στην πόλη, μέσα από τις νέες χρήσεις που φιλοξενεί. Στην Ελλάδα φαίνεται ότι τα εμπόδια στην αξιοποίηση των βιομηχανικών καταλοίπων προκύπτουν εντονότερα στις διαδικασίες πριν την αποκατάσταση (αναγνώριση του μνημείου, αξιολόγηση, κήρυξη ως διατηρητέου) και μετά από αυτή (χρήση, διοίκηση, συντήρηση, βιωσιμότητα).

Γ' ΜΕΡΟΣ:

Το Εργοστάσιο Φωταερίου
Αθηνών

6. Ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο της περιοχής

Το Γκαζοχώρι, όπως ονομάζεται ανεπίσημα η περιοχή γύρω από το εργοστάσιο Φωταερίου, είναι μια περιοχή της οποίας η ιστορία της συνδέεται άμεσα με την κατασκευή και την πορεία του εργοστασίου. Τα παλαιότερα χρόνια παρέμενε άκτιστη, λόγω της ιδιαιτερότητάς της να βρίσκεται σε ένα από τα χαμηλότερα σημεία της πόλης¹⁵⁷. Ξεκίνησε να κατοικείται στα μέσα του 19ου αιώνα, όταν χτίστηκε εκεί το εργοστάσιο Φωταερίου και άλλες βιομηχανικές εγκαταστάσεις.

Το εργοστάσιο Φωταερίου εγκαταστάθηκε στο Γκάζι το 1857, μετά από απόφαση του Βασιλιά Όθωνα και του Δήμου Αθηναίων. Η εγκατάστασή του στο συγκεκριμένο σημείο ήταν το πρώτο βήμα για να μετατραπεί η οδός Πειραιώς σε βιομηχανικό άξονα. Κατά μήκος της αναπτύχθηκαν διάφορων ειδών βιομηχανίες· προς το τέλος του 19ου αιώνα συγκεντρώνονταν εκεί κεραμοποιεία και αλευρόμυλοι¹⁵⁸, ενώ από τις αρχές του 20ού αιώνα αναπτύσσονται πιο σύγχρονες βιομηχανίες (όπως είναι οι βιομηχανίες μετάλλου ΒΙΟΧΑΛΚΟ και ΒΙΟΣΩΛ, το εργοστάσιο χρωματουργίας ΧΡΩΠΕΙ, το εργοστάσιο σοκολάτας Παυλίδη, το ελαιουργείο ΕΛΑΪΣ), οι οποίες χρησιμοποιούσαν φωταέριο για τη λειτουργία τους.

Στην περιοχή γύρω από το εργοστάσιο αναπτύχθηκαν εργατικές κατοικίες, όπου κατοικούσαν οι εργάτες που δούλευαν στο Φωταέριο και σε άλλα κοντινά εργοστάσια. Στις αρχές του 20ού αιώνα συγκεντρώθηκε εκεί η πλειονότητα των οίκων ανοχής της Αθήνας, με αποτέλεσμα το Γκάζι να αποκτήσει ένα κακόφημο όνομα¹⁵⁹. Αργότερα, με τη μικρασιατική καταστροφή του 1922, η εργατική τάξη του Γκαζιού αυξήθηκε σημαντικά, με τους πρόσφυγες που αναζήτησαν εργασία στο εργοστάσιο. Κατά τις δεκαετίες του 1970 και του 1980 εγκαθίστανται στο Γκάζι μουσουλμάνοι της Θράκης, οι οποίοι μέχρι και σήμερα διατηρούν τις γειτονιές τους. Η ανομοιογένεια του πληθυσμού, η συγκέντρωση οχλουσών δραστηριοτήτων με

¹⁵⁷ Γκόνη και Δέφνερ, 2011: 6.

¹⁵⁸ Ενημερωτικό δελτίο Τ.Ε.Ε., τεύχος 1868, 1994: 84.

¹⁵⁹ Μάλιστα, δινόταν το προσωνύμιο «γκαζοχωρίτης» σε όσους σύχναζαν στους οίκους ανοχής, ενώ οι ιερόδουλες που εργάζονταν εκεί ονομάζονταν «γκαζοχωρίτισσες» (Αυδίκος, 2014: 140).

πλήθος σιδηρουργείων, μηχανουργείων και βιοτεχνιών και το άσχημο κλίμα που δημιουργούσαν τα εργοστάσια συνέθεταν μια περιοχή ιδιαίτερα υποβαθμισμένη.

Εικόνα 39: Η οδός Πειραιώς κατά την δεκαετία του 1950. Στα δεξιά το εργοστάσιο φωταερίου.

Το κύμα της αποβιομηχάνισης στη δεκαετία του 1970 έφερε την περιοχή σε μεγαλύτερη παρακμή. Το εργοστάσιο Φωταερίου έκλεισε το 1984 και μαζί του έκλεισαν βιοτεχνίες και συνεργεία που εξαρτώνταν από αυτό. Τα άλλα εργοστάσια της οδού Πειραιώς είτε έκλεισαν, είτε εκσυγχρονίστηκαν και συνέχισαν να λειτουργούν με ηλεκτρισμό (όπως, για παράδειγμα, τα εργοστάσια του Παυλίδη και της ΕΛΑΪΣ, που λειτουργούν μέχρι και σήμερα). Με το κλείσιμο των εργοστασίων και την έλλειψη σχεδιασμού για την αξιοποίησή τους προέκυψαν πολλοί εγκαταλειμμένοι νεκροί χώροι, ερειπωμένα κτηριακά κελύφη και, κατά συνέπεια, επήλθε πτώση της αξίας των ακινήτων¹⁶⁰. Οι συνθήκες αυτές κατέστησαν επιτακτική την ανάγκη για ανάπλαση και επαναπροσδιορισμό των χρήσεων γης της περιοχής,

¹⁶⁰ Γκόνη και Δέφνερ, 2011: 6.

ώστε να ανταποκρίνεται στις ανάγκες της σύγχρονης πόλης και να συνυπάρχει αρμονικά με τις ιστορικές περιοχές του κέντρου¹⁶¹.

Από το 1990 η περιοχή αρχίζει να αποκτά έναν ιδιαίτερο (εναλλακτικό) καλλιτεχνικό χαρακτήρα. Λόγω των χαμηλών ενοικίων, πολλές γκαλερί και θέατρα ανοίγουν στο Γκάζι και τη γύρω περιοχή, ενώ ήδη από το 1989 λειτουργούσε το χοροθέατρο «Ροές». Την ίδια εποχή ανοίγουν και τα πρώτα νυχτερινά μαγαζιά¹⁶², οι θαμώνες των οποίων είναι κυρίως ομοφυλόφιλοι, άνδρες και γυναίκες. Οι ομοφυλόφιλοι θα δώσουν το στίγμα τους στην περιοχή και θα δημιουργήσουν την «κοινότητα» τους, καθώς βρίσκουν στα απομονωμένα αυτά μαγαζιά ένα ασφαλές και έμφυλα ομοιογενές περιβάλλον¹⁶³. Η τάση προς ελευθεριότητα και οι πολιτισμικές διαφοροποιήσεις, με τους μετανάστες που κατοικούσαν από παλιά στην περιοχή, σε συνδυασμό με το πλούσιο κτηριακό απόθεμα και τα χαμηλά ενοίκια, προσέλκυσαν, επίσης, πλήθος καλλιτεχνών, που μετέφεραν εκεί τα εργαστήρια και τις κατοικίες τους. Με τον τρόπο αυτό, το Γκάζι χαρακτηρίζεται από μια σύνθεση υποβάθμισης, εγκατάλειψης, πολιτισμού και διασκέδασης¹⁶⁴, όπου συχνάζει συγκεκριμένο εναλλακτικό κοινό, που δεν αναζητά τα κοσμικά στέκια. Αυτή η κατηγορία κοινού αποτελεί τον πρώτο πυρήνα «εξευγενιστών» της περιοχής¹⁶⁵, που με τις πολιτιστικές τους εκφράσεις καθόρισαν το συμβολικό της κεφάλαιο και έκαναν τα πρώτα βήματα ώστε να διαμορφωθεί μια πολιτιστική συνοικία. Η πολιτιστική πλευρά της περιοχής έγινε πιο ενεργή προς τα τέλη της δεκαετίας του 1990 με τη δημιουργία της «Τεχνόπολης» και την εγκατάσταση εκεί του ραδιοφωνικού σταθμού Αθήνα 9.84¹⁶⁶.

Η εικόνα της εναλλακτικής πολιτιστικής συνοικίας διατηρήθηκε για λίγα χρόνια ακόμα, αφού στις αρχές της δεκαετίας του 2000, με τα έργα ανάπλασης και την άφιξη του μετρό, το Γκάζι στράφηκε προς τη μαζική διασκέδαση. Πιο συγκεκριμένα, τα χαμηλά ενοίκια και η αυξημένη ζήτηση των επισκεπτών οδήγησαν στη δημιουργία

¹⁶¹ Γκόνη και Δέφνερ, 2011: 7.

¹⁶² Το 1991 οι κάτοικοι της περιοχής δημιούργησαν τον σύλλογο «Μέγας Αλέξανδρος», μέσω του οποίου, λίγα χρόνια αργότερα, διαμαρτυρήθηκαν για την πρόθεση των επιχειρηματιών να ιδρύσουν κέντρα νυχτερινής διασκέδασης, μεταμεσονύκτιας λειτουργίας (Αυδίκος, 2014: 141).

¹⁶³ Αυδίκος, 2014: 142

¹⁶⁴ Γκόνη και Δέφνερ, 2011:7.

¹⁶⁵ Αυδίκος, 2014: 143.

¹⁶⁶ Αυδίκος, 2014: 143.

ακόμα περισσότερων νυχτερινών μαγαζιών, κοσμικού χαρακτήρα, τα οποία προσέλκυαν διαφορετικές κατηγορίες κοινού και με τον καιρό αλλοίωσαν την εικόνα της περιοχής. Η μαζική προσέλευση επισκεπτών στο Γκάζι απογειώθηκε το 2007 με την ανάπλαση της πλατείας δίπλα από την Τεχνόπολη και τη δημιουργία του σταθμού μετρό Κεραμεικός, που έκανε την πρόσβαση ευκολότερη¹⁶⁷. Επιπλέον, οι επενδύσεις σε ακίνητα και η αναπαλαίωση κατοικιών για την μετατροπή τους σε loft είχε ως συνέπεια τη ραγδαία αύξηση των τιμών ενοικίασης¹⁶⁸. Παράλληλα, εκτός από την Τεχνόπολη και τις ήδη υπάρχουσες καλλιτεχνικές σκηνές, δεν αναπτύχθηκαν ιδιαίτερα νέες κοιτίδες πολιτισμού, με αποτέλεσμα το Γκάζι να μετατραπεί σε διασκεδαστήριο, αντίστοιχο με το Soho του Λονδίνου¹⁶⁹. Τα παραπάνω συνετέλεσαν στον εκτοπισμό πολλών παλαιών κατοίκων του Γκαζιού, Ελλήνων και αλλοδαπών, οι οποίοι δεν μπορούσαν να ανταπεξέλθουν στις νέες συνθήκες με τα υψηλά ενοίκια και την αυξημένη ηχορρύπανση¹⁷⁰. Για την εξέλιξη αυτή, καθοριστική ήταν η παθητική στάση του κράτους, με την άκριτη χορήγηση αδειών σε καταστήματα εστίασης και η απουσία ενός φορέα υπεύθυνου να διαχειριστεί τις νέες χρήσεις και τις φέρνει σε αρμονική συνύπαρξη με τις παλιές. Έτσι, οι διαδικασίες εξευγενισμού πήραν μια ανεξέλεγκτη τροπή, αντίθετη προς τις αρχικές επιδιώξεις του Ρυθμιστικού Σχεδίου και του Γενικού Πολεοδομικού Σχεδίου, που σχεδίασαν τα προγράμματα ανάπλασης, εξυπηρετώντας τις ιδιωτικές επενδύσεις¹⁷¹.

Η ανάπλαση της περιοχής του Γκαζιού εντάχθηκε στο πρόγραμμα για την ανάπλαση της οδού Πειραιώς, η οποία ολοκληρώθηκε σε δύο φάσεις. Αρχικά, το 1995 ολοκληρώθηκε η μελέτη του ΥΠΕΧΩΔΕ για την «Ανάπλαση και Ανάδειξη της οδού Πειραιώς», η οποία στόχευε στην ανάδειξη του ιστορικού χαρακτήρα του δρόμου, στην προστασία της αρχιτεκτονικής του φυσιογνωμίας, στην αξιοποίηση του κτηριακού αποθέματος και στην μετατροπή του σε κέντρο πολιτιστικού ενδιαφέροντος¹⁷². Το 2004, εν όψει των Ολυμπιακών Αγώνων, εκπονήθηκε ακόμα μία μελέτη για την ανάπλαση των κτηριακών όψεων και των κοινόχρηστων χώρων

¹⁶⁷ Αυδίκος, 2014: 144.

¹⁶⁸ Αυδίκος, 2014: 144.

¹⁶⁹ Τσίτσας, 2007. Διαθέσιμο στο: http://www.ethnos.gr/arxiki_selida/arthro/gkazi_xoris_freno-115615/. Ημερομηνία τελευταίας επίσκεψης: 13/5/2017.

¹⁷⁰ Αυδίκος, 2014: 145

¹⁷¹ Αυδίκος, 2014: 146.

¹⁷² Ενημερωτικό δελτίο Τ.Ε.Ε., τεύχος 1868, 1994: 86.

της οδού, που κατέληξε στο λεγόμενο «διάταγμα της οδού Πειραιώς» για «Τροποποίηση του Γενικού Πολεοδομικού Σχεδίου των Δήμων Αθηναίων, Ταύρου, Αγ. Ι. Ρέντη, Μοσχάτου και Πειραιά Ν. Αττικής». Με το διάταγμα αυτό καθορίστηκαν οι νέες χρήσεις και οι νέοι συντελεστές δόμησης, σύμφωνα με τους στόχους που είχαν τεθεί στη μελέτη του ΥΠΕΧΩΔΕ και προβλέπονταν χρήσεις πολιτισμού, διοίκησης και ήπιας αναψυχής¹⁷³. Παράλληλα, συντελέστηκε η μετατροπή του εργοστασίου Φωταερίου στον πολυχώρο «Τεχνόπολη» το 1999, ενώ η ανάπλαση της πλατείας αποτέλεσε μέρος των αναπλάσεων των κοινόχρηστων χώρων του προγράμματος Ενοποίησης των Αρχαιολογικών Χώρων της Αθήνας, που ξεκίνησε το 1998¹⁷⁴. Παρά τις αυθαίρετες παρεμβάσεις ιδιωτών επιχειρηματιών και την παθητική στάση του κράτους απέναντί τους, εν τέλει τα έργα ανάπλασης κατάφεραν σε σημαντικό βαθμό να διατηρήσουν το βιομηχανικό χαρακτήρα της περιοχής και να διασώσουν ιστορικά κτήρια, επιτρέποντας την επανάχρησή τους¹⁷⁵.

Σήμερα, η περιοχή εξακολουθεί να μην παρουσιάζει πολιτισμική και κοινωνική συνοχή. Ωστόσο, θα μπορούσαμε να πούμε πως η συνύπαρξη πολλών διαφορετικών χαρακτηριστικών είναι αυτό που πλέον αποτελεί τον χαρακτήρα της περιοχής: η Τεχνόπολη αποτελεί σήμα κατατεθέν και κέντρο πολιτισμού ανοιχτό στο ευρύ κοινό, τα θέατρα, οι μουσικές σκηνές, οι πολυχώροι και τα καλλιτεχνικά στέκια φιλοξενούν το εναλλακτικό κοινό που αναζητά αυθεντικές πολιτιστικές εκφράσεις, τα καταστήματα γύρω από τον σταθμό του μετρό προσφέρονται για μαζική διασκέδαση, ενώ στους γύρω δρόμους κατοικούν σε ανακαινισμένα νεοκλασικά και lofts οι νέοι κάτοικοι του Γκαζιού και σε μικρές γειτονιές οι μουσουλμάνοι μετανάστες. Ανεξαρτήτως της κατεύθυνσης που πήρε η ανάπλαση της περιοχής, το Γκάζι αποτελεί μία από τις πιο «ζωντανές» περιοχές της πόλης.

¹⁷³ Βαταβάλη και Μπελαβίλας, 2007: 281.

¹⁷⁴ Βαταβάλη και Μπελαβίλας, 2007: 280.

¹⁷⁵ Ενδεικτικά, στέγαση της Ταινιοθήκης της Ελλάδας σε παλιό συνεργείο αυτοκινήτων, του τμήματος του Μουσείου Μπενάκη σε χώρο στάθμευσης φορτηγών, του Ιδρύματος Μείζονος Ελληνισμού στο παλιό εργοστάσιο της ΒΙΟΣΩΛ, της Ανώτατης Σχολής Καλών Τεχνών στο εργοστάσιο υφαντουργίας Σικιαρίδη.

7. Η ιστορία του Εργοστασίου Φωταερίου Αθηνών

Το φωταέριο είναι ένα καύσιμο αέριο, το οποίο παράγεται από οργανικές ουσίες, όπως το ξύλο και το κάρβουνο, και κατά την καύση του προκύπτει μια κίτρινη φλόγα, κατάλληλη για φωτισμό. Πόλεις στην Αγγλία, τη Γαλλία και τη Γερμανία φωτίζονταν με φωταέριο ήδη από τη δεκαετία του 1820¹⁷⁶. Στην Ελλάδα έφτασε στα μέσα του 19^{ου} αιώνα με σκοπό να καλύψει την ανάγκη για επαρκή και σταθερό δημόσιο φωτισμό¹⁷⁷. Με τον καιρό, απέκτησε, επιπλέον, βιομηχανική και οικιακή χρήση, μέχρι που αντικαταστάθηκε από τη νέα μορφή ενέργειας, πιο εύκολη και φιλική στην κατανάλωση, το ηλεκτρικό ρεύμα.

Το εργοστάσιο φωταερίου της Αθήνας ξεκίνησε να λειτουργεί το 1862 και έκλεισε οριστικά 122 χρόνια αργότερα, το 1984. Την απόφαση για την ίδρυσή του πήρε το 1857 ο βασιλιάς Όθωνας, μετά από σύμφωνη απόφαση του Δήμου Αθηναίων, επί δημαρχίας Δημητρίου Σούτσου. Το βασιλικό διάταγμα του Όθωνα παραχωρούσε στο γάλλο μεγαλοκεφαλαιούχο Φραγκίσκο Φεράλδη το δικαίωμα σύστασης του εργοστασίου παραγωγής φωταερίου και εκμετάλλευσής του για τα επόμενα 50 χρόνια¹⁷⁸. Ο Φεράλδης ολοκλήρωσε την πρώτη φάση κατασκευής του εργοστασίου το 1862 και τότε ξεκίνησε η παραγωγή του φωταερίου από τη «Γαλλική Εταιρεία Αερίοφωτος». Αρχικά, η παροχή του φωταερίου αφορούσε ένα τμήμα του κέντρου της Αθήνας, ενώ οι υπόλοιπες περιοχές συνέχισαν να φωτίζονται με λαδοφάναρα.

Η επιλογή της τοποθεσίας του εργοστασίου στην άκρη του ιστορικού κέντρου της Αθήνας, στον άξονα του Μεταξουργείου, υπαγορεύτηκε από λόγους οικονομικούς, αλλά και τεχνικούς. Αφενός, το εργοστάσιο στη θέση αυτή βρίσκεται σε άμεση επαφή με τη σιδηροδρομική γραμμή Αθήνας – Πειραιά¹⁷⁹, γεγονός που εξυπηρετούσε

¹⁷⁶ Κατάλογος ΒΜΦΑ, 2013: 15.

¹⁷⁷ Μέχρι τότε οι δρόμοι της Αθήνας φωτίζονταν με λαδοφάναρα, των οποίων το φως ήταν άτονο, ενώ έσβηναν και πολύ εύκολα.

¹⁷⁸ Μαχαίρας, 1986: 26.

¹⁷⁹ Τα δικαιώματα κατασκευής της σιδηροδρομικής γραμμής Αθήνας – Πειραιά είχε, επίσης, ο Φραγκίσκος Φεράλδης (Μαχαίρας, 1986: 26).

την εύκολη μεταφορά της πρώτης ύλης προς το εργοστάσιο. Αφετέρου, το σημείο εκείνο είναι το χαμηλότερο της πόλης, γεγονός που διευκόλυνε την κυκλοφορία του φωταερίου στους αγωγούς, χωρίς πίεση. Τέλος, ο ποταμός Ηριδανός, που διέσχιζε την περιοχή του Κεραμεικού, προσέφερε πρόσβαση σε μεγάλες ποσότητες νερού, οι οποίες ήταν απαραίτητες για πολλές λειτουργίες του εργοστασίου (όπως η λειτουργία ατμολεβήτων, σβέση του κωκ, η ψύχρανση του αερίου)¹⁸⁰. Εν τέλει, η κατασκευή του εργοστασίου στη συγκεκριμένη θέση σηματοδότησε την αρχή της βιομηχανικής ανάπτυξης της οδού Πειραιώς.

Η μορφή του κτηριακού συγκροτήματος του εργοστασίου διαμορφώθηκε σε τέσσερις φάσεις: κατά της διάρκεια της περιόδου λειτουργίας του κατεδαφίζονταν, χτίζονταν ή επεκτείνονταν κτήρια αναλόγως με τις ανάγκες της παραγωγής και τις τεχνολογικές εξελίξεις. Σε γενικές γραμμές, η τυπολογία των κτηρίων ακολουθεί τα πρότυπα αντίστοιχων εργοστασίων σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες. Η μορφή και η διάταξη των κτηριακών όγκων καθορίζεται από τη λειτουργία τους ή τον εξοπλισμό που πρέπει να στεγάσουν, ενώ παράλληλα δεν αποκλείονται και οι μικρές διακοσμητικές λεπτομέρειες στις εξωτερικές όψεις των κτηρίων¹⁸¹ (παράδειγμα οι μεταλλικές απολήξεις του κιγκλιδώματος του Αεριοφυλακίου 1). Εκτός από τον αρχιτεκτονικό τύπο των κτηρίων και την αισθητική του εργοστασίου, από την Ευρώπη εισήχθησαν και όλα τα υπόλοιπα συστατικά του, δηλαδή η τεχνογνωσία, τα οικοδομικά υλικά και τα μηχανήματα¹⁸².

Η παραγωγή του φωταερίου στο εργοστάσιο περιελάμβανε τέσσερα στάδια¹⁸³. Το πρώτο στάδιο περιελάμβανε την παραγωγή του φωταερίου από τον λιθάνθρακα με τη διαδικασία της ξηρής απόσταξης. Η διαδικασία αυτή πραγματοποιούνταν μέσα σε κλιβάνους στα κτήρια των φούρνων, όπου ο λιθάνθρακας ψηνόταν σε υψηλές θερμοκρασίες για να απελευθερώσει το φωταέριο. Το δεύτερο στάδιο περιελάμβανε τον καθαρισμό του φωταερίου από προσμείξεις που το καθιστούσαν δηλητηριώδες και ακατάλληλο προς χρήση. Οι ουσίες που έπρεπε να αφαιρεθούν ήταν η πίσσα, η αμμωνία, η ναφθαλίνη και το υδρόθειο και ο καθαρισμός πραγματοποιούνταν στο κτήριο των καθαρτηρίων και στο κτήριο των δεξαμενών καθαρισμού. Πριν φτάσει το

¹⁸⁰ Πρέπης, 2008: 106

¹⁸¹ Μαχαίρας, 1986: 27.

¹⁸² Γκότσης, 2007: 540.

¹⁸³ Αναλυτικά η γραμμή παραγωγής του φωταερίου στο Παράρτημα 5, σελ. 162.

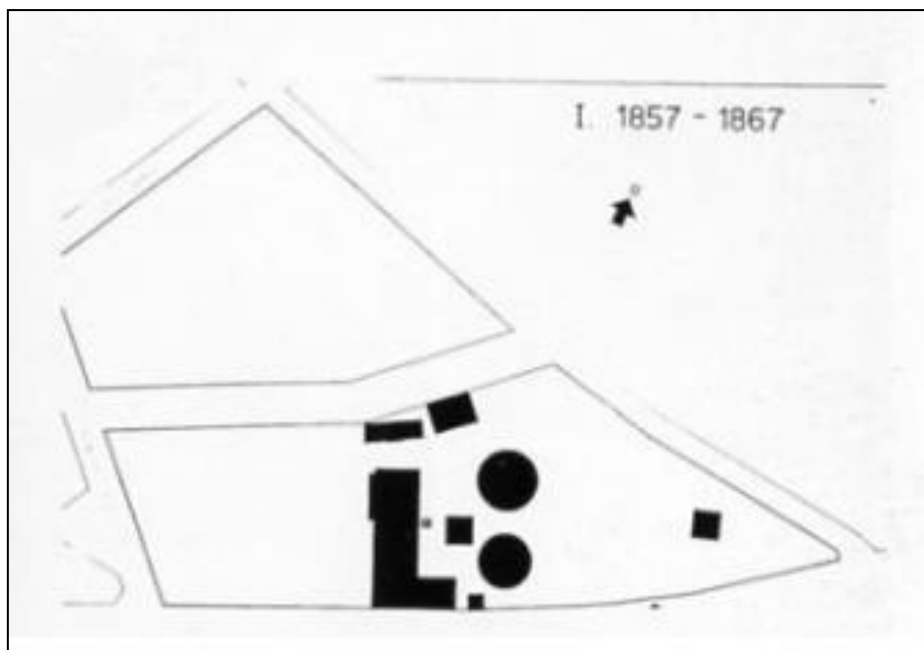
στάδιο του καθαρισμού, το φωταέριο περνούσε από τις αντλίες απορρόφησης, οι οποίες του έδιναν ώθηση να κινηθεί στις σωληνώσεις του εργοστασίου, και από τα ψυκραντήρια, όπου μειωνόταν η θερμοκρασία του, ώστε να είναι κατάλληλο για επεξεργασία. Το τρίτο στάδιο αφορούσε την αποθήκευση του φωταερίου στις μεγάλες δεξαμενές, τα αεριοφυλάκια. Το εργοστάσιο αποθήκευε το φωταέριο, ώστε να υπάρχουν πάντα ικανοποιητικά αποθέματα για να καλύπτουν τις ανάγκες κατανάλωσης της πόλης. Το τέταρτο και τελευταίο στάδιο ήταν η διανομή του φωταερίου, μέσα από το κτήριο πίεσης και διανομής. Από το κτήριο αυτό ξεκινούσαν τέσσερις αγωγοί, στους οποίους διοχετευόταν το φωταέριο και οι οποίοι αντιστοιχούσαν σε τέσσερις κεντρικές αρτηρίες της πόλης (Συγγρού, Πειραιώς, Κολοκυνθού και Ερμού). Αξίζει να σημειωθεί ότι από τα μέσα του 20ού αιώνα, στο εργοστάσιο πραγματοποιούνταν, επιπλέον, η παραγωγή υδαταερίου σε ειδικές εγκαταστάσεις. Το υδαταέριο, αν και κατώτερης ποιότητας από το φωταέριο, γνώρισε μεγάλη διάδοση, καθώς ήταν πιο εύκολο και απλό στην παραγωγή του. Μετά την παραγωγή του, αποθηκευόταν μαζί με το φωταέριο στα αεριοφυλάκια και διοχετεύονταν μαζί στους αγωγούς της πόλης¹⁸⁴.

Η **πρώτη φάση** λειτουργίας και εξέλιξης του εργοστασίου ξεκινάει το 1862 και ολοκληρώνεται στα τέλη του 19ου αιώνα (εικόνα 40). Στη φάση αυτή κατασκευάζονται τα εξής κτήρια: το πρώτο συγκρότημα κλιβάνων απόσταξης («Παλαιοί Φούρνοι», Δ6), η καμινάδα «Κ1», τα ψυκραντήρια (Δ17), οι αντλίες απορρόφησης και διακίνησης του αερίου (Δ6₁), τα κτήρια του χημικού και μηχανικού καθαρισμού («Καθαρτήρια», Δ9 και Δ10), το πρώτο αεριοφυλάκιο («Αεριοφυλάκιο 1»), το κτήριο πίεσης και διανομής του αερίου (Δ5), οι υπόγειες δεξαμενές αποθήκευσης νερού, τα κτήρια των συνεργείων τοποθέτησης και συντήρησης του δικτύου στο μέτωπο κατά μήκος της οδού Πειραιώς, το κτήριο των αποθηκών στο σύνορο με την οδό Βουτάδων (Δ1) και η διώροφη κατοικία του διευθυντή του εργοστασίου, δίπλα στις αποθήκες¹⁸⁵. Η αρχική έκταση του εργοστασίου περιοριζόταν μεταξύ των οδών Πειραιώς, Βουτάδων, Ιεροφαντών (που τότε διέσχισε το οικόπεδο) και Περσεφόνης. Δημιουργούνταν με αυτό τον τρόπο ένα σύνολο κλειστό, αλλά αυτόνομο και οργανωμένο, με βασικό στόχο να ανταποκρίνεται στις

¹⁸⁴ Κατάλογος ΒΜΦΑ, 2013: 20-48.

¹⁸⁵ Πρέπης, 2008: 110

ανάγκες της γραμμής παραγωγής και την εξασφάλιση σταθερής παροχής αερίου για το φωτισμό της πόλης¹⁸⁶.

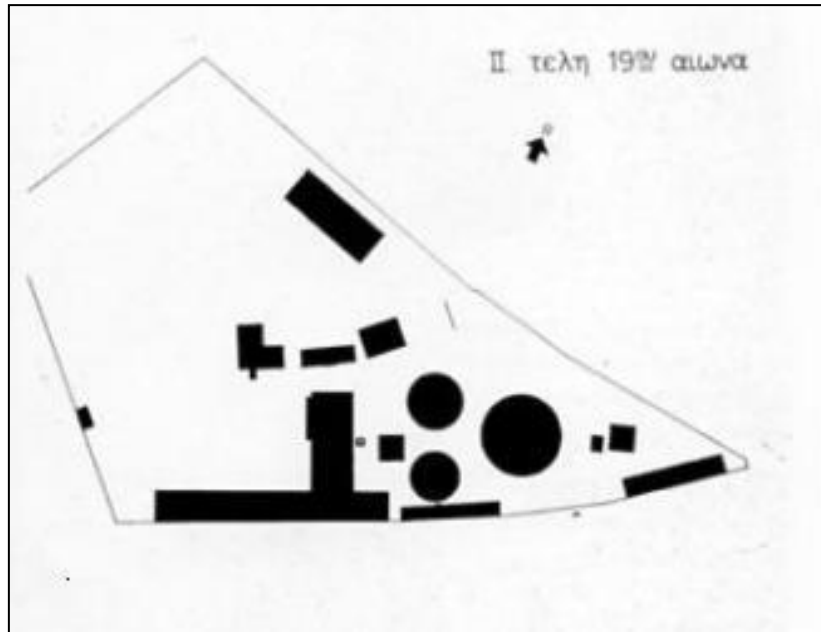
Εικόνα 40: Η πρώτη φάση εξέλιξης του εργοστασίου φωταερίου Αθηνών. Ο χώρος περικλειόταν από τις οδούς Πειραιώς, Βουτάδων, Ιεροφαντών και Περσεφόνης.

Στο εργοστάσιο δούλευαν τρεις βάρδιες εργατών, ώστε να μην διακόπτεται καμιά στιγμή της ημέρας η παραγωγή. Γύρω του ξεκίνησαν να κατοικούν οι εργάτες του, δημιουργώντας σταδιακά έναν μικρό συνοικισμό, το Γκαζοχώρι. Στο Γκαζοχώρι έζησαν συνεχείς γενιές εργατών, που εκπαιδεύτηκαν και δούλευαν στο εργοστάσιο, γεγονός που μαρτυρείται από τα επίθετά τους. Άλλες περιοχές που κατοικούσαν οι εργάτες του εργοστασίου φωταερίου ήταν ο Κεραμεικός, η Πλάκα και τα Αναφιώτικα¹⁸⁷. Το περιβάλλον γύρω από το εργοστάσιο ήταν ιδιαίτερα ανθυγιεινό, καθιστώντας το Γκαζοχώρι μία από τις πιο υποβαθμισμένες περιοχές της Αθήνας.

Η **δεύτερη φάση** εξέλιξης του εργοστασίου ξεκινά από τα τέλη του 19ου αιώνα και φτάνει μέχρι το 1920 (εικόνα 41). Κατά την περίοδο αυτή οι εγκαταστάσεις του εργοστασίου επεκτάθηκαν και εκσυγχρονίστηκαν, αλλαγή που επιβλήθηκε αφενός από τις συνεχώς αυξανόμενες ανάγκες για δημοτικό φωτισμό αλλά και οικιακή και

¹⁸⁶ Πρέπης, 2008: 110

¹⁸⁷ Μαχαίρας, 1986: 28.

Εικόνα 41: Η δεύτερη φάση εξέλιξης του εργοστασίου με την επέκτασή του στα όρια του σημερινού οικοπέδου.

βιοτεχνική - βιομηχανική χρήση¹⁸⁸, αφετέρου από τα παράπονα του Δήμου προς τη Γαλλική Εταιρεία Αερίοφωτος για χαμηλή ποιότητα του φωταερίου. Οι αλλαγές αυτές καθυστέρησαν να συντελεστούν λόγω των ταραχών στο καθεστώς διοίκησης και ιδιοκτησίας του εργοστασίου¹⁸⁹. Συγκεκριμένα, από το 1863 ο Φεράλδης παραχώρουσε τα δικαιώματα εκμετάλλευσης του εργοστασίου σε μια ανώνυμη γαλλική εταιρεία, της οποίας ήταν και ο ίδιος μέτοχος, την «Εταιρεία Αερίοφωτος Αθηνών ΑΕ», χωρίς την έγκριση της ελληνικής κυβέρνησης¹⁹⁰. Το 1873 η εταιρεία δεν κατάφερε να καλύψει τις δαπάνες της και το εργοστάσιο οδηγήθηκε σε δημόσιο πλειστηριασμό. Από το 1875 μέχρι το 1887 λειτουργούσε στα όρια της νομιμότητας υπό την ανώνυμη «Εταιρεία του Αερίοφωτος Αθηνών»¹⁹¹. Το 1887 ο Δήμος Αθηναίων μεταβίβασε το αποκλειστικό προνόμιο της παραγωγής φωταερίου στην εταιρεία των Henri Foulon de Vaultx και Ιωάννη Σερπιέρη¹⁹², με την επωνυμία «Ανώνυμος Ελληνική Εταιρεία Αερίοφωτος Αθηνών και άλλων πόλεων», η οποία το 1902 ονομάστηκε «Ελληνική Εταιρεία Αερίοφωτος Αθηνών». Αρχικά, το συμβόλαιο

¹⁸⁸ Αυξημένες ανάγκες για δημόσιο λόγω των έργων εξωραϊσμού της πόλης εν όψει των Ολυμπιακών Αγώνων του 1896.

¹⁸⁹ Πρέπης, 2008: 117

¹⁹⁰ Μαχαίρας, 1986: 26.

¹⁹¹ Κατάλογος ΒΜΦΑ, 2013: 56.

¹⁹² Ο Giovanni Battista Serpieri ήταν, επίσης, ο ιδρυτής της Γαλλικής Εταιρείας Μεταλλείων Λαυρίου.

όριζε την παραχώρηση των δικαιωμάτων μέχρι το 1909. Ωστόσο, παρατάθηκε μέχρι το 1938, με τη δέσμευση να ολοκληρωθούν τα έργα εκσυγχρονισμού στο εργοστάσιο¹⁹³. Στη νέα εταιρεία μέτοχος ήταν και ο δήμαρχος Αθηναίων, ενώ ο Δήμος ξεκίνησε να εισπράττει το 5% από τα ακαθάριστα κέρδη¹⁹⁴. Η νέα διοίκηση προώθησε την οικιακή και εμπορική χρήση του φωταερίου, καθώς και τη χρήση του για θέρμανση και όχι μόνο για το φωτισμό¹⁹⁵.

Σε αυτή τη φάση το εργοστάσιο έφτασε στη μεγαλύτερη ακμή του απέκτησε σε σημαντικό βαθμό την τελική του μορφή. Στα έργα εκσυγχρονισμού και επέκτασης περιλαμβάνονται: μια νέα σειρά κλιβάνων («Νέοι Φούρνοι», Δ7) δίπλα στους αρχικούς, η καμινάδα Κ2, η κατασκευή τριών αεριοφυλακίων (το 1887, το 1904 και το 1909 αντίστοιχα), η διεύρυνση των καθαρηρίων, το χημείο (Α13) μεταξύ των καθαρηρίων και των αεριοφυλακίων για την ανάλυση του λιθάνθρακα, την εκτίμηση της καθαρότητάς του, καθώς και για την εκτίμηση της ποιότητας και του όγκου του παραγόμενου αερίου, υπόγειες δεξαμενές για τη συγκέντρωση της πίσσας (παραπροϊόν της παραγωγής φωταερίου), αναδιαμόρφωση των συνεργείων τοποθέτησης και συντήρησης του δικτύου και των κτηρίων των εργαζομένων¹⁹⁶ (λουτρά και αποδυτήρια, Δ8). Επιπλέον, κατασκευάστηκε η πρώτη μονάδα παραγωγής υδαταερίου από λιθάνθρακα («Παλαιό Υδαταέριο», Α1), μια μορφή καύσιμου αερίου, πιο εύκολο στην παραγωγή του, που σε τελικό στάδιο αναμειγνυόταν με το φωταέριο¹⁹⁷. Με τις προσθήκες αυτές δημιουργήθηκε ένας ακόμα «κλειστός» πυρήνας δίπλα στον αρχικό και η κάτοψη του εργοστασίου έγινε πολυπλοκότερη. Τέλος, κατά την περίοδο αυτή ολοκληρώθηκε η μελέτη για άμεση σύνδεση του εργοστασίου με τη σιδηροδρομική γραμμή Αθηνών – Πειραιώς, που όμως δεν πραγματοποιήθηκε ποτέ¹⁹⁸.

Αξίζει να αναφερθεί ότι κατά τη διάρκεια του Α' Παγκοσμίου Πολέμου αυξήθηκε η τιμή του φωταερίου, λόγω της δυσκολίας εύρεσης γαιανθράκων, δημιουργώντας εντάσεις μεταξύ του Δήμου Αθηναίων και της εταιρείας. Προκειμένου να διαχειριστεί

¹⁹³ Μαχαίρας, 1986: 26.

¹⁹⁴ Σταμάτης, 2000: 8

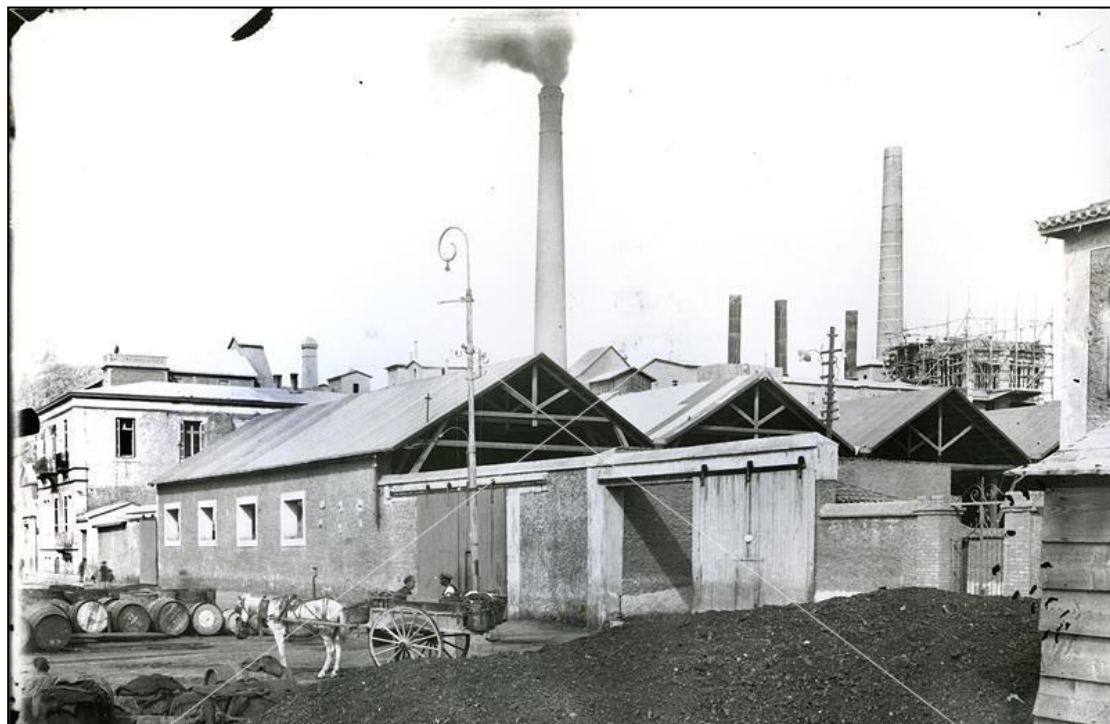
¹⁹⁵ Κατάλογος ΒΜΦΑ, 2013: 56.

¹⁹⁶ Πρέπης, 2008: 118.

¹⁹⁷ Κατάλογος ΒΜΦΑ, 2013: 45.

¹⁹⁸ Πρέπης, 2008: 118.

την κρίση αυτή, ο Δήμος ενίοτε διέκοπτε τη λειτουργία του εργοστασίου, ενώ άλλες φορές επέτασσε φορτία λιθάνθρακα από άλλα εργοστάσια, ώστε να καλύψει τις ανάγκες παραγωγής. Παράλληλα, απαγόρευε προσωρινά τη χρήση του φωταερίου για δημόσιο φωτισμό και την περιορίζε στην οικιακή χρήση¹⁹⁹.

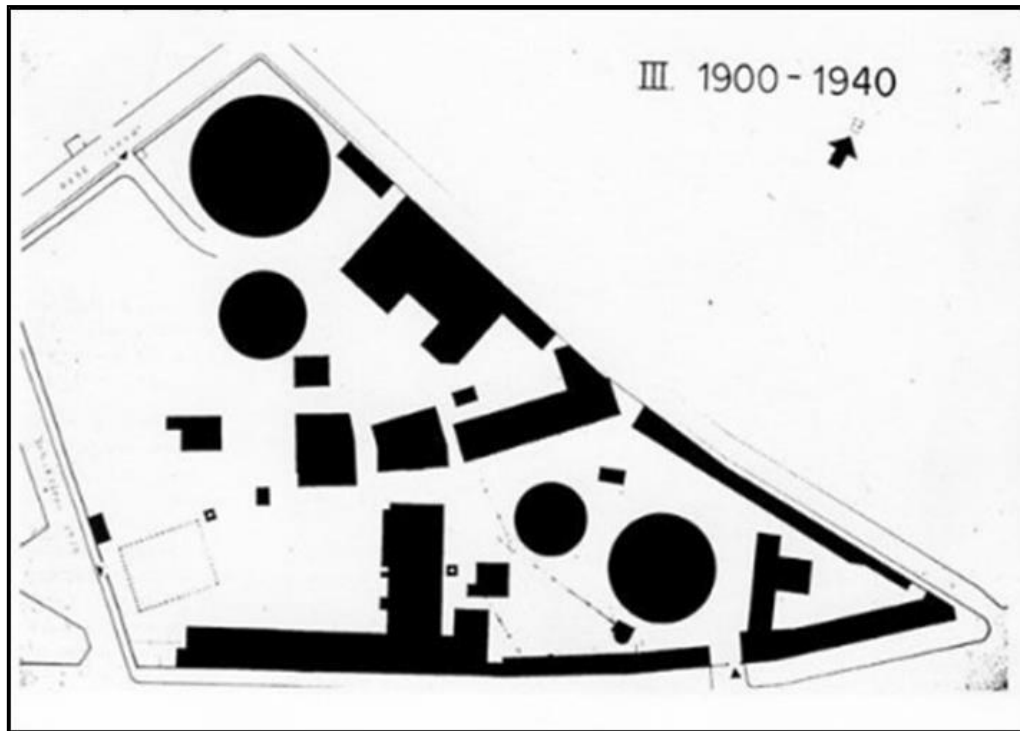

Εικόνα 42: Το εργοστάσιο φωταερίου σε ώρα λειτουργίας (1920-1929).

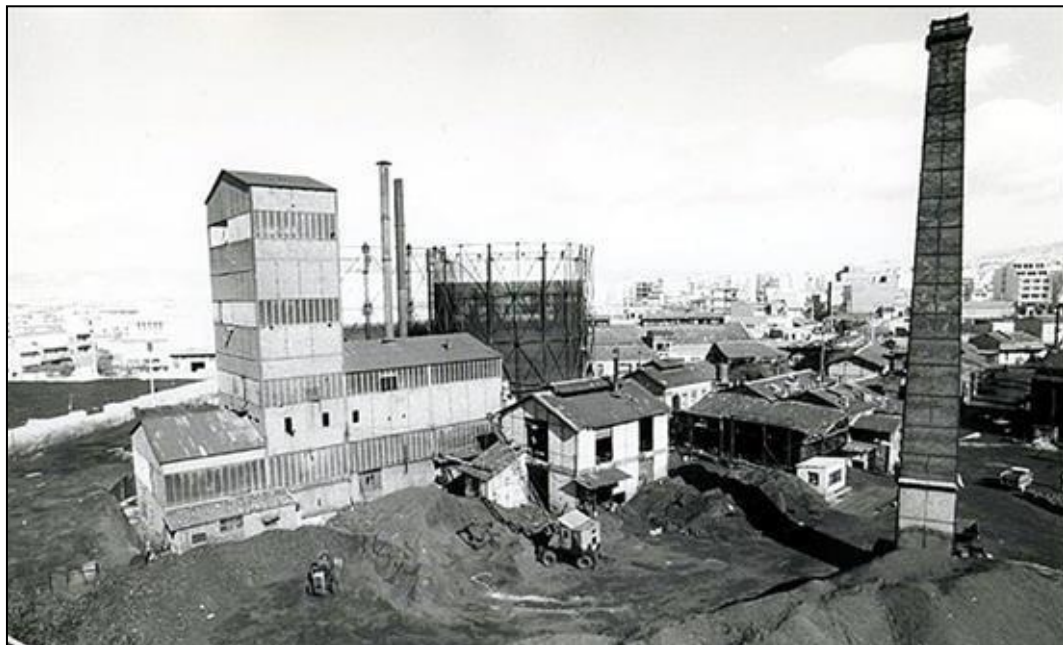
Η **τρίτη φάση** ξεκινάει από το 1920 και φτάνει μέχρι το 1952, οπότε και το εργοστάσιο περνά εξ ολοκλήρου στα χέρια του Δήμου (εικόνα 42). Η ουσιαστικότερη αλλαγή στο κτηριακό συγκρότημα του εργοστασίου ήταν η κατασκευή του κτηρίου των «Φούρνων Stein» μαζί με την καμινάδα τους (Κ3). Πρόκειται για ένα νέο πυρήνα κλιβάνων, γερμανικής τεχνολογίας, στο μέσο περίπου της αυλής του εργοστασίου (δημιουργώντας ένα Π μαζί με τους Νέους και του Παλαιούς Φούρνους) και κατασκευάστηκε με σκοπό να καλύψει τις αυξημένες ανάγκες για κατανάλωση αερίου, που προέκυψαν από την ανάπτυξη της πόλης (εικόνα 44). Εκτός των «Φούρνων Stein», η είσοδος της γερμανικής τεχνολογίας ήταν φανερή και σε άλλα μέρη του μηχανολογικού εξοπλισμού, όπως για παράδειγμα στο γερμανικό μετρητή, μικρότερο σε μέγεθος και πιο αποδοτικό, που αντικατέστησε κατά την δεκαετία του 1930 τον παλαιότερο γαλλικό μετρητή, μεγάλων διαστάσεων. Ακόμα, ολοκληρώθηκε

¹⁹⁹ Κατάλογος ΒΜΦΑ, 2013: 58.

η μελέτη για την κατασκευή μιας επιπλέον μονάδας παραγωγής υδαταερίου («Νέο Υδαταέριο», Δ16), η οποία, όμως, κατασκευάστηκε μετά το 1952²⁰⁰.

Εικόνα 43: Η τρίτη φάση εξέλιξης του εργοστασίου.

Εικόνα 44: Οι δύο μονάδες υδαταερίου του εργοστασίου, δεκαετία 1980.

²⁰⁰ Πρέπης, 2008: 118.

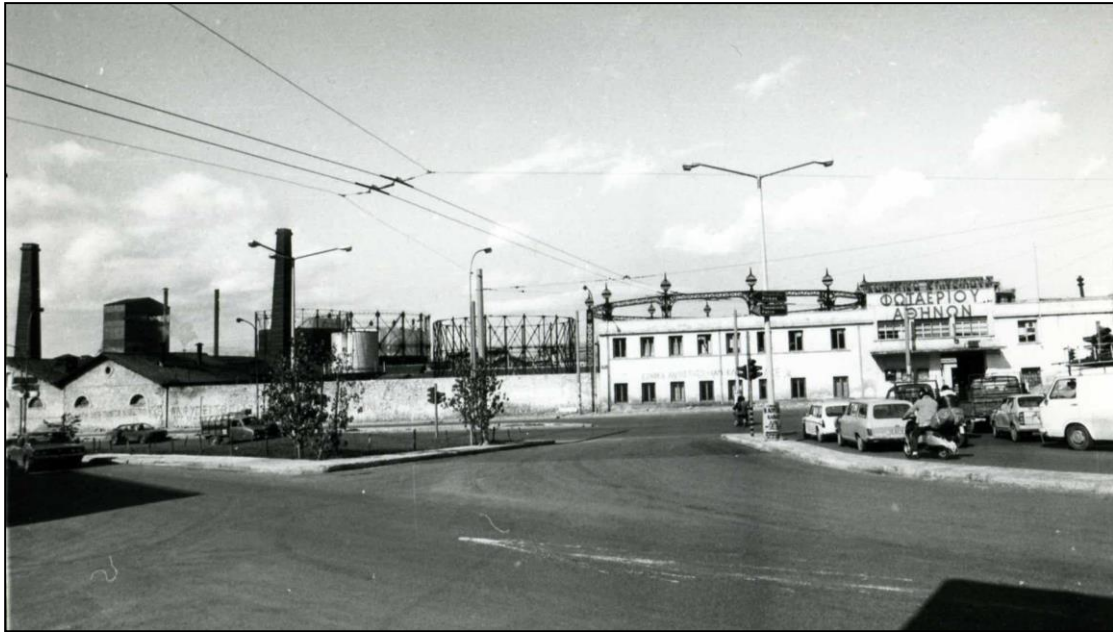
Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το ιδιοκτησιακό καθεστώς του εργοστασίου. Το 1938, όταν έληγε το συμβόλαιο με την «Ελληνική Εταιρεία Αερίοφωτος Αθηνών» κι έπειτα από μια μακρά περίοδο εντάσεων, ο Δήμος Αθηναίων ανέλαβε εξ ολοκλήρου τη διοίκηση του εργοστασίου, ιδρύοντας την εταιρεία «Δημοτική Εκμετάλλευση Αερίοφωτος Αθηνών» (Δ.Ε.Α.Α.). Το 1952 συστήθηκε η «Δημοτική Επιχείρηση Φωταερίου Αθηνών» (Δ.Ε.Φ.Α.), υπό την οποία θα λειτουργήσει το εργοστάσιο μέχρι και το κλείσιμό του το 1984²⁰¹. Κατά τη μεταβίβαση των δικαιωμάτων από την εταιρεία στο Δήμο, χάθηκε πολύτιμο αρχαιακό υλικό με τη δικαιολογία ότι ήταν «παρελθούσης χρήσεως»²⁰², γεγονός που επηρέασε την μετέπειτα έρευνα.

Η **τέταρτη και τελευταία φάση** ξεκινά από το 1952 και φτάνει μέχρι και το κλείσιμο του εργοστασίου, το 1984. Παρά την έντονη οικοδομική ανάπτυξη που συντελούνταν στην πόλη κατά τη δεκαετία του 1960, το εργοστάσιο φωταερίου παρέμεινε αναλλοίωτο, καθώς δεν αυξήθηκε η κατανάλωσή του. Στις νεοανεγειρόμενες περιοχές δεν τοποθετούνταν παροχές αερίου, καθώς ήταν μια μορφή ενέργειας βρώμικη, επικίνδυνη και «ξεπερασμένη», που σταδιακά αντικαθίσταντο από το υγραέριο και τον ηλεκτρισμό. Το φωταέριο πλέον χρησιμοποιούνταν μόνο σε παλαιές περιοχές του ιστορικού κέντρου και σε ορισμένες βιομηχανίες. Επιπλέον, η έντονη ρυπογόνος δραστηριότητα του εργοστασίου ήταν από τους βασικότερους λόγους που οδήγησαν στην εγκατάλειψη της χρήσης του φωταερίου και στο αίτημα να σταματήσει η λειτουργία του. Από τις αρχές της δεκαετίας του 1980 οι κάτοικοι της περιοχής διαμαρτύρονταν έντονα και ζητούσαν την απομάκρυνση των εγκαταστάσεων, λόγω της επιβάρυνσης του περιβάλλοντος και της υγείας τους, αλλά και της φθοράς που προκαλούσε ο καπνός των καμινάδων στις αρχαιότητες²⁰³.

²⁰¹ Κατάλογος ΒΜΦΑ, 2013: 58.

²⁰² Πρέπης, 2008: 118.

²⁰³ Πρέπης, 2008: 120.

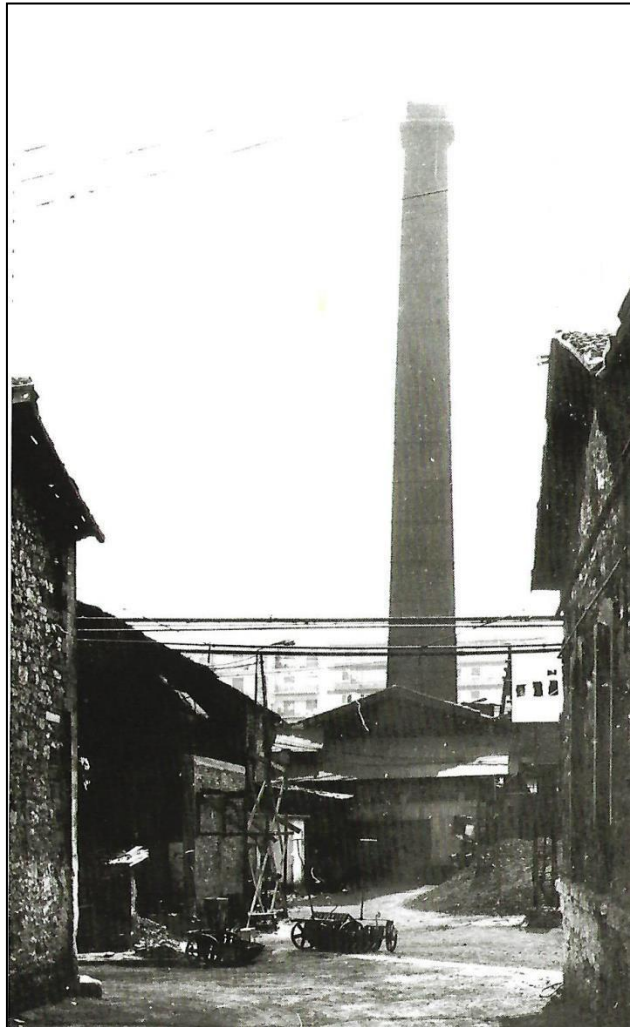

Εικόνα 45: Το εργοστάσιο Φωταερίου επί της οδού Πειραιώς, δεκαετία 1980.

Από την περίοδο που ο Δήμος Αθηναίων ανέλαβε τη διοίκηση του εργοστασίου, ξεκίνησε και η περίοδος παρακμής του. Οι εγκαταστάσεις και ο μηχανολογικός εξοπλισμός χρειάζονταν εκσυγχρονισμό, οι εργαζόμενοι διαμαρτύρονταν για την οικονομική κατάπτωση της επιχείρησης, ενώ οι καταναλωτές φωταερίου ολοένα και μειώνονταν. Κατά τη δεκαετία του 1970, που η κατανάλωση πλέον είχε ελαχιστοποιηθεί και το έλλειμμα της επιχείρησης ήταν μεγάλο, εξετάστηκε η προοπτική παραγωγής αερίου από διαφορετική πρώτη ύλη (προπάνιο, κοκ ή νάφθα). Με την ιδέα αυτή τα σωματεία εργαζομένων, που στη περίπτωση του εργοστασίου φωταερίου είχαν πολύ έντονη συνδικαλιστική παρουσία, αναστατώθηκαν και διαμαρτυρήθηκαν για την ενδεχόμενη μείωση των θέσεων εργασίας. Το 1978, με υπουργό βιομηχανίας τον Μιλτιάδη Έβερτ, αποφασίστηκε η μετατροπή του εργοστασίου σε μονάδα παραγωγής αερίου από τη σχάση νάφθας, έως ότου αρχίσει η εισαγωγή του φυσικού αερίου²⁰⁴. Μεσολάβησαν αρκετά χρόνια μελετών και προτάσεων για το μέρος όπου θα λειτουργούσε το εργοστάσιο και διαφωνιών μεταξύ των κατοίκων του Γκαζιού και του Δήμου Αθηναίων. Το 1983 το εργοστάσιο διέκοψε την παραγωγή φωταερίου και συνέχισε μόνο τη διανομή του. Τελικά, το 1984 οι παραγωγικές δραστηριότητες της Δ.Ε.Φ.Α μεταφέρθηκαν στα διυλιστήρια πετρελαίου στον Ασπρόπυργο, όπου συνεχίστηκε η παραγωγή αερίου από νάφθα, με καταναλωτές κυρίως επιχειρήσεις και βιομηχανίες. Το 1988 εισήχθη το φυσικό αέριο

²⁰⁴ Κατάλογος ΒΜΦΑ, 2013: 62.

στην Ελλάδα και ιδρύθηκε η «Δημοτική Επιχείρηση Αερίου Α.Ε.» (Δ.Ε.Π.Α.), η οποία εξακολούθησε να χρησιμοποιεί τις εγκαταστάσεις του παλαιού εργοστασίου φωταερίου ως κέντρο διανομής του φυσικού αερίου, μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1990²⁰⁵.

Εικόνα 46: Το εργοστάσιο στο τέλος της λειτουργίας του, δεκαετία 1980.

²⁰⁵ Κατάλογος ΒΜΦΑ, 2013: 64.

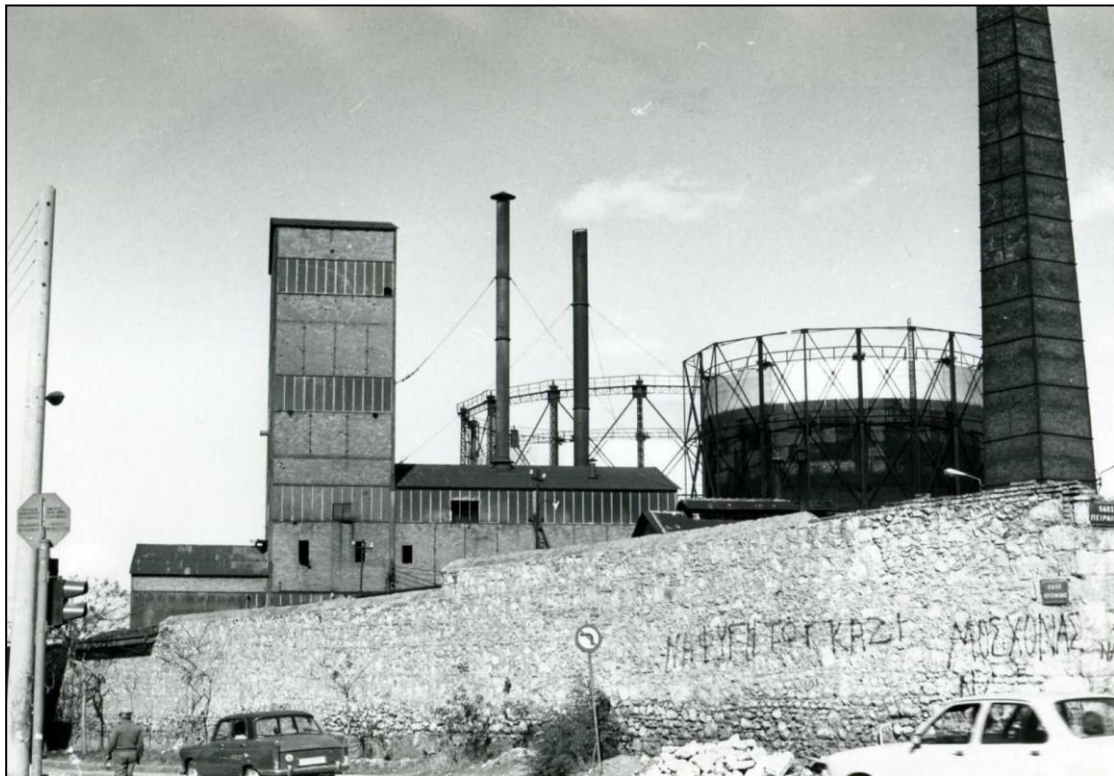
8. Η αποκατάσταση του εργοστασίου

Λίγα χρόνια πριν από το οριστικό κλείσιμο του εργοστασίου ξεκίνησαν οι συζητήσεις και οι σχεδιασμοί για την μελλοντική τύχη του. Οι εμπλεκόμενες πλευρές, δηλαδή ο Δήμος Αθηναίων, το Υπουργείο Πολιτισμού, οι κάτοικοι της περιοχής και οι εργαζόμενοι του εργοστασίου, είχαν η κάθε μια διαφορετικά αιτήματα σχετικά με την χρήση του χώρου. Ως αποτέλεσμα προέκυψαν ατελέσφοροι σχεδιασμοί, διαγωνισμοί και μελέτες που δεν υλοποιήθηκαν ποτέ, χρόνια αλληλογραφία μεταξύ του Δήμου Αθηναίων και του Υπουργείου Πολιτισμού και μια σειρά υπουργικών αποφάσεων, που αντικατοπτρίζουν τη δυσκολία στη διαχείριση του όλου έργου. Τελικά, οι διαδικασίες ανάπλασης και αποκατάστασης του χώρου ξεκίνησαν στα τέλη της δεκαετίας του 1980 και ολοκληρώθηκαν σε δύο φάσεις: η πρώτη από το 1988 έως το 1997 και η δεύτερη από το 1999 έως το 2005.

Στην παρούσα εργασία έγινε μια προσπάθεια να καταγραφούν οι πολιτικές σύμφωνα με τις οποίες έγινε η αποκατάσταση του χώρου, μέσα από τη μελέτη των υπουργικών αποφάσεων της περιόδου 1986-1989 (περίοδος συζητήσεων για τον χαρακτηρισμό του εργοστασίου ως διατηρητέου), των προτεινόμενων μελετών για την αποκατάσταση και ανάπλαση του χώρου, άρθρων και δημοσιευμάτων της εποχής, καθώς και μέσα από συζητήσεις με άτομα που εργάζονται ή εργάστηκαν στο Βιομηχανικό Μουσείο Φωταερίου. Η συνολική εικόνα που διαμορφώθηκε ήταν σχετικά ασαφής, χωρίς να φαίνεται πως τέθηκαν συγκεκριμένα κριτήρια και τηρήθηκε μια ενιαία πολιτική. Οι λόγοι που οδήγησαν σε αυτή την εικόνα είναι αφενός η πολύ μεγάλη χρονικά περίοδος που διήρκεσαν η λήψη αποφάσεων, η ανάθεση έργων και η υλοποίηση της ανάπλασης, αφετέρου η οικονομική εξάρτηση και αποκλειστική διαχείριση του χώρου από τον Δήμο Αθηναίων, γεγονός που επέτρεπε την παρέμβαση του εκάστοτε δημάρχου στο σχεδιασμό και την πραγματοποίηση των εργασιών.

Οι προτάσεις που κατατέθηκαν σχετικά με την αποκατάσταση και επανάχρηση του χώρου είχαν κοινό άξονα τη δημιουργία κοινόχρηστου χώρου και την εξυγίανση,

περιβαλλοντική και κοινωνική, της ευρύτερης περιοχής. Άλλες προτάσεις υποστήριζαν την ολική κατεδάφιση των κτηρίων του εργοστασίου και τη δημιουργία στη θέση τους χώρων πρασίνου (μια άποψη που υποστήριζαν έντονα και οι κάτοικοι του Γκαζιού) (εικόνα 46), άλλες προόριζαν τον χώρο για πολιτιστικό και τεχνολογικό πάρκο με διατήρηση των κελυφών ορισμένων κτηρίων, ενώ αρκετές προτάσεις περιελάμβαναν και τη δημιουργία βιομηχανικού μουσείου. Στις περισσότερες μελέτες κυριαρχούσε μια προσπάθεια να συγκεραστούν οι παραπάνω τάσεις, δηλαδή ο χώρος πρασίνου, η πολιτιστική δράση και η διάσωση του βιομηχανικού χαρακτήρα, και αυτός ίσως είναι ένας λόγος που το εργοστάσιο άργησε να αποκτήσει σαφή προσανατολισμό για την επόμενη χρήση του. Παρακάτω εξετάζονται τα βήματα, οι προτάσεις και οι διαδικασίες που ακολουθήθηκαν μέχρι την τελική αποκατάσταση του χώρου.

Εικόνα 47: Μέρος της περιφράξης του εργοστασίου με το σύνθημα «Να φύγει το Γκάζι».

Το **1982** ο αρχιτέκτονας **Γιώργος Μαχαίρας** δημοσίευσε την πρότασή του για δημιουργία «**Κέντρου Τεχνολογικής και Επιστημονικής Πληροφόρησης**» στον χώρο του παλιού εργοστασίου, αντιτιθέμενος στην γενικότερη τάση της εποχής για δημιουργία χώρων πρασίνου. Με βασικές αρχές τη μετατροπή του χώρου έτσι, ώστε

να αποκτήσει μια νέα λειτουργία και να «ανοίξει» για τον κόσμο, αλλά και τη διατήρηση του βιομηχανικού χαρακτήρα, πρότεινε την δημιουργία ενός κέντρου που θα αποτελείται από χώρους εκθέσεων, αρχειοθέτησης και σεμιναρίων σχετικών με την τεχνολογική εξέλιξη, την ιστορία της βιομηχανίας και την εξέλιξη των επιστημών γενικότερα. Το κέντρο αυτό θα ήταν προσβάσιμο όχι μόνο σε επιστημονικές ομάδες και τεχνικές σχολές, αλλά και σε σχολεία, που θα μπορούν με αυτό τον τρόπο να παρακολουθούν και να συμμετέχουν σε εκθέσεις, δρώμενα και συζητήσεις γύρω από επιστημονικά θέματα²⁰⁶. Μεταξύ άλλων, πρότεινε τη μετατροπή των Παλαιών Φούρνων σε αίθουσες σεμιναρίων, του ενός αεριοφυλακίου σε βιομηχανικό μουσείο, του Νέου και του Παλαιού Υδαταερίου σε βιβλιοθήκη τεχνολογικού και επιστημονικού περιεχομένου, των καθαρτηρίων σε χώρο εκθέσεων και τη δημιουργία συστήματος διαδρόμων ανάμεσα από τα κτήρια, που αφηγούνται την ιστορία και τη λειτουργία του εργοστασίου. Για τους Νέους Φούρνους και άλλα κτήρια που δεν εξυπηρετούν τις νέες λειτουργίες προέβλεπε κατεδάφιση. Επιπλέον, ενδιαφέρον παρουσιάζει η πρότασή του σχετικά με τα τμήματα του μηχανολογικού εξοπλισμού να αντιμετωπιστούν ως μνημεία και «όψη υλικής κουλτούρας», καθώς προσφέρουν πληροφορίες για τους χώρους εργασίας και τους ανθρώπους που δούλευαν εκεί. Έτσι, πρότεινε να διατηρηθούν *in situ* οι μετρητές και οι απορροφητήρες.

Η πρόταση του Γιώργου Μαχαίρα ήταν ιδιαίτερα πρωτοποριακή για την εποχή της, καθώς περιελάμβανε ένα μεγάλο φάσμα νέων χρήσεων, ανταποκρινόμενο στις ανάγκες της τοπικής κοινωνίας. Η επιλογή του να μην διαμορφώσει το παλιό εργοστάσιο σε πνεύμονα πρασίνου, αλλά να χρησιμοποιήσει το πράσινο ως συμπληρωματικό στοιχείο στους ανοιχτούς χώρους του κέντρου, ήταν αξιοσημείωτη, καθώς έκρινε πως η περιοχή είχε μεγαλύτερη ανάγκη για πολιτιστική αναβάθμιση. Θα μπορούσαμε, μάλιστα, να πούμε, πως το γενικότερο πνεύμα της μελέτης δεν απέχει πολύ από τη σημερινή λειτουργία του χώρου. Ωστόσο, είναι εμφανής ο προσανατολισμός στις νέες χρήσεις και η απόλυτη προσαρμογή του χώρου σε αυτές, με αποτέλεσμα η αφήγηση της ιστορίας και της λειτουργίας του εργοστασίου να περιορίζεται σε έναν μόνο χώρο και ορισμένους διαδρόμους²⁰⁷.

²⁰⁶ Μαχαίρας, 1982: 45.

²⁰⁷ Αναλυτικότερα η πρόταση του Γιώργου Μαχαίρα στο Παράρτημα 6, σελ. 168.

Εκείνη την περίοδο, επί δημαρχίας Δημήτρη Μπέη, πραγματοποιήθηκαν οι πρώτες κατεδαφίσεις στο συγκρότημα του εργοστασίου. Συγκεκριμένα, το 1982 γκρεμίστηκε ένα τμήμα της περιφραξής, μέσα σε κλίμα εορτασμού, όπως αναφέρεται σε δημοσίευμα της εποχής²⁰⁸. Η κατεδάφιση του εργοστασίου ήταν βασικό αίτημα πολλών χρόνων των κατοίκων της περιοχής λόγω της ρυπογόνου δραστηριότητάς του. Αντίθετα, στην ενέργεια αυτή αντέδρασαν έντονα ο Σύλλογος Αρχιτεκτόνων, αλλά και ο Σύλλογος Εργαζομένων Φωταερίου Αθηνών· ο μεν εξέδωσε καταγγελία κατά του Δήμου Αθηναίων, υποστηρίζοντας ότι με την κατεδάφισή του, η πόλη θα στερηθεί μοναδικά δείγματα βιομηχανικής αρχιτεκτονικής, οι δε εργαζόμενοι επιθυμούσαν την διατήρηση των παλιών εγκαταστάσεων και την διαμόρφωσή τους σε βιομηχανικό μουσείο²⁰⁹.

Το **1983** ο Δήμος Αθηναίων προκήρυξε **αρχιτεκτονικό διαγωνισμό** για την διαμόρφωση του παλιού εργοστασίου. Τον Απρίλιο του 1985 απονεμήθηκε το πρώτο βραβείο στην μελέτη των **Μιχάλη Δωρή, Όλγας Λαμπριάδου και Μαρίνας Σακκά**, η οποία όμως ποτέ δεν υλοποιήθηκε. Η μελέτη πρότεινε τη δημιουργία πολιτιστικού πάρκου στον χώρο του παλιού εργοστασίου, στο πλαίσιο του οποίου θα λειτουργούσε και βιομηχανικό μουσείο. Κατά την εκπόνηση της μελέτης τέθηκαν στόχοι σχετικά με τη θέση και την εμβέλεια του κέντρου, τον χαρακτήρα του και τη λειτουργία του: να καλύπτει τις ανάγκες πολιτιστικής δραστηριότητας του Γκαζιού και της ευρύτερης περιοχής, να συμβάλλει στην αποκέντρωση των πολιτιστικών δραστηριοτήτων, να συνδέεται με άλλες πολιτιστικές και πνευματικές δραστηριότητες του Δήμου Αθηναίων, να αποτελεί κέντρο πειραματισμού και ελεύθερης πολιτιστικής δημιουργίας και να έχει τη δυνατότητα αυτόνομης και αυτοδιαχειριζόμενης πολιτιστικής έκφρασης²¹⁰.

Η ομάδα μελέτης, αφού έλαβε υπόψη τη μοναδικότητα, την ιστορική και πολεοδομική σημασία του εργοστασίου, τις ανάγκες της περιοχής, τις βασικές αρχές

²⁰⁸ «Έπεσε η Βασίλλη!» “Μπράβο στο ΠΑΣΟΚ” “Να ζήσεις Δήμαρχε”. Με αυτά τα συνθήματα, με καλαματιανά και τσάμικα από την μπάντα του Δήμου, μέσα σε ατμόσφαιρα πανηγυριού και αποθέωσης γκρεμίστηκε χθες το απόγευμα συμβολικά μια μάντρα από τις παλιές εγκαταστάσεις του Γκαζιού.» (Μ. Μαρκοπούλου, Έθνος, 29/6/1982).

²⁰⁹ Δημοσίευμα με τίτλο «Διαμάχες για το... πτώμα του “θεριού” της Πειραιώς» στην εφημερίδα *Αθηναϊκά Νέα*.

²¹⁰ Δωρής, Λαμπριάδου και Σακκά, «Πρόταση για το πρόγραμμα και την αρχιτεκτονική λύση»: 1-3.

για την προστασία παραδοσιακών κτηρίων και τις προηγούμενες προτάσεις ανάπλασης, κατέληξε στη διαμόρφωση του χώρου σύμφωνα με τις παρακάτω αρχές²¹¹:

1. Απελευθέρωση και λειτουργική απόδοση του χώρου στην περιοχή, με κατάργηση της εξωτερικής περιφράξης, όπου είναι δυνατόν και με τη δημιουργία πολλών εισόδων και δικτύων πεζοδρόμων.
2. Ενοποίηση του πάρκου με τον αρχαιολογικό χώρο του Κεραμεικού στη γωνία των οδών Πειραιώς και Ιεράς, ώστε να δημιουργηθεί ένα ανοιχτό αρχαιολογικό πάρκο. Στην ενότητα αυτή περιλαμβάνονται και ο χώρος μεταξύ της Πειραιώς και της προέκτασης της Ερμού, στο ύψος του εργοστασίου, καθώς και το, επίσης αξιόλογο δείγμα βιομηχανικής κληρονομιάς, Πιλοποιείο Πουλόπουλου.
3. Διατήρηση της υπάρχουσας οργάνωσης του χώρου του εργοστασίου. Η πορεία των επισκεπτών θα ξεκινάει από την είσοδο στην οδό Πειραιώς και θα περνά από το κτήριο διοίκησης, το Αεριοφυλάκιο 1, τα καθαρτήρια, το Αεριοφυλάκιο 2 και τους Παλαιούς Φούρνους, καταλήγοντας στην πλατεία που δημιουργείται μεταξύ των κτηρίων των Φούρνων, του σιδηρουργείου, του Αεριοφυλακίου 4 και του Υδαταερίου (Παλαιού και Νέου).
4. Διατήρηση ορισμένων κτηρίων και τμημάτων του μηχανολογικού εξοπλισμού (in situ ή και όχι), ώστε να αναδεικνύεται η παλιά χρήση του χώρου. Με τον τρόπο αυτό διατηρείται ο βιομηχανικός χαρακτήρας του, χώρου χωρίς να επέρχεται «μουσειοποίησή» του και λειτουργεί ταυτόχρονα ως χώρος πολιτιστικής παραγωγής και βιομηχανικό μουσείο. Μεταξύ άλλων, προτείνεται η διατήρηση του κτηρίου του Νέου Υδαταερίου και του εξοπλισμού του in situ με σκοπό να φιλοξενήσει το βιομηχανικό μουσείο του πάρκου, η διατήρηση in situ των καμινάδων, των ψυχραντηρίων, των Παλαιών Φούρνων, μιας δεξαμενής καθαρισμού του φωταερίου από το υδρόθειο και του μεταλλικού σκελετού του Αεριοφυλακίου 2. Επιπλέον, προτείνεται η αποκατάσταση ορισμένων κτηρίων στην αρχική τους μορφή και η κατάλληλη διαμόρφωσή τους, με σκοπό να φιλοξενήσουν νέες χρήσεις, όπως του κτηρίου διοίκησης, του Αεριοφυλακίου 1 για δημιουργία εκθεσιακού χώρου, των Παλαιών Φούρνων για τη φιλοξενία καλλιτεχνικών

²¹¹ Δωρής, Λαμπριάδου και Σακκά, «Πρόταση για το πρόγραμμα και την αρχιτεκτονική λύση»: 5-8.

εργαστηρίων, του Παλαιού Υδαταερίου για τη μετατροπή του σε καφεενείο και του Αεριοφυλακίου 4 για τη στέγαση θεατρικού εργαστηρίου. Τέλος, προτείνεται η κατασκευή νέων κτηρίων για τη δημιουργία παιδότοπου, υπόγειου χώρου στάθμευσης και υπαίθριου θεατρικού χώρου, καθώς και η διαμόρφωση του χώρου με πλατείες, νερά και χαμηλό πράσινο.

Η συγκεκριμένη πρόταση προσπάθησε να δώσει μια νέα μορφή και σημασία στο παλιό εργοστάσιο φωταερίου, αποδίδοντάς του λειτουργίες, κατά κύριο λόγο, πολιτιστικές, που έλειπαν από την περιοχή του Γκαζιού, αλλά και διασώζοντας μέρη του βιομηχανικού παρελθόντος του. Τα σχέδια ανάπλασης δεν περιορίστηκαν μόνο στον χώρο του παλιού εργοστασίου, αλλά επεκτάθηκαν έτσι ώστε να συνδέσουν το νέο πολιτιστικό κέντρο με τον αρχαιολογικό χώρο του Κεραμεικού, αλλά και με το Πιλοποιείο Πουλόπουλου, αναδεικνύοντας τη βιομηχανική ιστορία της περιοχής. Η πρόθεση για διάσωση του βιομηχανικού παρελθόντος του είναι πιο έντονη, αφού οι κατεδαφίσεις κτηρίων είναι περιορισμένες και διατηρούνται αρκετά κτήρια και τμήματα του μηχανολογικού εξοπλισμού, ως ανάμνηση της παλιάς λειτουργίας του χώρου.

Ωστόσο, οι νέες λειτουργίες και πάλι επισκιάζουν τη σημασία και την ιστορία του μνημείου, αφού οι περισσότεροι χώροι του αφιερώνονται στις πολιτιστικές δραστηριότητες και τις δράσεις αναψυχής και μόνο το Νέο Υδαταεριο διαμορφώνεται σε βιομηχανικό μουσείο. Επιπλέον, η αποκατάσταση των κτηρίων προβλέφθηκε να γίνει στην αρχική τους μορφή, γεγονός που δεν αφήνει να έρθει στην επιφάνεια η έννοια της τεχνολογικής εξέλιξης και την προσαρμοστικότητα των βιομηχανικών κτηρίων στις ανάγκες παραγωγής. Παράλληλα, η *in situ* διατήρηση περιορίστηκε μόνο σε ογκώδη στοιχεία του χώρου (όπως οι κλίβανοι, τα ψυκραντήρια και οι καμινάδες), ενώ τα κινητά μέρη του μηχανολογικού εξοπλισμού, όσα κρίθηκαν άξια διατήρησης, προορίζονταν να μεταφερθούν στο μουσείο, που θα στεγαζόταν στο κτήριο του Νέου Υδαταερίου. Τέλος, η ανάδειξη της παλιάς λειτουργίας του εργοστασίου υπονομεύεται και από την πορεία που προτείνεται να ακολουθούν οι επισκέπτες, με την κύρια είσοδο στην οδό Πειραιώς και κατεύθυνση προς την

κεντρική αυλή του εργοστασίου, πορεία που δεν αφήνει τον επισκέπτη να κατανοήσει την γραμμή παραγωγής²¹².

Η αρμόδια Επιτροπή του Υπουργείου βρήκε την συγκεκριμένη πρόταση κατάλληλη, σύμφωνα με τους όρους που είχε θέσει στην προκήρυξη, και οικονομικά εφικτή και της απένειμε το πρώτο βραβείο. Παρόλ' αυτά, τα σχέδια δεν υλοποιήθηκαν ποτέ. Αντίθετα, ακολούθησαν ακόμα τρία χρόνια διαπραγματεύσεων και συζητήσεων για τη μελλοντική χρήση του εργοστασίου, ενώ το 1986 πραγματοποιήθηκαν κατεδαφίσεις σε τρία κτίσματα, συμπληρωματικών λειτουργιών, που είχαν προστεθεί κατά την δεκαετία του 1950²¹³. Η περίοδος 1986-1989 ήταν ιδιαίτερα κρίσιμη για την τελική διαμόρφωση του χώρου, αφού τότε εκδόθηκαν οι υπουργικές αποφάσεις σχετικά με τον χαρακτηρισμό κτηρίων και εξοπλισμού ως διατηρητέων ή μη.

Το **1986** το Υπουργείο Πολιτισμού, επί υπουργίας Μελίνας Μερκούρη, χαρακτήρισε το συγκρότημα του παλιού εργοστασίου ως «**ιστορικό τόπο**», αναγνωρίζοντας την αρχιτεκτονική, ιστορική, οικονομική και κοινωνική σημασία του²¹⁴. Συγκεκριμένα, προσδιορίστηκε ως μοναδικό δείγμα μονάδας παραγωγής φωταερίου, τυπικό παράδειγμα βιομηχανικού συγκροτήματος, αλλά και ιδιαίτερα σημαντικό μέρος του παρελθόντος της Αθήνας και σημείο αναφοράς στη μνήμη των κατοίκων της περιοχής. Λόγω της αδιάκοπης λειτουργίας του εργοστασίου από το 1862 μέχρι το 1984, αλλά και των συχνών εναλλαγών στην ιδιοκτησία και τη διοίκηση, δεν πραγματοποιήθηκαν συχνά έργα εκσυγχρονισμού στον κτηριακό και το μηχανολογικό εξοπλισμό. Λόγω αυτού το εργοστάσιο της Αθήνας διαθέτει σπάνιο εξοπλισμό, που δεν συναντάται σε άλλα εργοστάσια της Ευρώπης, καθιστώντας το μοναδικό στο είδος του. Μάλιστα, λέγεται ότι βιομηχανικά μουσεία της Αγγλίας και της Γερμανίας ζήτησαν από το εργοστάσιο της Αθήνας υλικά και μέρη του εξοπλισμού για μελέτη και έκθεση²¹⁵.

²¹² Αναλυτικότερα η πρόταση των Δωρή, Λαμπριάδου και Σακκά στο Παράρτημα 7, σελ. 169.

²¹³ Αγνώστου, Ελευθεροτυπία, 1986: 10.

²¹⁴ ΦΕΚ 621/Β/26.9.86.

²¹⁵ Μαραγκού, 1986: 10.

Την ίδια χρονιά χαρακτηρίστηκαν ως **διατηρητέα κτήρια** (εικόνα 47), μαζί με τον μηχανολογικό εξοπλισμό που περιέκλειαν, τα εξής²¹⁶:

- το κτήριο των Παλαιών Φούρνων και των αντλιών απορρόφησης (Δ6 και Δ6₁),
- το κτήριο των Νέων Φούρνων (Δ7),
- το κτήριο που στέγαζε τις δεξαμενές καθαρισμού του φωταερίου από το υδρόθειο και τους μετρητές (Δ10),
- το κτήριο διοίκησης και αποθηκών επί της οδού Βουτάδων (Δ1),
- το Νέο Υδαταέριο (Δ16),
- το Παλιό Υδαταέριο (Α1) και
- οι τρεις καμινάδες του εργοστασίου (Κ1, Κ2, Κ3).

Τα κτήρια αυτά κρίθηκαν άξια διατήρησης, διότι αποτελούν μέρος του μοναδικού εργοστασίου φωταερίου της Αθήνας και έχουν το μερίδιό τους στην ιστορία της περιοχής, στη μνήμη και τη ζωή των κατοίκων, ενώ, παράλληλα, αντιπροσωπεύουν κομβικά σημεία στη γραμμή παραγωγής του φωταερίου. Επιπλέον, αναφέρεται ότι ο πύργος του Νέου Υδαταερίου και οι ψηλές καμινάδες παλαιότερα «έδιναν το στίγμα εισόδου στην πόλη». Επομένως, φαίνεται να αποδίδεται πλέον και η έννοια του τοπόσημου στο εργοστάσιο.

Σε επόμενη απόφαση²¹⁷ χαρακτηρίστηκαν διατηρητέα τα εξής:

- το κτήριο των καθαρτηρίων (Δ9), χωρίς τον μηχανολογικό εξοπλισμό, ως «αξιόλογο δείγμα βιομηχανικής αρχιτεκτονικής μικρής κλίμακας»,
- το κτήριο των λουτρών και των αποδυτηρίων των εργατών (Δ8), με τις μεταλλικές ντουλάπες και το παλιό σύστημα κρεμάσματος των ρούχων στο εσωτερικό του,
- το σιδηρουργείο (Δ13), στην αρχική του μορφή, χωρίς τα μετέπειτα προσκτίσματα, επειδή ανήκει στην αρχική φάση κατασκευής του εργοστασίου,
- τα Αεριοφυλάκια 1 (Δ2), 2 (Δ4) και 4 (Δ15), ως αξιόλογα δείγματα βιομηχανικής αρχιτεκτονικής, με πολύπλοκη μορφολογία στον σκελετό

²¹⁶ ΦΕΚ 747/Β/31.10.86.

²¹⁷ ΦΕΚ 776/Β/31.10.86.

τους (από το Αεριοφυλάκιο 2 επισημαίνεται να διατηρηθεί μόνο ο σιδερένιος σκελετός),

- τα ψυχανθήρια (Δ17),
- το συμπληρωματικό στο κτήριο των δεξαμενών καθαρισμού κτίσμα (Δ11),
- το κτήριο του μηχανουργείου (Δ12) μαζί με τον μηχανολογικό εξοπλισμό του
- το κτίσμα που στέγαζε την πλάστιγγα (Δ3) και
- το κτήριο πίεσης και διανομής (Δ5), κυρίως για τον μηχανολογικό εξοπλισμό του.

Εικόνα 48: Η διαμόρφωση του χώρου μετά τον χαρακτηρισμό των κτηρίων του εργοστασίου το 1986.

Για τη διατήρηση των περισσότερων από τα παραπάνω κτήρια, κριτήριο αποτέλεσε η αρχιτεκτονική τους μορφή. Ωστόσο, δεν μπορούμε να πούμε πως παραμελείται ο μηχανολογικός εξοπλισμός, αφού πολλά από τα κτήρια διασώζονται μαζί με τον εξοπλισμό που περιλαμβάνουν. Εντύπωση προκαλεί η κήρυξη ως διατηρητέου του κτηρίου των λουτρών και των αποδυτηρίων των εργαζομένων, καθώς ήταν χώρος που δεν συμμετείχε στην παραγωγική διαδικασία. Περίπου ένα μήνα μετά, κηρύχθηκε

διατηρητέο το κτήριο του χημείου (Α13)²¹⁸, ως ένα από τα παλαιότερα κτίσματα στο εργοστάσιο. Αναφέρεται πως στο κτήριο αυτό υπήρχε μικρογραφία του συστήματος της γραμμής παραγωγής, αλλά και διάφορα όργανα. Δίπλα από το χημείο υπήρχαν συμπληρωματικά κτίσματα για τεχνικές εργασίες, τα οποία δεν κρίθηκαν άξια διάσωσης.

Μέχρι το τέλος του 1986 τα περισσότερα κτήρια του εργοστασίου, και οπωσδήποτε αυτά που ανήκαν στο κύριο μέρος της παραγωγικής διαδικασίας, είχαν κηρυχθεί διατηρητέα, αρκετά μαζί με τον μηχανολογικό εξοπλισμό τους. Το **1987**, με δήμαρχο τον Μιλτιάδη Έβερτ, συνίσταται στο πλαίσιο των τεχνικών υπηρεσιών του Δήμου Αθηναίων η **Ομάδα Μελέτης** στο Τμήμα Παραδοσιακών Κτηρίων, με επικεφαλής τον Άλκη Πρέπη. Η Ομάδα ανέλαβε τη μελέτη, την καταγραφή και τη φωτογραφική αποτύπωση του κτηριακού συγκροτήματος και του μηχανολογικού εξοπλισμού και μέχρι το 1997 ήταν υπεύθυνη για την αποκατάσταση των κτηρίων. Η θέση της Ομάδας και του Τμήματος Παραδοσιακών Κτηρίων ήταν να διασωθούν κατά το δυνατόν περισσότερα κτήρια και στοιχεία του εξοπλισμού, ώστε να παρουσιάζεται και να τεκμηριώνεται η διαδικασία παραγωγής και η εξέλιξή της στα χρόνια λειτουργίας του εργοστασίου. Από την άλλη μεριά, η θέση της Δημοτικής Αρχής ήταν να διασωθούν όσο το δυνατόν λιγότερα κτήρια, με σκοπό να δημιουργηθούν περισσότεροι ελεύθεροι χώροι προς εκμετάλλευση²¹⁹. Το αποτέλεσμα της διαμάχης αυτής, ήταν να επανεξεταστούν οι υπουργικές αποφάσεις του 1986 για τη διατήρηση των κτηρίων και του εξοπλισμού και να ανακληθούν ορισμένες από αυτές, δίνοντας άδεια για την κατεδάφιση των αποχαρακτηρισμένων κτηρίων (εικόνα 48).

Αρχικά, ανακλήθηκε η απόφαση διατήρησης των εξής²²⁰:

- του κτηρίου λουτρών και αποδυτηρίων (Δ8),
- του σιδηρουργείου (Δ13),
- του κτηρίου των Νέων Φούρνων (Δ7) μαζί με τον εξοπλισμό τους και
- του συμπληρωματικού στο κτήριο διοίκησης διώροφου κτίσματος (Δ1α).

Σε επόμενη απόφαση²²¹ αποχαρακτηρίστηκαν:

- το κτήριο της πλάστιγγας (Δ3),

²¹⁸ ΦΕΚ 804/Β/21.11.86.

²¹⁹ Πρέπης, 2008: 121-122.

²²⁰ ΦΕΚ 550/Β/19.10.87.

²²¹ ΦΕΚ 566/Β/26.10.87.

- ένα τμήμα του μηχανουργείου (Δ12-B2) και
- το συμπληρωματικό κτίσμα στις δεξαμενές καθαρισμού (Δ11).

Τέλος, κρίθηκε ως μη άξιο διατήρησης το χημείο του εργοστασίου (A13)²²². Τα κτήρια αυτά αποχαρακτηρίστηκαν με την αιτιολόγηση ότι δεν παρουσιάζουν αρχιτεκτονικό, μορφολογικό ή ιστορικό ενδιαφέρον. Τα κτήρια που διατηρήθηκαν ήταν αυτά που είτε είχαν κυρίαρχη θέση στη γραμμή παραγωγής, είτε προέβαλλαν αισθητικές και αρχιτεκτονικές αξίες.

Εικόνα 49: Η διαμόρφωση του χώρου μετά τον αποχαρακτηρισμό κτηρίων του εργοστασίου το1987.

Το **1988**, ο Γιώργος Μαχάϊρας, στην υπηρεσία πλέον του Υπουργείου Πολιτισμού, πραγματοποίησε αυτοψία στο εργοστασιακό συγκρότημα και κατέγραψε τα **κινητά αντικείμενα**. Η παραπάνω έρευνα αφορούσε στα κτήρια των Παλαιών Φούρνων, των αντλιών απορρόφησης, των ψυχαντηρίων, της πίεσης και διανομής του αερίου, των δεξαμενών καθαρισμού, των καθαρτηρίων, του μηχανουργείου, του Παλαιού και Νέου Υδαταερίου, καθώς και στις υπόγειες και εναέριες σωληνώσεις, τα οποία συνολικά χαρακτηρίστηκαν ως ιστορικά διατηρητέα μνημεία και έργα τέχνης. Από

²²² ΦΕΚ 576/Β/4.11.87.

την έρευνα αυτή προέκυψε η πρόταση του Υπουργείου Πολιτισμού²²³ σχετικά με τη διατήρηση των κτηρίων και του εξοπλισμού του εργοστασίου, η οποία περιελάμβανε τα εξής:

1. Ολόκληρος ο εξοπλισμός του κτηρίου των Παλαιών Φούρνων (Δ6) να διατηρηθεί *in situ*, γιατί αποτελεί μνημειακό σύνολο.
2. Η αίθουσα των αντλιών απορρόφησης (Δ6₁) πρέπει να διατηρηθεί με τα μηχανήματα ως είχαν, γιατί αποτελούν μνημειακό σύνολο.
3. Τα ψυχραντήρια (Δ17) διατηρούνται, γιατί αποτελούν τεκμήριο της διαδικασίας παραγωγής του φωταερίου και αναπόσπαστο μέρος του μηχανολογικού εξοπλισμού.
4. Στο κτήριο πίεσης και διανομής (Δ5) δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στη διατήρηση των μηχανημάτων λόγω της αισθητικής τους αξίας, με τα διακοσμητικά στοιχεία τους ως ένδειξη του νεοκλασικού ρυθμού της εποχής.
5. Στο κτήριο των δεξαμενών καθαρισμού (Δ10) κρίνεται απαραίτητη η διάσωση του μηχανολογικού εξοπλισμού *in situ*, ως τεκμήριο της διαδικασίας παραγωγής του φωταερίου και αναπόσπαστο μέρος του μηχανολογικού εξοπλισμού. Προτείνεται η διατήρηση μιας σειράς δεξαμενών ως δείγμα της συγκεκριμένης φάσης στη γραμμή παραγωγής, καθώς και των μετρητών στη μια άκρη του κτηρίου.
6. Το σύστημα πλυντηρίων στο κτήριο των καθαρηρίων (Δ9) πρέπει να διατηρηθεί *in situ*, ως τεκμήριο της διαδικασίας παραγωγής του φωταερίου και αναπόσπαστο μέρος του μηχανολογικού εξοπλισμού.
7. Τη διατήρηση των μηχανημάτων του μηχανουργείου (Δ12).
8. Τη διάσωση και προστασία *in situ* του μηχανολογικού εξοπλισμού του Παλαιού Υδαταερίου (Α1), ως μαρτυρία της τεχνολογικής εξέλιξης, του εκσυγχρονισμού του εργοστασίου, αλλά και της οργάνωσης της εργασίας και της παραγωγής. Το κτήριο αυτό μαζί με το Νέο Υδαταέριο (Δ16) θα αποτελέσουν τους μουσειακούς χώρους του συγκροτήματος.
9. Ομοίως, για τους ίδιους λόγους πρέπει να διατηρηθεί *in situ* ο μηχανολογικός εξοπλισμός του Νέου Υδαταερίου (Δ16).

²²³ Μαχαίρας, 1988.

Με βάση την πρόταση του Γιώργου Μαχαίρα, το **1989** εκδόθηκε μια σειρά από **υπουργικές αποφάσεις**, οι οποίες όριζαν τα εξής²²⁴ (εικόνα 49):

- διατήρηση του εξοπλισμού των καθαρτηρίων (Δ9) in situ,
- διατήρηση του εξοπλισμού του μηχανουργείου (Δ12), ο οποίος επιτρέπεται να μεταφερθεί σε ειδικό μουσειακό χώρο, εντός του εργοστασίου,
- διατήρηση του εξοπλισμού του Νέου Υδαταερίου (Δ16) in situ,
- διατήρηση του εξοπλισμού του Παλαιού Υδαταερίου (Α1) in situ,
- διατήρηση του εξοπλισμού της αίθουσας αντλιών απορρόφησης (Δ6₁) in situ,
- διατήρηση του εξοπλισμού του κτηρίου πίεσης και διανομής (Δ5) in situ,
- διατήρηση του εξοπλισμού των ψυχραντηρίων (Δ17) in situ,
- στο κτήριο δεξαμενών καθαρισμού (Δ10), διατήρηση in situ δύο ζευγών δεξαμενών χημικού καθαρισμού του αερίου, των δύο μετρητών και των καμινάδων του κτηρίου,
- διατήρηση όλου του εξοπλισμού των Παλαιών Φούρνων (Δ6) in situ και
- διατήρηση των υπόγειων και εναέριων σωληνώσεων.

Επιπλέον, στην τελευταία απόφαση²²⁵ ορίστηκε η ιδιότητα και οι νέες χρήσεις του συγκροτήματος του εργοστασίου. Συγκεκριμένα, αποφασίστηκε πως ο χώρος στο εξής πρέπει να χαρακτηρίζεται ως «**Βιομηχανικός Αρχαιολογικός Χώρος**» και να ονομάζεται «Βιομηχανικό Αρχαιολογικό Πάρκο». Το Πάρκο προβλέπεται να έχει τρεις ιδιότητες:

1. «Κέντρο τεχνολογικής και επιστημονικής πληροφόρησης», με στόχο τη δημιουργία ενός κόμβου συγκέντρωσης και διάδοσης πληροφοριών σε επιστημονικά και τεχνολογικά θέματα, αλλά και επιμόρφωσης του κοινού.
2. «Πολύπλευρο σύστημα πολιτιστικών εκδηλώσεων».
3. «Μουσείο του εργοστασίου του Γκαζιού», το οποίο θα καλύψει τις ανάγκες διατήρησης, προστασίας και ανάδειξης των κτηρίων και των στοιχείων του μηχανολογικού εξοπλισμού, που αναφέρθηκαν παραπάνω, με στόχο να καταγραφεί η ιστορία της παραγωγής φωταερίου την Ελλάδα. Το μουσείο θα

²²⁴ ΦΕΚ 389/Β/25.5.89 και ΦΕΚ 817/Β/24.10.89.

²²⁵ ΦΕΚ 817/Β/24.10.89.

λειτουργεί τόσο σε μεμονωμένους χώρους εντός του συγκροτήματος, όσο και στο σύνολο αυτού ως «ανοιχτό μουσείο», αφού το μεγαλύτερο μέρος του μηχανολογικού εξοπλισμού διατηρείται και προστατεύεται in situ.

Εικόνα 50: Η διαμόρφωση του χώρου μετά τον χαρακτηρισμό των κτηρίων και του μηχανολογικού εξοπλισμού του εργοστασίου το 1989.

Οι παραπάνω αποφάσεις σχετικά με τη διαμόρφωση του χώρου και τις λειτουργίες του, ήταν αυτές που σε μεγάλο βαθμό καθόρισαν την εικόνα και τη δραστηριότητά του μέχρι και σήμερα. Η τάση για διατήρηση των κτηρίων που ανήκαν στην αρχική φάση λειτουργίας του εργοστασίου και που αποτελούσαν κύρια σημεία της γραμμής παραγωγής, επέτρεψε να κατεδαφιστούν αρκετά συμπληρωματικά κτίσματα, όπως οι προσθήκες στο σιδηρουργείο και το μηχανουργείο. Ωστόσο, η διάσωση των κτηρίων και του εξοπλισμού του Παλαιού και του Νέου Υδαταερίου ήταν ιδιαίτερα σημαντική για την αποτύπωση της τεχνολογικής εξέλιξης του εργοστασίου. Βέβαια, πιο καθοριστική για τη διαμόρφωση του συγκροτήματος ήταν η ανάγκη για δημιουργία ανοιχτών και ελεύθερων χώρων προς αξιοποίησή τους για τις νέες χρήσεις, η οποία οδήγησε στον αποχαρκτηρισμό ορισμένων κτηρίων και την κατεδάφισή τους, όπως έγινε στην περίπτωση του χημείου.

Οι λειτουργίες του χώρου, όπως ορίστηκαν στην τελευταία υπουργική απόφαση του 1989, αυτές είναι αυτές που γίνονται μέχρι και σήμερα στον χώρο. Η λειτουργία του χώρου ως κέντρο τεχνολογικής και επιστημονικής πληροφόρησης πραγματοποιείται μέσα από τη δράση του κόμβου καινοτομίας και επιχειρηματικότητας “Innovathens”, που στεγάζεται στο Αεριοφυλάκιο 2 (Δ4). Το 2013 εγκαινιάστηκε το «Βιομηχανικό Μουσείο Φωταερίου», το οποίο μέσα από μια διαδρομή 13 στάσεων, η οποία ακολουθεί τη γραμμή παραγωγής, παρουσιάζει την παραγωγική διαδικασία και την ιστορία του εργοστασίου. Τέλος, η «Τεχνόπολις» του Δήμου Αθηναίων είναι υπεύθυνη για τη διοργάνωση πολιτιστικών εκδηλώσεων και ήταν η πρώτη από τις παραπάνω λειτουργίες που εδράστηκε στον χώρο του παλιού εργοστασίου.

Το 1988 ξεκίνησε η **πρώτη φάση της αποκατάστασης** με επικεφαλής τον Άλκη Πρέπη. Σύμφωνα με τον Πρέπη, προκειμένου να εξασφαλιστεί η λειτουργικότητα των νέων χρήσεων μέσα στα κελύφη των παλαιών κτηρίων, έπρεπε ο σχεδιασμός της αποκατάστασης να βασιστεί στις αρχές της αυθεντικότητας και της χρηστικότητας. Οι τήρηση των δύο αυτών αρχών, οδήγησε στον διαχωρισμό των εργασιών σε δύο διαστάσεις²²⁶, οι οποίες αλληλοσυμπληρώνονται:

α) Η διάσταση των επεμβάσεων στερέωσης και επισκευών των κτηρίων, συντήρησης των μηχανημάτων και του περιβάλλοντα χώρου και αποκατάστασης στην αρχική τους μορφή των κτηρίων και των τμημάτων τους, που έχουν οριστεί νωρίτερα, ώστε να διατηρήσουν την αυθεντικότητά τους.

β) Η διάσταση των προσθηκών, συμπληρώσεων, εκσυγχρονισμού στοιχείων του εξοπλισμού και των κτηριακών κελύφων, ώστε αυτά να προσαρμοστούν στις νέες χρήσεις που επρόκειτο να φιλοξενήσουν.

Πριν από την εκκίνηση των εργασιών, αλλά και κατά τη διάρκειά τους, η ομάδα αποκατάστασης είχε να αντιμετωπίσει αρκετά προβλήματα, τα οποία καθυστέρησαν κατά πολύ την παράδοση του έργου. Αρχικά, η περίοδος 1986-1989, με τις διαδοχικές αποφάσεις για τον χαρακτηρισμό των κτηρίων και τον αποχαρακτηρισμό τους, έφερνε εμπόδια στον σχεδιασμό της αποκατάστασης, ακόμα περισσότερο σε συνδυασμό με τις πιέσεις των κατοίκων του Γκαζιού για μετατροπή του εργοστασίου σε χώρο πράσινου²²⁷. Επιπλέον, η εναλλαγή των δημοτικών αρχών, η καθυστέρηση

²²⁶ Πρέπης, 2008: 125.

²²⁷ Πρέπης, 2008: 122.

στην ενημέρωσή τους για τις εργασίες και στην επανέγκριση των λογαριασμών, οδήγησε πολλές φορές σε πολύμηνες παύσεις των εργασιών. Παράλληλα, κατά τις περιόδους παύσης, ανέκυπταν τεχνικά προβλήματα, τα οποία απαιτούσαν στη συνέχεια πολύ περισσότερο χρόνο για την επίλυσή τους. Για παράδειγμα, λόγω της γειννίασης του εργοστασίου με τον ποταμό Ηριδανό και ως εκ τούτου, τον υψηλό υδροφόρο ορίζοντα της περιοχής, τα υπόγεια του εργοστασίου πλημμύριζαν και κατέστρεφαν τα έργα που είχαν υλοποιηθεί μέχρι τότε, με αποτέλεσμα να απαιτείται αποτίμηση και επισκευή των ζημιών. Η δυσχέρεια αυτή ήταν αποτέλεσμα της έλλειψης ενιαίας πολιτικής από τη μεριά του Δήμου για τη διαχείριση του έργου αποκατάστασης²²⁸.

Κατά την πρώτη φάση των εργασιών²²⁹, αυτή της συντήρησης και της αποκατάστασης, στόχος ήταν η αυθεντική παρουσίαση των χώρων, του μηχανολογικού εξοπλισμού και των εργαλείων, που χρησιμοποιούνταν στην παραγωγή του φωταερίου. Στο πλαίσιο αυτό, απομακρύνθηκαν οι προσθήκες των κτισμάτων, που φιλοξενούσαν συμπληρωματικές λειτουργίες του εργοστασίου και αλλοίωναν την αρχική του μορφή, ενώ παράλληλα αποκαλύφθηκαν στοιχεία, που είχαν καλυφθεί με τα χρόνια, και εντάχθηκαν στις νέες χρήσεις. Πιο συγκεκριμένα:

- Αποκαλύφθηκε και συντηρήθηκε όλος ο μηχανολογικός εξοπλισμός του Νέου Υδαταερίου (Δ16).
- Επισκευάστηκαν και αποκαταστάθηκαν οι διατηρούμενοι κλίβανοι στο κτήριο των Παλαιών Φούρνων (Δ6) και τα μηχανήματα εντός αυτών. Η αποκατάσταση έγινε βάσει επιτόπιας έρευνας και στοχεύει στην αυθεντική παρουσίαση του χώρου και την κατανόηση της διαδικασίας παραγωγής του φωταερίου.
- Συντηρήθηκε ο υφιστάμενος εξοπλισμός στο κτήριο του Παλαιού Υδαταερίου (Α1).
- Συντηρήθηκαν οι μετρητές του φωταερίου στο κτήριο πίεσης και διανομής (Δ5).
- Στον περιβάλλοντα χώρο διατηρήθηκαν και επισκευάστηκαν οι αρχικές επιφάνειες που αποτελούνταν από κυβόλιθους, επανατοποθετήθηκαν ορισμένες μηχανολογικές εγκαταστάσεις, όπως είναι η γραμμή του

²²⁸ Πρέπης, 2008: 123.

²²⁹ Πρέπης, 2008: 125-128.

βαγονέτου για τη μεταφορά του γαιάνθρακα και συντηρήθηκαν τα ψυχραντήρια (Δ17) και μέρος των εναέριων σωληνώσεων.

- Αποκαταστάθηκε το κτήριο διοίκησης (Δ1) με σκοπό να φιλοξενήσει τη νέα διοίκηση του χώρου.

Στο πλαίσιο της δεύτερης φάσης των εργασιών²³⁰, δηλαδή της προσαρμογής των κτηρίων στις νέες χρήσεις, αξιοποιήθηκαν αρχικά στοιχεία του εργοστασίου και δημιουργήθηκαν, επιπλέον, νέες κατασκευές. Για τις νέες κατασκευές έγινε χρήση είτε παραδοσιακών υλικών, είτε νέων, τα οποία δεν αποκρύφθηκαν, αλλά εντάχθηκαν σε μια αντιθετική σχέση με τα παλιά. Πιο συγκεκριμένα:

- Στο κτήριο των Παλαιών Φούρνων (Δ6) απομακρύνθηκε ένας πυρήνας κλιβάνων και δημιουργήθηκε θολωτό πέρασμα, ώστε να επικοινωνούν λειτουργικά οι χώροι. Επιπλέον, κατασκευάστηκε ένας μεταλλικός διάδρομος που περιτρέχει εσωτερικά το κτήριο και προσφέρει μια νέα δυνατότητα θέασης των εγκαταστάσεων, αλλά ταυτόχρονα προσφέρει και νέες επιφάνειες προς εκμετάλλευση²³¹ (εικόνα 51).
- Στα κτήρια του Παλαιού και Νέου Υδαταερίου (Α1 και Δ16) ενισχύθηκαν οι μεταλλικοί σκελετοί και δημιουργήθηκαν ενδιάμεσα επίπεδα, με σκοπό να εξυπηρετηθούν οι νέες χρήσεις των χώρων ως εστιατόριο, καφετέρια, πωλητήριο και αίθουσα προβολών. Επιπλέον, διατηρήθηκαν και συντηρήθηκαν in situ όλα τα υπάρχοντα μηχανήματα, εντάσσοντας τα κτήρια στη μουσειακή διαδρομή. Οι μουσειακοί χώροι διαχωρίστηκαν από τους υπόλοιπους με υαλοπετάσματα, ώστε να καλύπτονται οι ανάγκες σε ψύξη ή θέρμανση κατά τη διάρκεια της ημέρας. Εξωτερικά, προστέθηκε ανελκυστήρας, για την μετακίνηση στο ανώτερο επίπεδο και την τήρηση, φυσικά, των κανονισμών ασφαλείας.
- Μέρος του εξοπλισμού και των εγκαταστάσεων επισημάνθηκαν χρωματικά, με σκοπό την ασφαλή διακίνηση των επισκεπτών στο χώρο.
- Στο κτήριο των Νέων Φούρνων (Δ7), παρότι δεν είχε χαρακτηριστεί διατηρητέο, η ομάδα αποκατάστασης κατόρθωσε να διατηρήσει το

²³⁰ Πρέπης, 2008: 128-129.

²³¹ Σήμερα, στο πατάρι των Παλαιών Φούρνων εκτίθενται φωτογραφίες των εργαζομένων του εργοστασίου.

κέλυφός του, καθώς και ένα μέρος των κλιβάνων. Ο υπόλοιπος χώρος έμεινε κενός από εξοπλισμό με σκοπό να χρησιμοποιηθεί ως εκθεσιακός και χωρίζεται από το μουσειακό τμήμα με υαλοπέτασμα.

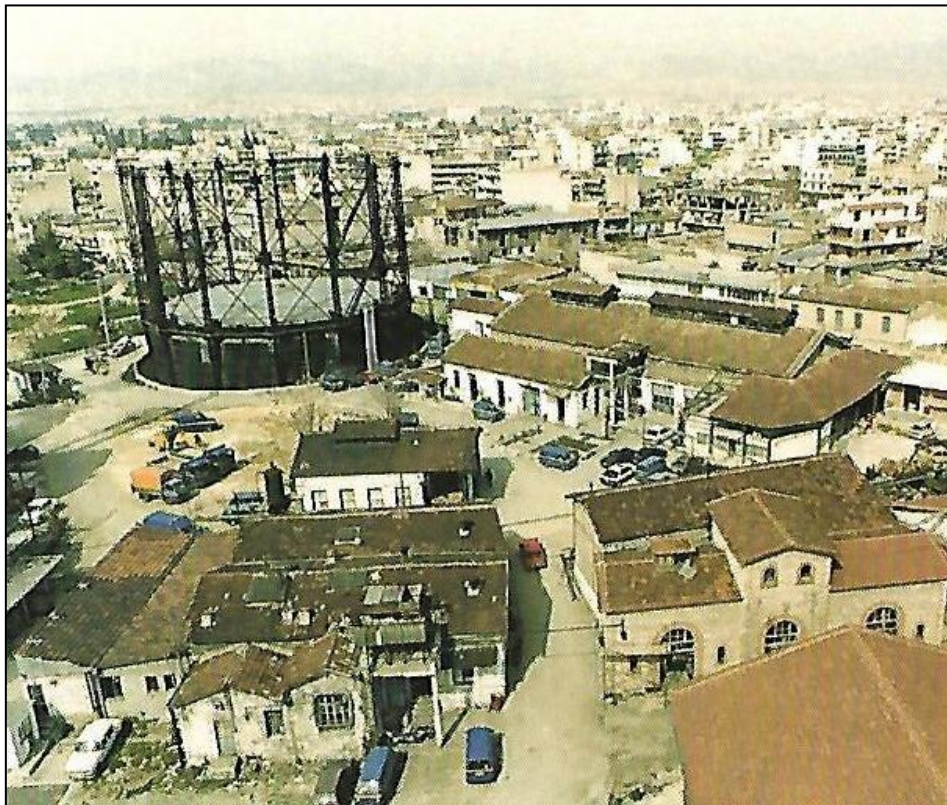
- Ομοίως, στο κτήριο των δεξαμενών καθαρισμού (Δ10), διατηρήθηκαν και αποκαταστάθηκαν δύο ζεύγη δεξαμενών και οι δύο μετρητές στο ένα μέρος του, ενώ το υπόλοιπο και μέρος του υπογείου μετατράπηκαν σε εκθεσιακούς χώρους.
- Στο Αεριοφυλάκιο 1 (Δ2) αφαιρέθηκε ο εσωτερικό ξύλινος σκελετός και το μεταλλικό του περίβλημα και διατηρήθηκαν μόνο τα εξωτερικά μεταλλικά κιγκλιδώματα, με τις διακοσμητικές απολήξεις (εικόνα 51). Το νέο κτήριο, που προοριζόταν για εργαστήριο μουσικής εκπαίδευσης, σήμερα στεγάζει τον ραδιοφωνικό σταθμό Αθήνα 9,84.

Εικόνα 51: Εργασίες αφαίρεσης της μεταλλικής δεξαμενής του Αεριοφυλακίου 1, τέλη δεκαετίας 1990.

Εικόνα 52: Η κεντρική αυλή και οι Παλαιοί Φούρνοι κατά τη διάρκεια της αποκατάστασης.

Εικόνα 53: Γενική άποψη του εργοστασίου κατά τη διάρκεια της αποκατάστασης.

Η πρώτη φάση της αποκατάστασης ολοκληρώθηκε το 1997. Στο τέλος της είχε διαμορφωθεί ο μισός περίπου χώρος του παλιού εργοστασίου και ήταν έτοιμος να υποδεχθεί τις νέες χρήσεις. Αξίζει να σημειωθεί ότι ένα μέρος του εργοστασίου προς τις οδούς Βουτάδων και Πειραιώς, εξακολουθούσε να χρησιμοποιείται από την Δ.Ε.Π.Α. ως κέντρο διανομής του αερίου στην πόλη, απασχολώντας παλιούς εργαζομένους του εργοστασίου της Δ.Ε.Φ.Α. Οι χώροι αυτοί χωρίζονταν με συρματοπλέγμα από το νέο διαμορφωμένο πάρκο, μέχρι και την ολοκλήρωση της δεύτερης φάσης της αποκατάστασης το 2004²³².

Η ιδιότυπη αυτή λειτουργία του χώρου είναι μία μόνο από τις συνέπειες της προβληματικής διαχείρισης. Όπως αναφέρει ο Πρέπης²³³, δεν υπήρξε ένας συγκεκριμένος φορέας, υπεύθυνος για την διαχείριση των εργασιών αποκατάστασης, ούτε κάποια ανεξάρτητη πηγή χρηματοδότησης. Αντιθέτως, υπεύθυνος για τη διαχείριση των εργασιών ήταν ο εκάστοτε δήμαρχος Αθηναίων, με αποτέλεσμα οι ρυθμοί και ο χαρακτήρας των επεμβάσεων να καθορίζονται από τις προσωπικές του επιδιώξεις. Επιπλέον, η οικονομική εξάρτηση από το Υπουργείο Εσωτερικών έφερε αρκετές φορές δυσκολίες στην ολοκλήρωση της αποκατάστασης, με διάλυση των εργολαβιών και κατά συνέπεια, κατασκευαστικές και οικονομικές ζημιές. Ακόμα, οι εξαρχής ασαφείς προθέσεις για την αξιοποίηση του χώρου και η προσπάθεια τοποθετήσουν πολλές χρήσεις, διαφορετικές μεταξύ τους, αντικατοπτρίζονται τόσο στην δυσκολία ολοκλήρωσης των εργασιών, όσο και στην τελική εικόνα του συγκροτήματος. Εν τέλει, δεν μπορούμε να παραβλέψουμε το γεγονός πως ήταν απαραίτητη η δημιουργία ενός ανεξάρτητου φορέα, ο οποίος να έχει στην ευθύνη του την διαχείριση και των συντονισμό των παραπάνω πλευρών.

Η **δεύτερη φάση της αποκατάστασης** ξεκίνησε το 1999 και ολοκληρώθηκε το 2005, μετά τη διοργάνωση των Ολυμπιακών Αγώνων. Από το 1999 πραγματοποιούνται πολιτιστικές εκδηλώσεις και η διαχείριση του χώρου ανήκει στην «Τεχνόπολις Α.Ε». Την διαχείριση της δεύτερης φάσης επεμβάσεων κατείχε ο Δήμος Αθηναίων, με επιβλέπουσα την αρχιτέκτονα Σαμάνθα Φανού²³⁴. Στην φάση αυτή περιλαμβάνεται η

²³² Μαρία Φλώρου, τηλεφωνική επικοινωνία στις 27/4/2017.

²³³ Πρέπης, 2008: 134.

²³⁴ Μαρία Φλώρου, τηλεφωνική επικοινωνία στις 27/4/2017.

διαμόρφωση και αξιοποίηση των χώρων, που έμειναν αναξιοποίητοι ή ανολοκλήρωτοι κατά την πρώτη φάση. Πιο συγκεκριμένα²³⁵:

- Ολοκληρώθηκε η διατήρηση του μηχανολογικού εξοπλισμού του Νέου και του Παλαιού Υδαταερίου (Α1 και Δ16) και η μετατροπή τους σε καφέ-εστιατόριο.
- Πραγματοποιήθηκε η μετατροπή του κτηρίου των λουτρών και αποδυτηρίων (Δ8) σε τουαλέτες, διατηρώντας την αρχική διάταξη των διαμερισμάτων.
- Μετατράπηκε το κτήριο του μηχανουργείου (Δ12) σε χώρο εκθέσεων, διατηρώντας μεμονωμένα στοιχεία του εξοπλισμού του.

Ενδιαφέρον προκαλεί το γεγονός πως, εκτός των παραπάνω, διασώθηκαν δύο ακόμη κτήρια που δεν είχαν χαρακτηριστεί διατηρητέα. Το σιδηρουργείο (Δ13) και η αποθήκη στο πίσω μέρος των καθαρητηρίων (Δ9) διατηρήθηκαν και αξιοποιήθηκαν με πρωτοβουλία της Τεχνόπολης, διακρίνοντας την ανάγκη για ύπαρξη επιπλέον χώρων προς εκμετάλλευση. Το σιδηρουργείο μετατράπηκε σε πωλητήριο βιβλίων²³⁶, ενώ η αποθήκη σε εκθεσιακό χώρο.

Ο χώρος πήρε την τελική του μορφή κατά την περίοδο **2011-2013**, όταν έγιναν οι εργασίες για τη δημιουργία του **Βιομηχανικού Μουσείου Φωταερίου**. Το μουσείο περιλαμβάνει μια διαδρομή αποτελούμενη από 13 στάσεις, η κάθε μία εκ των οποίων παρουσιάζει και ένα σταθμό στη γραμμή παραγωγής του φωταερίου. Οι περισσότεροι από τους χώρους που καταλαμβάνει το μουσείο έχουν τη δυνατότητα να χρησιμοποιούνται παράλληλα από την Τεχνόπολη για πολιτιστικές εκδηλώσεις, ενώ υπάρχουν και χώροι αμιγώς μουσειακοί. Για τις ανάγκες του μουσείου, το σιδηρουργείο (Δ13) μετατράπηκε σε σταθμό της διαδρομής, όπου εκτίθενται συσκευές εποχής, που λειτουργούσαν με φωταέριο, ενώ επιπλέον, στον χώρο αυτό πραγματοποιείται νοηματικά και μια σύνδεση με την αντικατάσταση του φωταερίου από το φυσικό αέριο. Επιπλέον, οι χώροι του ισογείου του Νέου και του Παλαιού Υδαταερίου (Δ16 και Α1) φιλοξένησαν το πωλητήριο του μουσείου, μια αίθουσα για τα εκπαιδευτικά προγράμματα και μια αίθουσα προβολών. Τέλος, από το 2016 εγκαινιάστηκε ένας ακόμη χώρος, το Παρατηρητήριο, το οποίο βρίσκεται στο

²³⁵ Μαρία Φλώρου, τηλεφωνική επικοινωνία στις 27/4/2017.

²³⁶ Μαρία Φλώρου, τηλεφωνική επικοινωνία στις 27/4/2017.

ψηλότερο σημείο του πύργου του Νέου Υδαταερίου. Στο Παρατηρητήριο, με τη βοήθεια τεχνολογικών μέσων, γίνεται μια σύνδεση με την ιστορία της ευρύτερης περιοχής του Γκαζιού και της Αθήνας, αφού από εκεί ο επισκέπτης έχει θέα σε όλο το εργοστάσιο και μεγάλο μέρος της περιοχής.

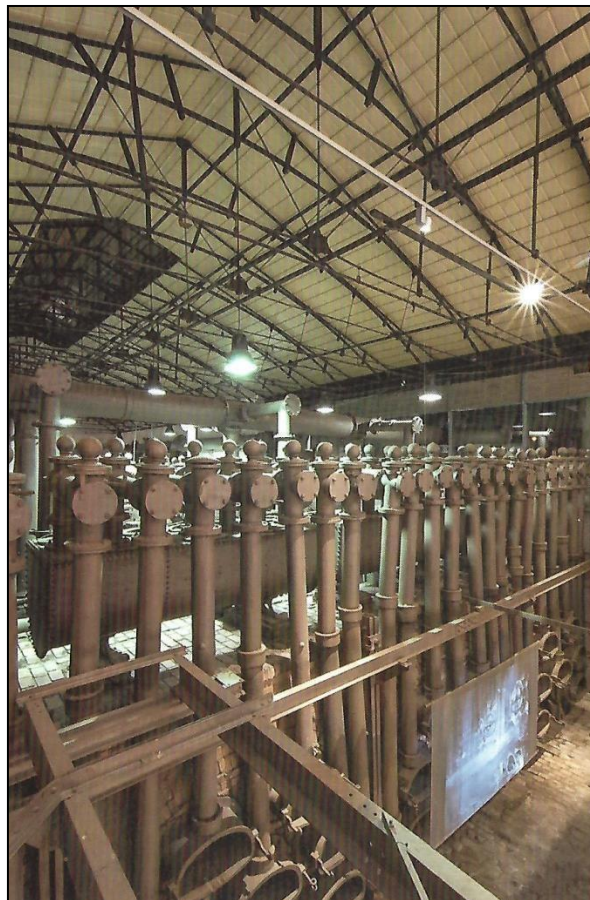
Εικόνα 54: Αποψη της αυλής του εργοστασίου σήμερα.

Εικόνα 55: Το εσωτερικό των Νέων Φούρνων σήμερα.

Εικόνα 56: Ο χώρος των Παλαιών Φούρνων σήμερα, με τις σκάλες που οδηγούν στο πατάρι.

Εικόνα 57: Οι δεξαμενές προσωρινής αποθήκευσης του φωταερίου στο κτήριο των Παλαιών Φούρνων. Αποψη από το πατάρι.

Κρίνοντας συνολικά τα σχέδια ανάπλασης και αποκατάστασης, παρατηρείται μια τάση για διατήρηση του συγκροτήματος στην αρχική του μορφή, με τα κτήρια στα οποία πραγματοποιούνταν οι βασικές διαδικασίες της παραγωγής. Τόσο στις πρώτες προτάσεις, που δεν υλοποιήθηκαν, όσο και σε εκείνες που εφαρμόστηκαν, υπήρχε η πρόβλεψη να κατεδαφιστούν αρκετά κτήρια που δεν ανήκαν στην πρώτη φάση κατασκευής του εργοστασίου. Τέτοια ήταν τα βοηθητικά κτήρια, που χτιζόνταν ως προεκτάσεις δίπλα σε παλαιότερα, αλλά και κτήρια που επιτελούσαν βασικές λειτουργίες, με χαρακτηριστικό παράδειγμα το κτήριο των Νέων Φούρνων, το οποίο τελικά διασώθηκε. Όπως έχει αναφερθεί σε προηγούμενο κεφάλαιο (βλ. σελ. 45), η τάση αυτή συνήθως οδηγεί στο να παρουσιάζεται μια μόνο πλευρά της προηγούμενης λειτουργίας του μνημείου και να μην διακρίνεται η προσαρμοστικότητα των εγκαταστάσεων στις ανάγκες της παραγωγής, στοιχείο που αποτελούσε βασικό χαρακτηριστικό των βιομηχανικών χώρων. Ωστόσο, ως αντιστάθμισμα αυτού, διατηρούνται τα κτήρια του Παλαιού και του Νέου Υδαταερίου, που αντιπροσωπεύουν τον εκσυγχρονισμό του εργοστασίου, ώστε να καλύψει τις αυξημένες ανάγκες για αέριο και την εισαγωγή νέων τεχνολογιών.

Επιπλέον, τόσο από τις προτάσεις ανάπλασης, όσο και από τις υπουργικές αποφάσεις, συμπεραίνουμε ότι βασικό κριτήριο για τη διατήρηση των κτηρίων ήταν η αρχιτεκτονική ή η αισθητική τους αξία. Από τη μία μεριά, το κριτήριο αυτό συμβάλλει στη διάσωση και την ανάδειξη της βιομηχανικής αρχιτεκτονικής, η οποία δεν τυχαίνει συνήθως της ίδιας αναγνώρισης με άλλες μορφές αρχιτεκτονικής. Από την άλλη, αφήνει περιθώρια να κατεδαφιστούν ή να αλλάξουν μορφή κτήρια που μπορεί να μην εντυπωσιάζουν με την μορφολογία τους, αλλά να έχουν μια αξιόλογη ιστορία ή λειτουργία. Στο εργοστάσιο φωταερίου στοιχεία με ενδιαφέρουσα αισθητική σημασία, όπως είναι οι καμινάδες, ο ψηλός πύργος του Νέου Υδαταερίου και οι διακοσμητικές απολήξεις του κιγκλιδώματος του Αεριοφυλακίου 1, αποτελούν πλέον χαρακτηριστικά στοιχεία του όχι μόνο του παλιού εργοστασίου, αλλά και ολόκληρου του Γκαζιού.

Σχετικά με τον μηχανολογικό εξοπλισμό και τα άλλα κινητά στοιχεία του εργοστασίου, βλέπουμε πως αυτά στην πλειονότητά τους έχουν συντηρηθεί και εκτίθενται *in situ* (βλ. σελ. 35). Μια περίπτωση όπου αφαιρέθηκαν μηχανήματα, με σκοπό να αξιοποιηθεί ο χώρος με νέες χρήσεις, είναι τα μηχανήματα καθαρισμού του

αερίου από τη ναφθαλίνη και την αμμωνία στα Καθατήρια. Σύμφωνα, μάλιστα, με τις υπαλλήλους του Μουσείου, η αφαίρεση των μηχανημάτων δυσκολεύει τους επισκέπτες στην κατανόηση του τρόπου καθαρισμού και της αφαίρεσης αυτών των ουσιών²³⁷. Στον αντίποδα βρίσκεται η περίπτωση του Παλαιού και του Νέου Υδαταερίου, όπου διασώζεται και συντηρείται *in situ* ολόκληρος ο μηχανολογικός εξοπλισμός. Παρά την σπουδαιότητα και την σπανιότητα των συγκεκριμένων μηχανημάτων, η διατήρησή τους σε σχέση με την χρήση του χώρου οδηγεί μάλλον σε ένα μέτριο αποτέλεσμα. Ο χώρος που σήμερα στεγάζει το καφέ-εστιατόριο, το πωλητήριο, την αίθουσα διεξαγωγής των εκπαιδευτικών προγραμμάτων και την αίθουσα προβολών, κατακλύζεται από ογκώδη, «βαριά» μεταλλικά μηχανήματα, τα οποία αφενός περιορίζουν την λειτουργικότητά του, αφετέρου δεν επεξηγούνται επαρκώς ώστε να γίνεται κατανοητή η λειτουργία τους στους επισκέπτες. Την άποψη αυτή συμμερίζεται και η κα. Κουτσοδάκη, μουσειογράφος και αρχιτέκτονας, η οποία ανήκει στην ομάδα δημιουργίας του Μουσείου²³⁸. Στην περίπτωση αυτή, ενδεχομένως η διάσωση και η συντήρηση των μηχανημάτων να έγιναν αυτοσκοπός, χωρίς να συνδυάζονται με μια σωστή και σφαιρική κρίση για τη σχέση και την ένταξη όλων αυτών στη νέα χρήση.

Όσον αφορά τον χαρακτήρα των παρεμβάσεων, που πραγματοποιήθηκαν κατά την πρώτη φάση αποκατάστασης από τον Άλκη Πρέπη, αυτές είναι σε αρκετές περιπτώσεις μη αναστρέψιμες, στοιχείο που έρχεται σε αντίθεση με τις βασικές αρχές αποκατάστασης και επανάχρησης βιομηχανικών χώρων (βλ. σελ. 40 και 45). Προκειμένου να διαμορφωθούν λειτουργικά οι εσωτερικοί χώροι των κτηρίων και να μπορούν να χρησιμοποιούνται είτε ως μουσειακοί είτε ως εκθεσιακοί, πραγματοποιήθηκαν ορισμένες παρεμβάσεις που αλλοίωσαν κατά πολύ την αρχική μορφή του χώρου, χωρίς να υπάρχει δυνατότητα επαναφοράς του. Τέτοιου είδους παρεμβάσεις έγιναν κυρίως στο κτήριο των Παλαιών Φούρνων, όπου δημιουργήθηκαν πατάρια που περιέτρεχαν όλο το κτήριο, ενώ αφαιρέθηκε και μια συστοιχία κλιβάνων για να δημιουργηθεί πέρασμα. Σύμφωνα με την κα. Κουτσοδάκη, οι παρεμβάσεις αυτές από τη μία πλευρά άλλαξαν πλήρως την όψη του χώρου, από τη άλλη, όμως, προσέφεραν μια μοναδική δυνατότητα θέασης των εγκαταστάσεων από ψηλά, καθώς και νέες επιφάνειες που μπορούν να αξιοποιηθούν

²³⁷ Ανδριοπούλου, Μπατσή, συνέντευξη στη γράφουσα: 3/4/2017 (βλ. Παράρτημα 8, σελ. 175).

²³⁸ Κουτσοδάκη, συνέντευξη στη γράφουσα: 10/4/2017.

από το μουσείο. Άλλο ένα αντίστοιχο παράδειγμα αποτελεί το ξύλινο πάτωμα που τοποθετήθηκε στο δάπεδο του κτηρίου πίεσης και διανομής, που άφηνε συγκεκριμένα κομμάτια ακάλυπτα, ώστε να φαίνονται οι αντλίες πίεσης, δημιουργώντας ένα κάναβο. Η παρέμβαση αυτή αξιοποιήθηκε δημιουργικά από την κα. Κουτσοδάκη, με την τοποθέτηση των μετρητών στον τοίχο σε αντίστοιχη διάταξη, μέσα σε κάναβο²³⁹ (εικόνα 58). Τα παραπάνω αποτελούν παρεμβάσεις, οι οποίες είχαν σαφή χρησιμότητα και παρά την μη αντιστρεψιμότητά τους, μπόρεσαν και εντάχθηκαν ομαλά στις νέες χρήσεις. Αντιθέτως, τα χρώματα με τα οποία επιλέχθηκαν να βαφτούν τα μηχανήματα και οι σωληνώσεις, δεν ανταποκρίνονταν σε σαφή κριτήρια και δεν εξυπηρετούσαν ερμηνευτικά ή αισθητικά τις νέες χρήσεις.

Εικόνα 58: Το εσωτερικό του κτηρίου πίεσης και διανομής.

Σύμφωνα με την κα. Κουτσοδάκη, η ομάδα δημιουργίας του μουσείου, που πραγματοποίησε τις τελευταίες αλλαγές στο χώρο, επέλεξε να μην παρέμβει στην αποκατάστασή του, ούτε και να την σχολιάσει μέσα από τα κείμενα του μουσείου, παρά τις δυσκολίες που της προκαλούσε στην διαχείριση των χώρων και την ερμηνεία των λειτουργιών τους. Η περίοδος των αποκαταστάσεων αντιμετωπίστηκε ως μία ακόμα χρονική περίοδος μεταβολής και εξέλιξης του χώρου, γι' αυτό και οι μουσειακοί χώροι διαμορφώθηκαν με βάση τους υπάρχοντες και οι όποιες παρεμβάσεις πραγματοποιήθηκαν ήταν αναστρέψιμες. Οι παρεμβάσεις που υλοποίησε η μουσειολογική ομάδα αφορούσαν κυρίως την ερμηνεία των κτηρίων και

²³⁹ Κουτσοδάκη, συνέντευξη στη γράφουσα: 10/4/2017.

του μηχανολογικού εξοπλισμού, ώστε η λειτουργία τους να γίνεται κατανοητή στους επισκέπτες, και περιελάμβαναν προθήκες, κείμενα, 3D γραφικά και τοποθέτηση οπτικοακουστικών μέσων. Μάλιστα, όπως ανέφεραν η κα. Ανδριοπούλου και η κα. Μπατσή, οι παρεμβάσεις αυτές διευκολύνουν κατά πολύ τους επισκέπτες να κατανοήσουν τις σύνθετες πληροφορίες για τη λειτουργία του εργοστασίου²⁴⁰.

Σε γενικές γραμμές, μπορούμε να πούμε πως η διατήρηση και η αποκατάσταση σχεδιάστηκαν με προσανατολισμό να εξυπηρετούνται οι νέες πολιτιστικές χρήσεις του χώρου και όχι να αναδεικνύεται, όσο το δυνατόν πιο αυθεντικά, η ιστορία του εργοστασίου. Η «Τεχνόπολις Α.Ε.» είναι ο φορέας που διοικεί, συντηρεί και διαχειρίζεται οικονομικά τον χώρο, επομένως συχνά παρατηρούμε οι πολιτιστικές δράσεις που φιλοξενούνται στο εργοστάσιο να επισκιάζουν τις λειτουργίες του μουσείου, που είναι αρμόδιο για την ανάδειξη της βιομηχανικής ιστορίας του. Μάλιστα, οι υπάλληλοι του Μουσείου ανέφεραν πως υπάρχουν περιπτώσεις που οι νέες χρήσεις δεν αφήνουν τους επισκέπτες να κατανοήσουν την πρότερη λειτουργία των κτηρίων, όπως συμβαίνει με τα Αεριοφυλάκια 1 και 2, που φιλοξενούν τον ραδιοφωνικό σταθμό Αθήνα 9.84 και το Innoathens, αντίστοιχα²⁴¹ (εικόνα 59). Ωστόσο, η διευθύντρια του Μουσείου, Μαρία Φλώρου, γνωρίζοντας τις παραπάνω δυσκολίες που προκύπτουν από τη συνύπαρξη των διαφορετικών λειτουργιών, φροντίζει να προσαρμόζει το πρόγραμμα του Μουσείου, ώστε οι δυσκολίες αυτές να εξομαλύνονται κατά το δυνατό²⁴². Η κα. Κουτσουδάκη, σχολιάζοντας τη γενική εικόνα του χώρου, ανέφερε πως παρά τις σύνθετες και συχνά αντιτιθέμενες λειτουργίες του, ο χώρος της Τεχνόπολης καταφέρνει να διασώζει και να αναδεικνύει το βιομηχανικό στοιχείο²⁴³.

Το γεγονός πως η «Τεχνόπολις Α.Ε.», από την οποία εξαρτάται οικονομικά το Μουσείο, είναι ένας αυτόνομος και αυτοσυντηρούμενος δημόσιος οργανισμός, συνδυασμός σπάνιος για την Ελλάδα, μας επιτρέπει να κρίνουμε με λιγότερη αυστηρότητα την τελική χρήση του χώρου. Εν τέλει, παρά τις ιδιαιτερότητες της διοίκησης και τις συχνά «αμήχανες» διαμορφώσεις ορισμένων κτηρίων, το παλιό εργοστάσιο φωταερίου κατάφερε να πάρει ξανά ζωή, καλύπτοντας σημαντικά τις

²⁴⁰ Ανδριοπούλου, Μπατσή, συνέντευξη στη γράφουσα: 3/4/2017 (βλ. Παράρτημα 8, σελ. 175).

²⁴¹ Ανδριοπούλου, Μπατσή, συνέντευξη στη γράφουσα: 3/4/2017 (βλ. Παράρτημα 8, σελ. 175).

²⁴² Φλώρου, συνέντευξη στη γράφουσα: 3/4/2017 (βλ. Παράρτημα 8, σελ. 173)

²⁴³ Κουτσουδάκη, συνέντευξη στη γράφουσα: 10/4/2017.

ανάγκες, τόσο του Γκαζιού όσο και της Αθήνας γενικότερα, για πολιτιστική δραστηριότητα και για κοινόχρηστους χώρους, διατηρώντας, όμως, αναμφισβήτητα τον βιομηχανικό του χαρακτήρα.

Εικόνα 59: Αποψη του Αεριοφυλακίου 2, που σήμερα φιλοξενεί το Innovathens.

Συμπεράσματα

Στην εργασία μελετήθηκαν ενδελεχώς οι έννοιες της βιομηχανικής αρχαιολογίας και της βιομηχανικής κληρονομιάς ως τμημάτων της πολιτισμικής κληρονομιάς, ώστε να δημιουργηθεί μια βάση πάνω στην οποία να στηριχθούν οι διαδικασίες της διατήρησης, της επανάχρησης και της αποκατάστασης των βιομηχανικών μνημείων. Προκειμένου να γίνει κατανοητή η σημασία των παραπάνω διαδικασιών για την διάσωση της βιομηχανικής, άρα και της πολιτισμικής κληρονομιάς, συνδέθηκαν με την θεωρία της βιώσιμης ανάπτυξης, που χαρακτηρίζει πλέον την αναπτυξιακή δυναμική των σύγχρονων κοινωνιών. Στη συνέχεια εξετάστηκαν παραδείγματα αποκατεστημένων βιομηχανικών χώρων σε χώρες με μεγάλη παράδοση στον συγκεκριμένο τομέα, όπως είναι η Αγγλία, η Γαλλία και η Γερμανία, αλλά και σε χώρες με μικρότερη ανάπτυξη, όπως είναι η Ιταλία και η Ελλάδα. Μέσα από τη μελέτη αυτή, έγινε μια προσπάθεια να καταγραφούν οι επικρατούσες τάσεις σχετικά με την διατήρηση και την επανάχρηση των βιομηχανικών χώρων και να καταγραφούν οι πολιτικές, σύμφωνα με τις οποίες πραγματοποιείται η αποκατάστασή τους σε κάθε χώρα. Τέλος, η σε βάθος μελέτη της αποκατάστασης του εργοστασίου φωταερίου Αθηνών έριξε περισσότερο φως στις πολιτικές που είχαν ήδη παρατηρηθεί και ανέδειξε και άλλες πτυχές του συγκεκριμένου ζητήματος στην Ελλάδα.

Η βιώσιμη επανένταξη των ανενεργών βιομηχανικών καταλοίπων στον αστικό ιστό και την κοινωνία, ως μέσο πολιτισμικής ανάπτυξης, αποτελεί σημαντικό παράγοντα για την οικονομική, περιβαλλοντική και κοινωνική εξυγίανση της περιοχής που βρίσκονται. Όλα τα παραδείγματα που παρουσιάστηκαν αποδεικνύουν πως μέσα από την αποκατάσταση και την κατάλληλη επανάχρηση οι πρώην βιομηχανικοί χώροι μπορούν να πάψουν να αποτελούν παράγοντα μόλυνσης και να συμβάλουν στην περιβαλλοντική αποκατάσταση της ευρύτερης περιοχής, μετατρέπόμενοι σε χώρους πρασίνου, όπως, για παράδειγμα, συνέβη σε μεγάλη έκταση του Parc de la Villette στη Γαλλία (βλ. σελ. 69) Επιπλέον, η μετατροπή των χώρων σε πολιτιστικές εστίες, άλλαξε ριζικά την εικόνα υποβάθμισης των άλλοτε βιομηχανικών περιοχών, όπως συνέβη στην περίπτωση της Tate Modern στην Αγγλία (βλ. σελ. 61), αλλά και της Τεχνόπολης στην Ελλάδα (βλ. σελ. 110).

Ο χαρακτήρας της οικονομικής ανάπτυξης, που προκύπτει ως συνέπεια των παραπάνω, καθορίζεται από το είδος των νέων χρήσεων που φιλοξενούν οι χώροι. Δεδομένου ότι τις περισσότερες φορές οι νέες χρήσεις αγγίζουν ένα ευρύ φάσμα πολιτιστικών, εκπαιδευτικών και κοινωνικών δράσεων, είναι δύσκολο να συνδέσουμε τον κάθε χώρο ή την πολιτική κάθε χώρας με μια συγκεκριμένη προσέγγιση της οικονομικής ανάπτυξης. Θα μπορούσαμε να πούμε πως η Αγγλία, σε μεγάλο βαθμό, στρέφεται προς την «επιχειρηματική προσέγγιση» της οικονομικής ανάπτυξης (βλ. σελ. 51), με μουσεία όπως το Beamish Museum, Black Country Living Museum, αλλά και το Ironbridge (βλ. σελ. 57-61), να χρησιμοποιούνται περισσότερο ως «σκηνικά» και τουριστικά αξιοθέατα, παρά ως μνημεία πολιτισμού. Αντίστοιχη προσέγγιση φαίνεται να υιοθετούν και πολλοί χώροι στην Ελλάδα, με χαρακτηριστικό παράδειγμα την Τεχνόπολη, που στεγάζει στο παλιό εργοστάσιο εκδηλώσεις και δραστηριότητες ιδιαίτερα προσοδοφόρες, συχνά όμως άσχετες με τον χαρακτήρα του χώρου. Στην Τεχνόπολη του Δήμου Αθηναίων, αλλά και σε παραδείγματα ξένων χωρών, όπως στην Tate Modern του Λονδίνου, στο Parc de la Villette της Γαλλίας και στο Μουσείο Τέχνης Emilio Vedova στη Βενετία (βλ. σελ. 80), είναι εξίσου εμφανής η λεγόμενη «δημιουργική προσέγγιση», η οποία επιδιώκει την πολιτιστική, την κοινωνική και την οικονομική αναβάθμιση, προσελκύοντας άτομα των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων (βλ. σελ. 52). Η «προοδευτική προσέγγιση» της οικονομίας, με την δημιουργία καλλιτεχνικών και εκπαιδευτικών κέντρων τοπικού χαρακτήρα (βλ. σελ. 52), δεν εντοπίζεται μεμονωμένα σε παραδείγματα, αλλά αποτελεί συστατικό των άλλων δύο προσεγγίσεων, όπως συμβαίνει στην Τεχνόπολη, το Τεχνολογικό Πολιτιστικό Πάρκο Λαυρίου (βλ. σελ. 87), το ινστιτούτο του Ironbridge στην Αγγλία και το σταθμό υδροηλεκτρικής ενέργειας “Antonio Pitter” στην Ιταλία (βλ. σελ. 76).

Τα παραδείγματα αποκατεστημένων χώρων της Γερμανίας τοποθετούνται πιο κοντά στην «δημιουργική προσέγγιση» της οικονομικής ανάπτυξης και, κυρίως, το αεριοφυλάκιο του Oberhausen (βλ. σελ. 73). Ωστόσο, η Γερμανία παρουσιάζει μια πιο έντονη στροφή στην ανάδειξη των βιομηχανικών μνημείων ως μνημεία πολιτισμού, όπως συμβαίνει με το ανθρακωρυχείο του Zollverein (βλ. σελ. 72), και, επομένως, δεν είναι δυνατό να συνδέσουμε την αποκατάσταση και επανάχρηση των χώρων με μια μόνο οικονομική προσέγγιση. Ο τρόπος με τον οποίο αναδεικνύονται

τα βιομηχανικά μνημεία στη Γερμανία διαφέρει από όλες τις υπόλοιπες χώρες, ακόμα κι αν οι χρήσεις που φιλοξενούν τα βιομηχανικά κελύφη είναι παρεμφερείς.

Ως προς τις πολιτικές αποκατάστασης των βιομηχανικών χώρων, παρατηρείται πως η κάθε χώρα ακολουθεί διαφορετική τακτική, αναλόγως με τις ανάγκες της τοπικής κοινωνίας, τους εμπλεκόμενους φορείς και τη γενικότερη πολιτική της σε θέματα πολιτιστικής διαχείρισης. Επομένως, είναι αδύνατο να πραγματοποιηθεί μια εμπειριστατωμένη σύγκριση των πολιτικών αποκατάστασης ανά χώρα. Ωστόσο, μπορούμε να εντοπίσουμε ορισμένους κοινούς τύπους μεταξύ των περιπτώσεων που εξετάστηκαν, λαμβάνοντας υπόψη τις αρχές που διατυπώθηκαν στην Χάρτα της Βενετίας το 1964.

Η ισορροπία μεταξύ αυθεντικότητας και χρηστικότητας, που είναι ζητούμενο όταν πρόκειται να φιλοξενηθούν νέες χρήσεις στα βιομηχανικά κτήρια (βλ. σελ. 45), παρατηρούμε πως είναι δύσκολο να τηρηθεί στις περισσότερες περιπτώσεις. Πιο συγκεκριμένα, τα παραδείγματα της Αγγλίας παρουσιάζουν μια τάση προς τη χρηστικότητα, ιδιαίτερα όταν η αποκατάσταση των κτηρίων παίρνει τη μορφή πιστής αναπαράστασης. Τότε, αποκρύπτονται τα αυθεντικά στοιχεία της φθοράς από το πέρασμα των χρόνων και οι μεταβολές των εγκαταστάσεων στα χρόνια λειτουργίας των παραγωγικών μονάδων, παρουσιάζοντας στους επισκέπτες μια μόνο μορφή του χώρου σε μια συγκεκριμένη περίοδο. Στην κατηγορία αυτή εντάσσεται η ένωση μουσείων του Ironbridge, το Beamish Museum και το Black Country Living Museum, αλλά και το βασιλικό αλατωρυχείο της περιοχής Arc-et-Senans στη Γαλλία (βλ. σελ. 66).

Η αυθεντικότητα των βιομηχανικών στοιχείων θυσιάζεται και στις περιπτώσεις στις οποίες, οι χώροι αποκτούν μια νέα χρήση, εντελώς διαφορετική με την ιδιότητα του χώρου. Σε περιπτώσεις όπως το εργοστάσιο σοκολάτας του Menier (βλ. σελ. 68) και το Parc de la Villette στη Γαλλία, αλλά και το Πολιτιστικό Κέντρο του Μουσείου Μπενάκη στην Αθήνα (βλ. σελ. 90), παρατηρούμε πως οι νέες χρήσεις έχουν επιβάλλει την ολική μεταμόρφωση του χώρου, αφήνοντας μόνο ενδείξεις για την προηγούμενη βιομηχανική χρήση του.

Η αρμονική συνύπαρξη των παλιών στοιχείων με τις νέες λειτουργίες των βιομηχανικών χώρων, εντοπίζεται αδιαμφισβήτητα στο ανθρακωρυχείο του Zollverein, στη Ruhr της Γερμανίας. Η διαφύλαξη των αυθεντικών βιομηχανικών

στοιχείων, δεν άφησε τις νέες χρήσεις να επέμβουν στον χαρακτήρα του μνημείου, θέτοντας σε προτεραιότητα την ανάδειξη της βιομηχανικής κληρονομιάς. Επιτυχημένη σύζευξη αυθεντικών και χρηστικών στοιχείων εντοπίζεται, επίσης, και στο αεριοφυλάκιο του Oberhausen, αλλά και στην Tate Modern του Λονδίνου, στο Μουσείο Τέχνης Emilio Vedova στη Βενετία, στο Τεχνολογικό Πολιτιστικό Πάρκο Λαυρίου, στην Τεχνόπολη του Δήμου Αθηναίων και στο Μουσείο Φωτογραφίας Θεσσαλονίκης (βλ. σελ. 89). Στις περιπτώσεις αυτές, παρ' όλο που τα κτήρια δεν φιλοξενούν λειτουργίες συναφείς με την ταυτότητά τους, καταφέρνουν να αναδεικνύουν το βιομηχανικό χαρακτήρα τους μέσα από τις νέες λειτουργίες τους.

Υπάρχουν, βέβαια, και οι περιπτώσεις στις οποίες τα βιομηχανικά μνημεία μετατρέπονται σε μουσεία του εαυτού τους, παρουσιάζοντας την ιστορία της βιομηχανικής παραγωγής. Τέτοια παραδείγματα αποτελούν ο σταθμός υδροηλεκτρικής ενέργειας “Antonio Pitter” στην Ιταλία και το Μουσείο Υδροκίνησης στη Δημητσάνα Αρκαδίας (βλ. σελ. 86), όπου τα αυθεντικά στοιχεία όχι μόνο διασώζονται, αλλά εκτίθενται και ερμηνεύονται αναδεικνύοντας τη βιομηχανική κληρονομιά της κάθε περιοχής.

Αξίζει να σημειώσουμε ότι στις περιπτώσεις, στις οποίες τα μνημεία μετατρέπονται σε μουσεία του εαυτού τους ή τουλάχιστον φιλοξενούν μεταξύ άλλων και μουσειακές λειτουργίες, ο μηχανολογικός εξοπλισμός, που περιλαμβάνεται στα βιομηχανικά συγκροτήματα, διατηρείται *in situ*. Η διατήρηση του εξοπλισμού *in situ* προσφέρει μια κατατοπιστική εικόνα του χώρου, όσο βρισκόταν σε λειτουργία, και δίνει περισσότερες δυνατότητες ερμηνείας της διαδικασίας παραγωγής και των συνθηκών εργασίας (βλ. σελ. 35). Αυτό συμβαίνει στο σταθμό υδροηλεκτρικής ενέργειας “Antonio Pitter” στην Ιταλία, στο Μουσείο Υδροκίνησης στη Δημητσάνα, στο Βιομηχανικό Μουσείο Φωταερίου της Τεχνόπολης του Δήμου Αθηναίων, στο Τεχνολογικό Πολιτιστικό Πάρκο Λαυρίου, στο ανθρακωρυχείο του Zollverein στη Ruhr, στο υαλουργείο La Rochère (βλ. σελ. 67) και στο βασιλικό αλατωρυχείο της Arc-et-Senans στη Γαλλία, στα μουσεία του Ironbridge, στο Beamish Museum και στο το Black Country Living Museum στην Αγγλία.

Όσον αφορά το παλιό εργοστάσιο φωταερίου της Αθήνας, η αποκατάσταση και η επανάχρησή του συνέβαλαν, χωρίς αμφιβολία, στην αναβάθμιση της περιοχής από κάθε άποψη. Παρά τις δυσκολίες που ανέκυπταν κατά την υλοποίηση των εργασιών

αποκατάστασης (βλ. σελ. 124), εν τέλει δημιουργήθηκε ένα σύνολο, που κατάφερε να συνδυάσει τις πολιτιστικές, ψυχαγωγικές και εκπαιδευτικές δράσεις με τους δημόσιους κοινόχρηστους χώρους. Το αποτέλεσμα κρίνεται ακόμα πιο αξιόλογο, αν σκεφτούμε τις ιδιαίτερες συνθήκες μέσα στις οποίες πραγματοποιήθηκε η αποκατάσταση. Η έλλειψη ενός ανεξάρτητου φορέα αρμόδιου για τη διαχείριση των εργασιών, η μη ενιαία πολιτιστική πολιτική της Ελλάδας και η προσωπική ανάμειξη των δημάρχων, δημιουργούσαν ένα ασταθές πλαίσιο. Επιπλέον, η διατήρηση και αποκατάσταση ενός μνημείου βιομηχανικής κληρονομιάς ήταν κάτι πρωτόγνωρο για τα ελληνικά δεδομένα, γεγονός που εξηγεί τους άστοχους χειρισμούς.

Οι χρήσεις που φιλοξενεί η Τεχνόπολη και η ένταξή της στην καθημερινή ζωή των κατοίκων του Γκαζιού, αλλά και πολλών Αθηναίων, την τοποθετούν ανάμεσα σε άλλους αντίστοιχους ευρωπαϊκούς χώρους, όπως για παράδειγμα τον σταθμό “Antonio Pitter” στην Ιταλία. Ωστόσο, δεν μπορούμε να παραβλέψουμε την μικρότερη εμβέλεια του χώρου, τόσο την ιστορική όσο και την χωροταξική, σε σύγκριση με τα ευρωπαϊκά παραδείγματα, καθώς και την δυσκολία στην τήρηση των ισορροπιών μεταξύ των νέων χρήσεων και της ανάδειξης του βιομηχανικού παρελθόντος του. Όπως ανέφερε και η κα. Κουτσουδάκη, το συνολικό αποτέλεσμα είναι επιτυχημένο και ο βιομηχανικός χαρακτήρας του χώρου είναι εμφανής ακόμα και όταν λαμβάνουν χώρα εκδηλώσεις με πολύ διαφορετικό περιεχόμενο²⁴⁴.

Προκειμένου να διατυπωθούν με μεγαλύτερη βεβαιότητα οι πολιτικές αποκατάστασης που ακολουθούνται στην Ελλάδα και το εξωτερικό, θα ήταν σκόπιμο να μελετηθούν η πλειονότητα των αποκατεστημένων βιομηχανικών χώρων της κάθε χώρας στο ίδιο βάθος, όπως το εργοστάσιο φωταερίου. Επιπλέον, θα είχε ιδιαίτερο ενδιαφέρον να παρατεθούν οι γνώμες ορισμένων αρχιτεκτόνων και μηχανικών, εξοικειωμένων με τις αποκαταστάσεις βιομηχανικών χώρων στην Ελλάδα, ώστε να αποκτήσουμε μια καλύτερη εικόνα για το αποτέλεσμα της αποκατάστασης του εργοστασίου φωταερίου. Ωστόσο, οι απαιτήσεις και η έκταση μιας τέτοιας μελέτης ξεφεύγουν από τα όρια της παρούσας εργασίας.

Η παρούσα μελέτη ανέδειξε τη σημασία της βιομηχανικής αρχαιολογίας, ως κλάδο της μελέτης της πολιτισμικής κληρονομιάς. Η λεπτομερής έρευνα των βιομηχανικών καταλοίπων και η διατήρησή τους, σύμφωνα με τεκμηριωμένα κριτήρια, είναι μια

²⁴⁴ Κουτσουδάκη, συνέντευξη στη γράφουσα: 10/4/2017.

σωστή βάση, πάνω στην οποία μπορεί να στηριχθεί ο τομέας της διαχείρισης της βιομηχανικής κληρονομιάς. Για να γίνει αυτό στην Ελλάδα, όπως γίνεται στις άλλες ευρωπαϊκές χώρες, θα πρέπει να εδραιωθεί η βιομηχανική αρχαιολογία ως επιστημονικός κλάδος και να ιδρυθούν οι αρμόδιοι φορείς, που θα έχουν την εποπτεία των βιομηχανικών μνημείων.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

Αγνώστου, χ. χρ., «Διαμάχες για το... πτώμα του 'θεριού' της Πειραιώς», *Αθηναϊκά Νέα*, Αρχείο Βιομηχανικού Μουσείου Φωταερίου Αθηνών.

Αγνώστου, 19/7/1986, «Αναπνέει το Γκάζι», *Ελευθεροτυπία*: 10.

Αγριαντώνη, Χ. (2003), «Βιομηχανική αρχαιολογία και κληρονομιά: επικοινωνίες και εντάσεις», *Αρχαιολογία και Τέχνες*, 89, 42-48.

Αδαμάκης, Κ. (2013), Σημειώσεις μαθήματος «Διαχείριση βιομηχανικής κληρονομιάς». Διαθέσιμο ηλεκτρονικά: http://eclass.gunet.gr/modules/document/file.php/NETGU283/%CE%94%CE%B9%CE%B1%CF%87%CE%B5%CE%AF%CF%81%CE%B9%CF%83%CE%B7%20%CE%92%CE%B9%CE%BF%CE%BC%CE%B7%CF%87%CE%B1%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CE%AE%CF%82%20%CE%9A%CE%BB%CE%B7%CF%81%CE%BF%CE%BD%CE%BF%CE%BC%CE%B9%CE%AC%CF%82_1.pdf

Alfrey, J. και Putnam, T. (1992), *Η Βιομηχανική Κληρονομιά: διαχείριση πόρων και χρήσεις*, Αθήνα, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ.

Ανδρακάκου, Μ. και Τσιγδινός, Στ. (χ.χρ.), *Μεταβολές στο κτιριολογικό πρόγραμμα κατά την επαναχρησιμοποίηση κτιρίων. Η περίπτωση της Τεχνόπολις του Δήμου Αθηναίων*. Εργασία εξαμήνου, Σχολή Αγρονόμων και Τοπογράφων Μηχανικών, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο. Αθήνα. Διαθέσιμο ηλεκτρονικά: <http://www.academia.edu>.

Αυδίκος, Β. (2014), *Οι πολιτιστικές και δημιουργικές βιομηχανίες στην Ελλάδα*. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.

Βιδάλης, Μ. (2011), «Επανάχρηση και αντι-αρχιτεκτονική». Διαθέσιμο ηλεκτρονικά: <http://www.greekarchitects.gr/index.php?maincat=2&newid=2300>.

- Burns, E. M. (2006), *Ευρωπαϊκή ιστορία: ο δυτικός πολιτισμός, νεότεροι χρόνοι*, Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.
- Γκόνη, Κ. και Δέφνερ, Α. (2011), *Η μετατροπή πρώην βιομηχανικών περιοχών του κέντρου σε πολιτιστικές και ψυχαγωγικές περιοχές: Η περίπτωση του Γκαζιού στην Αθήνα*, εισήγηση στο 9ο Συνέδριο του Greek Section-RSAI, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Μάιος. Διαθέσιμο ηλεκτρονικά: http://www.prd.uth.gr/sites/GS_RSAI/CONFERENCE_MAY2011_SITE/PAPERS_MAY2011_PDF_CD/GONI_K_DEFFNER_A_85.pdf
- Γκότσης, Στ., (2007), «Βιομηχανικά μνημεία και σχολική εκπαίδευση: σκέψεις με αφορμή μια πειραματική εφαρμογή στο Εργοστάσιο Παραγωγής Φωταερίου της Αθήνας (Γκάζι)», *Το τέλος των γιγάντων: Βιομηχανική κληρονομιά και μετασχηματισμοί των πόλεων*, Βόλος, 22-25/11/2007.
- Δαγλίτση, Α. (2013), *Βιομηχανική κληρονομιά: τόποι μνήμης ως τόποι πολιτισμού* (διπλωματική εργασία), Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης: Ξάνθη.
- Dufresne, G. (1999), Είκοσι χρόνια προστασίας της βιομηχανικής κληρονομιάς στη Γαλλία, *Τεχνολογία*, 9, 39-42.
- Δωρής, Μ., Λαμπριανίδου Ο., και Σακκά, Μ., «Πρόταση για το πρόγραμμα και την αρχιτεκτονική λύση», Αρχείο Βιομηχανικού Μουσείου Φωταερίου Αθηνών.
- Δωροβίνης, Β. (1998), Βιομηχανική κληρονομιά και βιομηχανικός εξοπλισμός: το θεσμικό πλαίσιο προστασίας. Στο Γ. Πολύζος και Β. Παναγιωτόπουλος, *Ιστορικός βιομηχανικός εξοπλισμός στην Ελλάδα* (σ. 55-61), Αθήνα: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις ΕΜΠ: Οδυσσέας.
- Ενημερωτικό δελτίο Τ.Ε.Ε., τεύχος 1868 (1994), Αρχείο Βιομηχανικού Μουσείου Φωταερίου Αθηνών.
- Καλόγρη, Π., Μαργαρίτη, Φ., Τσοκόπουλος, Β. (1986), «Η Βιομηχανική Αρχαιολογία στον Ελληνικό Χώρο: Μια Πρώτη Προσέγγιση», *Αρχαιολογία και Τέχνες*, 18, 8-14.

Καραβασίλη, Μ. (2001), Η Διαχείριση της Βιομηχανικής Κληρονομιάς στην Ελλάδα, Εικοσάχρονη Εμπειρία και Σύγχρονες Προοπτικές. Διαθέσιμο ηλεκτρονικά: http://library.tee.gr/digital/books_notee/book_59509/book_59509_karavasili.pdf

Καραχάλης, Ν. 2007, Νέες Πολιτιστικές Χρήσεις Σε Πρώην Βιομηχανικούς Χώρους Και Περιοχές: Ο Ρόλος Των Ο.Τ.Α. Και Του Εθελοντικού Τομέα, *Το τέλος των γιγάντων: Βιομηχανική κληρονομιά και μετασχηματισμοί των πόλεων*, Βόλος, 22-25/11/2007.

Κίζης, Γ. (2007), συνέντευξη στον Βατόπουλο, Ν., «Ωσμωση παλιού και νέου στις αναπλάσεις». Διαθέσιμο ηλεκτρονικά στο: <http://www.kathimerini.gr/276687/article/politismos/arxeio-politismoy/wsmwsh-paliou-kai-neoy-stis-anaplaseis>

Κλαμπατσέα, Ε. (2007), Βιομηχανική κληρονομιά: "Πλεονάζοντες χώροι" και υπολειπόμενη πολιτική, *Το τέλος των γιγάντων: Βιομηχανική κληρονομιά και μετασχηματισμοί των πόλεων*, Βόλος, 22-25/11/2007.

Λεάνδρος, Ν. (2016), Σημειώσεις μαθήματος «Η σημασία του πολιτισμού στην αναπτυξιακή διαδικασία». ΠΜΣ Πολιτιστική Διαχείριση, Πάντειο Πανεπιστήμιο.

Λούβη-Κίζη, Α. (2005), «Θεματικά Τεχνολογικά Μουσεία: Κιβωτός Διάσωσης της Παραδοσιακής Τεχνολογίας», *Αρχαιολογία και Τέχνες*, 97, 70-74

Μαραγκού, Μ. (1986), «Μουσείο το Γκάζι», *Ελευθεροτυπία* 11-7-1986, 10.

Μαρκοπούλου, Μ. (1982), «Με αρνιά και τσάμικα 'έπεσε' το Γκάζι», *Έθνος* 29-6-1982.

Μαχαίρας, Γ. (1982), χ.τ., *Εικαστικά*, 12, 41-49. Αρχείο Βιομηχανικού Μουσείου Φωταερίου Αθηνών.

Μαχαίρας, Γ. (1986) «Βιομηχανική Αρχαιολογία: Η Άλλη Αρχαιολογία», *Αρχαιολογία και Τέχνες*, 18, 15-22.

Μαχαίρας, Γ. (1986), «Γκαζοχώρι: Η Τελευταία Φλόγα», *Αρχαιολογία*, 18, 23-28.

Μαχαίρας, Γ. (1988), Εισήγηση στο Υπουργείο Πολιτισμού, Αρχείο Βιομηχανικού Μουσείου Φωταερίου Αθηνών.

Μιτζάλης, Ν. (2007), Η Επανάχρηση της Φάμπρικας και η Βιώσιμη Χρήση. Διαθέσιμο ηλεκτρονικά:

<http://www.greekarchitects.gr/index.php?maincat=17&newid=911>

Μοσχούτη, Ε. (2012), *Περιβαλλοντικές Συνιστώσες του Σχεδιασμού και της Οικιστικής Ανάπτυξης* (διπλωματική εργασία), Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Αθήνα.

Μπελαβίλας, Ν. και Βαταβάλη, Φ. (2007), Οδός Πειραιώς – Ο νέος χαρακτήρας του δρόμου στις αρχές του 21ου αιώνα, *Το τέλος των γιγάντων: Βιομηχανική κληρονομιά και μετασηματισμοί των πόλεων*, Βόλος, 22-25/11/2007.

Μπελαβίλας Ν. (2010), Βιομηχανική Αρχαιολογία. Η Διεθνής και Ελληνική Εμπειρία, Ημερίδα «*Ιστορική Μνήμη της Χαλκίδας*», ΤΕΕ Ευβοίας, Χαλκίδα..

Οικονομοπούλου, Μ. (2011), *Αποβιομηχάνιση και πολιτιστική πολιτική. Η περίπτωση της πόλης του Πειραιά* (διπλωματική εργασία), Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Αθήνα.

Pinard, J.(1991), *Η Βιομηχανική Αρχαιολογία*, Αθήνα, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ιδρυμα ΕΤΒΑ.

Πολύζος, Γ. και Παναγιωτόπουλος, Β. (1998), Ιστορικός βιομηχανικός εξοπλισμός στην Ελλάδα, Αθήνα: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις ΕΜΠ: Οδυσσέας.

Πρέπης, Α. (2008), Το εργοστάσιο παραγωγής φωταερίου στην Αθήνα και η επανένταξή του στη σύγχρονη ζωή της πόλης. Στο *Μουσεία σε μνημεία: Μια πρόκληση*, Ημερίδα 25/4/2002, Αθήνα: Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο.

Slotta, R. (1992), *Εισαγωγή στη Βιομηχανική Αρχαιολογία*, Αθήνα, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ιδρυμα ΕΤΒΑ.

Σταμάτης, Α. (2000), Γκάτσι: Η βιομηχανική αισθητική, *Ακίνητα*, 5, 5-9.

Στογιαννίδης Γ., Χατζηγώγας Σ. (επιμ.), (2013), Βιομηχανικό Μουσείο Φωταερίου: το εργοστάσιο φωταερίου της Αθήνας: η ιστορία, η τεχνολογία, οι άνθρωποι, το μουσείο, Τεχνόπολις Δήμου Αθηναίων, Αθήνα.

Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων (1989), *Βιομηχανική Αρχαιολογία : για την Μελέτη και Ανάδειξη της Βιομηχανικής Κληρονομιάς*, Αθήνα, Υπουργείο Πολιτισμού.

Ταμιωλάκη, Α. (2010), *Ζητήματα ανάδειξης της βιομηχανικής κληρονομιάς. Το Μουσείο Ύδρευσης Θεσσαλονίκης* (διπλωματική εργασία), Πάντειο Πανεπιστήμιο: Αθήνα.

TICCIH (2003), Η χάρτα του Nizhny Tagil για τη βιομηχανική κληρονομιά. Διαθέσιμη ηλεκτρονικά: <http://ticcih.gr/%CE%B7-x%CE%B1%CF%81%CF%84%CE%B1-%CF%84%CE%BF%CF%85-nizhny-tagil/>

Τσίτσας, Ν. (2007), «Γκάζι χωρίς φρένο!», Διαθέσιμο ηλεκτρονικά: http://www.ethnos.gr/arkiki_selida/arthro/gkazi_xoris_freno-115615/.

Τσόλης, Ε. και Παπαδημητρίου, Ι. (2004), *Θέματα συντήρησης βιομηχανικής κληρονομιάς* (πτυχιακή εργασία), Τεχνολογικό Εκπαιδευτικό Ίδρυμα Αθήνας: Αθήνα.

Ξενόγλωσση

Ćorpić, S., Đorđević, J., Lukić, T., Stojanović, V., Đukićin, S., Besermenji, S., Stamenković, I., Tumarić, A. (2014), Transformation of Industrial Heritage - an Example of Tourism Industry Development in the Ruhr Area (Germany), *Geographica Pannonica*, vol. 18, issue 2, 43-50.

Falconer, K. (2006), *The industrial heritage in Britain – the first fifty years*, Διαθέσιμο ηλεκτρονικά: <http://histoire-cnrs.revues.org/1778>.

Drury, P. & McPherson, A. (2008), *Conservation Principles, Policies and Guidance*, English Heritage: London.

Sen, A. (1999), *Development as Freedom*. Oxford: Oxford University Press.

UN System Task Team on the Post-2015 UN Development Agenda (2012), *Culture: A Driver and an Enabler of Sustainable Development*, Unesco.

World Commission on Environment and Development: *Our Common Future* (1987), Oxford, New York: Oxford University Press.

Διαδικτυακές πηγές

Διεθνής Επιτροπή για τη Διατήρηση της Βιομηχανικής Κληρονομιάς / Ελληνικό τμήμα / www.ticcih.gr

Διαδικτυακός τόπος Διεθνούς Συμβουλίου Μνημείων ICOMOS: <http://www.icomos.org/en/>

Διαδικτυακός τόπος ελληνικού τμήματος ICOMOS: <https://www.icomoshellenic.gr/>

Διαδικτυακός τόπος της Χάρτας της Βενετίας: <http://www.charta-von-venedig.de/>

Διαδικτυακός τόπος ελληνικού τμήματος TICCIH: <http://www.ticcih.gr/>.

Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς: / www.piop.gr

Διαδικτυακός τόπος Ταμείου Αρχαιολογικών Πόρων & Απαλλοτριώσεων: <http://www.tap.gr/tapadb/index.php>

Διαδικτυακοί τόποι μουσείων:

<http://www.deutsches-museum.de/>

<http://www.ntm.cz/>

<http://www.ironbridge.org.uk/>

<http://www.tate.org.uk/>.

<http://www.salineroyale.com/>

<http://www.larochere-bati.com/>

<https://lavillette.com/>

<http://www.zollverein.de/>

<http://www.fondazionevedova.org/en>

<http://www.ketepo.gr/>

<http://www.technopolis-athens.com/web/guest/home>

Άλλες πηγές

Α) Υπουργικές αποφάσεις:

ΦΕΚ 621/Β/26.9.86, Αρ. ΔΙΛΑΠ/Γ/1968/30514.

ΦΕΚ 747/Β/31.10.1986, Αρ. ΔΙΛΑΠ/Γ/2373/35966.

ΦΕΚ 776/Β/31.10.1986, Αρ. ΔΙΛΑΠ/Γ/2363/35601, Αριθ. Γ/2364/35560, Αριθ. Γ/2365/35559 και Αριθ. Γ/2404/36315.

ΦΕΚ 804/Β/21.11.1986, Αρ. ΔΙΛΑΠ/Γ/2667/41817.

ΦΕΚ 550/Β/19.10.1987, Αριθ. ΥΠΠΟ/ΔΙΛΑΠ/Γ/2383/39652 και Αριθ. ΥΠΠΟ/ΔΙΛΑΠ/Γ/39653.

ΦΕΚ 566/Β/26.10.1987, Αριθ. ΥΠΠΟ/ΔΙΛΑΠ/Γ/1807/39656.

ΦΕΚ 576/Β/4.11.1987, Αριθ. ΥΠΠΟ/ΔΙΛΑΠ/Γ/2385/39631 και Αριθ. ΥΠΠΟ/ΔΙΛΑΠ/Γ/2386/39632.

ΦΕΚ 389/Β/25.5.1989, Αριθ. ΥΠΠΟ/ΔΙΛΑΠ/Γ/766/21920.

ΦΕΚ 817/Β/24.10.1989, Αριθ. ΥΠΠΟ/ΔΙΛΑΠ/Γ/2703/44314.

B) Προσωπική επικοινωνία:

Ανδριοπούλου Δ. και Μπατσή Α., συνέντευξη στη γράφουσα: 3/4/2017.

Κουτσοδάκη Ε., συνέντευξη στη γράφουσα: 10/4/2017.

Φλώρου Μ., συνέντευξη στη γράφουσα: 3/4/2017.

Φλώρου Μ., τηλεφωνική επικοινωνία στις 27/4/2017.

Παράρτημα

1. Συμπληρωματικές έννοιες

Γκρίζες ζώνες (brownfields) – αστικά κενά

Ο όρος «γκρίζα ζώνη» ή “brownfield” εμφανίστηκε κατά τη δεκαετία του 1990 για να περιγράψει τις περιοχές των οποίων η πρότερη χρήση έχει εγκαταλειφθεί λόγω κοινωνικοπολιτικών και οικονομικών αλλαγών και η εγκατάλειψη αυτή έχει επιπτώσεις στην δημόσια υγεία και τον περιβάλλοντα χώρο. Όπως ορίζει και η Υπηρεσία Προστασίας Περιβάλλοντος των Η.Π.Α., πρόκειται για χώρους όπου στο παρελθόν είχε αναπτυχθεί βιομηχανική ή εμπορική δραστηριότητα και η επέκταση ή επανάχρησή τους μπορεί να περιπλέκεται λόγω της πιθανής παρουσίας ρύπων και επικίνδυνων ουσιών²⁴⁵. Συνεπώς, στην κατηγορία αυτή περιλαμβάνονται λατομεία, χώροι απόθεσης και ταφής απορριμμάτων, βιομηχανικοί χώροι, παροπλισμένοι σιδηροδρομικοί σταθμοί και πρώην στρατιωτικές και νοσοκομειακές μονάδες. Συνήθως βρίσκονται σε αστικές, υποβαθμισμένες περιοχές, με χαμηλή ποιότητα υποδομών και προβληματική προσβασιμότητα. Η εγκατάλειψη και μη αξιοποίηση αυτών των περιοχών μεταφράζεται σε σπατάλη φυσικών πόρων, καθώς παραμένουν ανενεργές και αχρησιμοποίητες εκτάσεις χαμηλής περιβαλλοντικής αξίας και κατά συνέπεια η ανάπτυξη θα επεκταθεί σε βάρος των μη-ανεπτυγμένων εκτάσεων²⁴⁶.

Οι ανενεργές εκτάσεις συχνά εγκαταλείπονται τελείως συνιστώντας νεκρούς και άμορφους χώρους, τα λεγόμενα «αστικά κενά», ενώ σε κάποιες περιπτώσεις φιλοξενούν περιθωριακές και ευτελείς δραστηριότητες. Τα αστικά κενά δημιουργούν ασυνέχειες στο χώρο και προκαλούν διακοπή της ενότητας της περιοχής, ενώ παράλληλα παρουσιάζουν έντονη κοινωνική και περιβαλλοντική υποβάθμιση²⁴⁷.

²⁴⁵ Οικονομοπούλου 2011: 18.

²⁴⁶ Οικονομοπούλου 2011: 19.

²⁴⁷ Οικονομοπούλου 2011: 18.

Ανάπλαση

Ο όρος «ανάπλαση» αναφέρεται στο σύνολο των επεμβάσεων που εφαρμόζονται στο χτισμένο περιβάλλον και σε υποβαθμισμένες περιοχές με σκοπό την αντικατάσταση ή βελτίωση του οικιστικού αποθέματος, την αξιοποίηση του περιβάλλοντος χώρου, τη δημιουργία τεχνικής και κοινωνικής υποδομής καθώς και την ενίσχυση άλλων λειτουργιών που συμβάλλουν στην αναβάθμιση των περιοχών αυτών. Σε ακραίες περιπτώσεις επεμβάσεων ακολουθείται η πολιτική της δραστηκής κατεδάφισης κτηρίων²⁴⁸.

Η ανάπλαση συχνά αποτελεί μια αναγκαιότητα στα μεγάλα αστικά κέντρα, λόγω προβλημάτων όπως η πυκνή δόμηση, η έλλειψη ελεύθερων χώρων και χώρων πρασίνου, η ατμοσφαιρική ρύπανση, η κυκλοφοριακή συμφόρηση και η έλλειψη κοινωνικών υποδομών. Τα οφέλη που προσφέρει είναι η αναβάθμιση και επανένταξη αποκλεισμένων κοινωνιών, η αποκατάσταση οικολογικών προβλημάτων, η εξασφάλιση της δημόσιας υγείας και η προστασία της βιομηχανικής κληρονομιάς²⁴⁹.

Αστική αναζωογόνηση (urban regeneration, revitalization)

Η έννοια αυτή περιλαμβάνει το δικαίωμα της πόλης στην οικονομία, τη χρήση γης και κτηρίων, την ποιότητα του περιβάλλοντος και την κοινωνική ζωή, αλλά και την ελπίδα για αναγέννηση, οικονομική ανάπτυξη, κοινωνική ευημερία. Έγινε γνωστή κατά τη δεκαετία του 1980 και αφορά την ανάπλαση σημείων της πόλης, τη συντήρηση εγκαταλειμμένων κτηρίων και χώρων και την παραγωγή νέων σχεδιαστικών κινήσεων. Μέσω της αναζωογόνησης των περιοχών, επιδιώκεται η ενίσχυση των δραστηριοτήτων της, τόσο των παλιών όσο και των νέων που δημιουργούνται. Στο πλαίσιο της αστικής αναζωογόνησης εντάσσονται και οι πρακτικές επανάχρησης κτηρίων και χώρων²⁵⁰.

²⁴⁸ Ανδρακάκου, Τσιγδινός: 34.

²⁴⁹ Οικονομοπούλου 2011: 33.

²⁵⁰ Οικονομοπούλου 2011: 32.

2. Ιστορική εξέλιξη της βιομηχανικής ανάπτυξης

Η βιομηχανική αρχαιολογία μελετά τα κατάλοιπα της περιόδου από τη βιομηχανική επανάσταση μέχρι και την περίοδο της αποβιομηχάνισης, ενώ παράλληλα περιλαμβάνει και κατάλοιπα της προ-βιομηχανικής περιόδου.

Το βιομηχανικό φαινόμενο εξαπλώθηκε στην Ευρώπη και τον δυτικό κόσμο μετά από τη Βιομηχανική Επανάσταση στην Αγγλία το 1780 και πυροδότησε μια σειρά κοινωνικών, οικονομικών και περιβαλλοντικών αλλαγών. Η φύση της εργασίας και της οικονομίας από αγροτική και χειρωνακτική που ήταν κατά κύριο λόγο, μετατράπηκε σε βιομηχανική με τη χρήση τεχνολογικών μέσων, με αποτέλεσμα να αυξάνεται το μέγεθος και ο ρυθμός παραγωγής και να μειώνεται το κόστος. Πλέον ο κυριότερος τύπος παραγωγής ήταν τα εργοστάσια, γύρω από τα οποία συγκεντρώθηκε και η πλειονότητα των εργατών, με συνέπεια τη ραγδαία αύξηση του πληθυσμού στα αστικά κέντρα.

Η πρώτη περίοδος της Βιομηχανικής Επανάστασης περιλαμβάνει το διάστημα από την ακμή της το 1780 μέχρι και τη δεκαετία του 1840 περίπου, όταν εμφανίστηκαν οι μορφές της βαριάς βιομηχανίας. Στο διάστημα αυτό μεγάλη άνθιση γνώρισε η κλωστοϋφαντουργία και κυρίως η βαμβακουργία και η εριουργία. Παράλληλα, οι ανάγκες για τη μεταφορά εμπορευμάτων και πρώτων υλών οδήγησαν στην εξέλιξη των μεταφορών, ιδιαίτερα των σιδηροδρόμων, και στην ανάπτυξη της βιομηχανίας του σιδήρου, ενώ η εξέλιξη των μηχανών συνετέλεσε στην ανάπτυξη της βιομηχανίας εξόρυξης και επεξεργασίας του άνθρακα, ο οποίος χρησιμοποιούνταν ως καύσιμο. Σταθμό στην εξέλιξη των παραγωγικών μονάδων αποτέλεσε η εφεύρεση της ατμομηχανής από τον James Watt το 1769.

Η δεύτερη περίοδος ξεκινά από το 1850 και φτάνει μέχρι τις αρχές του 20ού αιώνα. Χαρακτηριστικά της εποχής αυτής είναι η ανάπτυξη της βαριάς βιομηχανίας, η περαιτέρω αλλαγή της φύσης της οικονομίας και η συσσώρευση του πληθυσμού στις βιομηχανικές πόλεις. Πιο συγκεκριμένα, πραγματοποιήθηκε μια αποδέσμευση από την αγροτική παραγωγή (όπως η βαμβακουργία) και το ενδιαφέρον των επενδύσεων επικεντρώθηκε στα κεφαλαιουχικά αγαθά, όπως ήταν ο άνθρακας και ο χάλυβας. Η περίοδος αυτή χαρακτηρίζεται, ακόμα, από την ανάπτυξη νέων μορφών βιομηχανίας, όπως η χημική, από την αξιοποίηση της ηλεκτρικής ενέργειας για οικιακή, εμπορική

και βιομηχανική χρήση, καθώς και από τη διάδοση της χρήσης του αυτοκινήτου λίγο αργότερα, μετά την οργάνωση της γραμμής παραγωγής από τον Ford. Οι πρόοδοι στις συγκοινωνίες και η χαλάρωση των προστατευτικών μέτρων και των δασμών σε πολλές χώρες οδήγησαν στην εδραίωση του ελεύθερου εμπορίου και του βιομηχανικού καπιταλισμού.

Στην Ελλάδα οι συνέπειες της Βιομηχανικής Επανάστασης άργησαν να γίνουν εμφανείς, αφού μέχρι το 1830 η χώρα βρισκόταν υπό οθωμανική κυριαρχία και υπήρχαν εμπόδια στην οποιαδήποτε εξέλιξη της βιομηχανικής παραγωγής. Η εκβιομηχάνιση της παραγωγής στην Ελλάδα ξεκινά στα τέλη του 19ου αιώνα και πιο συγκεκριμένα κατά τη δεκαετία του 1860. Τότε ξεκινά ο πρώτος κύκλος της βιομηχανικής ανάπτυξης, ο οποίος φτάνει μέχρι και το τέλος του αιώνα, ενώ ο δεύτερος κύκλος περιλαμβάνει το διάστημα από την αρχή του 20ου αιώνα μέχρι τη δεκαετία του 1960, οπότε και ξεκινά η περίοδος της αποβιομηχάνισης.

Οι περισσότερες βιομηχανικές ζώνες γεννήθηκαν σε παραλιακές πόλεις, όπου υπήρχαν λιμάνια, όπως ο Πειραιάς, ο Βόλος, η Ερμούπολη, η Πάτρα, η Θεσσαλονίκη, το Πέραμα, η Κέρκυρα, η Καλαμάτα, το Καρλόβασι της Σάμου και το Πλωμάρι της Μυτιλήνης και περιελάμβαναν κυρίως μηχανουργεία, κλωστήρια και υφαντήρια, ναυπηγεία, βυρσοδεψεία, ελαιουργεία, καπνεργοστάσια, σαπωνοποιεία και εργοστάσια σταφίδας²⁵¹. Τα σιδηροδρομικά έργα βοήθησαν στην ανάπτυξη βιομηχανικών κέντρων στην ηπειρωτική Ελλάδα και έτσι πόλεις όπως τα Γιάννενα, η Καστοριά και το Λαύριο που δεν είχαν άμεση πρόσβαση στη θάλασσα, έλυσαν το πρόβλημα της σχέσης της βιομηχανίας με το νερό. Αξίζει να σημειώσουμε ότι στις περισσότερες περιπτώσεις η τεχνογνωσία, η τεχνολογία και, ειδικά τα πρώτα χρόνια, το εργατικό δυναμικό εισάγονταν από το εξωτερικό. Οι επενδύσεις στο δευτερογενή τομέα ήταν περιορισμένες και προερχόμενες από ξένους επενδυτές συνήθως, ενώ υπήρχε γενικότερα η προτίμηση στο εμπόριο, τις μεταφορές και το χρηματιστικό τομέα²⁵². Οι εγκαταστάσεις, παρ' ότι είναι αρκετές σε αριθμό, δεν είναι μεγάλες και το πάγιο επενδεδυμένο κεφάλαιο είναι μικρό, καθώς οι πρώτες αυτές βιομηχανικές επιχειρήσεις είναι κατά κύριο λόγο οικογενειακές (με εξαίρεση τις μεταλλευτικές

²⁵¹ Μπελαβίλας, 1998: 30.

²⁵² Καλόγρη, Μαργαρίτη και Τσοκόπουλος 1986: 9.

εταιρείες)²⁵³. Στο τέλος του αιώνα και μετά από την πτώχευση του 1893, η βιομηχανία της χώρας περνά σε μια περίοδο στασιμότητας.

Η δεύτερη περίοδος ανάπτυξης της ελληνικής βιομηχανίας ξεκινά στις αρχές του 20ού αιώνα, όταν πλέον το ενδιαφέρον των ξένων επενδυτών έχει ανανεωθεί για την ελληνική αγορά μετά την επιβολή του Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου, έχει διαδοθεί η ηλεκτρική ενέργεια στην ελληνική βιομηχανία, το σιδηροδρομικό δίκτυο έχει εκσυγχρονιστεί και η προσάρτηση νέων εδαφών βοηθά στο να διευρυνθεί η αγορά²⁵⁴. Η νέα γενιά των εργοστασίων επεκτάθηκε στο λεκανοπέδιο της Αττικής, την Ελευσίνα, τις υπόλοιπες δυτικές ακτές του Πειραιά, κατά μήκος του Κηφισού και των οδικών αξόνων της Πειραιώς και της Θηβών. Άνθιση γνώρισε, επίσης, η βιομηχανία στη Θεσσαλονίκη, την Πάτρα, το Βόλο, το Ηράκλειο, την Καλαμάτα και την Καβάλα. Παράλληλα με τους παλιούς κλάδους, που συνέχιζαν να ακμάζουν, αναπτύχθηκαν και νέοι, όπως η χημική βιομηχανία, η βιομηχανία τροφίμων και ποτών, η καπνοβιομηχανία, ενώ μεγάλες εγκαταστάσεις μεταλλείων βρίσκονταν στην Εύβοια, την Χαλκιδική και μικρότερες στα νησιά Μήλο, Νάξο και Σέριφο²⁵⁵. Μία ακόμα σημαντική κατηγορία εγκαταστάσεων αποτελούν τα έργα υδροκίνησης για την επεξεργασία των αγροτικών προϊόντων στις κωμοπόλεις, τα οποία αναπτύχθηκαν πλησίον ποταμιών και ρεμάτων σε περιοχές όπως η Κρήτη, η Μυτιλήνη, η Σάμος, η Ικαρία, η ορεινή Αρκαδία, η Λειβαδιά, η Άμφισσα, η Βέροια, το Πήλιο, η Έδεσσα και η Νάουσα²⁵⁶.

Μετά από το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, θα μπορούσαμε να πούμε πως ξεκινά μια τρίτη περίοδος για την ελληνική βιομηχανία, αφού με το «Σχέδιο Marshall» την δεκαετία του 1950 προέκυψαν νέες μορφές βιομηχανίας. Πιο συγκεκριμένα, αναπτύχθηκαν οι κλάδοι των πετρελαιοειδών (στην περιοχή του Σαρωνικού), των ναυπηγείων και της παραγωγής οικοδομικών προϊόντων. Η τελευταία συνόδευε την πολεοδομική έκρηξη στα μεγάλα αστικά κέντρα, με αποτέλεσμα να εμφανιστούν μονάδες παραγωγής τσιμέντου, ασβέστη, τούβλων και επεξεργασίας μαρμάρου στις βιομηχανικές περιοχές της Αθήνας, της Θεσσαλονίκης, του Πειραιά, της Πάτρας, της Χαλκίδας και του Βόλου. Προχωρώντας προς τη δεκαετία του 1960 και με τη δημιουργία του νέου

²⁵³ Καλόγρη, Μαργαρίτη και Τσοκόπουλος 1986: 10.

²⁵⁴ Καλόγρη, Μαργαρίτη και Τσοκόπουλος 1986: 12.

²⁵⁵ Μπελαβίλας 1998: 30.

²⁵⁶ Μπελαβίλας 1998: 31.

εθνικού οδικού δικτύου, παρατηρείται η τάση της επέκτασης των βιομηχανικών περιοχών μακριά από τη θάλασσα και κατά μήκος του άξονα Αθήνας-Θεσσαλονίκης, ενώ η εκμετάλλευση πρώτων υλών για τη λειτουργία των νέων ενεργειακών σταθμών ώθησε στη δημιουργία εργοστασίων στη Κοζάνη, τη Πτολεμαΐδα και τη Μεγαλόπολη²⁵⁷.

Η αποβιομηχάνιση ήταν ένα φαινόμενο που ξεκίνησε από την Αγγλία στα μέσα του 20ού αιώνα και επεκτάθηκε στη συνέχεια στα υπόλοιπα βιομηχανικά κέντρα της Δύσης. Οδήγησε σε μεταφορά των βιομηχανιών εκτός των ορίων των πόλεων και σε ερήμωση τις περιοχών αυτών. Στην Ελλάδα τα σημάδια της εμφανίστηκαν κατά την ίδια περίοδο, με κορύφωση στη δεκαετία του '80. Καθώς δεν αναπτύχθηκε ποτέ βαριά ή μεγάλη βιομηχανία εντός των ορίων της χώρας, οι συνέπειες της αποβιομηχάνισης ήταν κατά κάποιο τρόπο ηπιότερες σε σχέση με τις μεγάλες βιομηχανικές πόλεις της Ευρώπης. Ωστόσο, εκατοντάδες μονάδες σε όλη την Ελλάδα εγκαταλείφθηκαν, κατεδαφίστηκαν ή άλλαξαν χρήση και ο μηχανολογικός εξοπλισμός τους στις περισσότερες περιπτώσεις εκποιήθηκε ή καταστράφηκε²⁵⁸. Οι χωρικές, πολεοδομικές, περιβαλλοντικές, κοινωνικές και οικονομικές επιπτώσεις του φαινομένου αυτού κατέστησαν κρίσιμο το ζήτημα της διαχείρισης των εγκαταλελειμμένων βιομηχανικών χώρων, που δημιουργούσαν κενά στη συνοχή της πόλης.

²⁵⁷ Μπελαβίλας 1998: 31.

²⁵⁸ Μπελαβίλας 1998: 32.

3. Οι πρώτες προσπάθειες διαχείρισης της βιομηχανικής κληρονομιάς στην Ευρώπη.

Το 1794 ιδρύθηκε στο Παρίσι το πρώτο τεχνικό μουσείο στον κόσμο, το *Conservatoire National des Arts et Métiers*. Ιδρυτής του ήταν ο αββ Henri Grégoire, ο οποίος δημιούργησε το μουσείο αυτό ως δημόσιο χώρο κατάθεσης και φύλαξης μηχανών, εργαλείων, σχεδίων, βιβλίων και νέων εφευρέσεων με σκοπό την ανάδειξη και τελειοποίηση της εθνικής βιομηχανίας²⁵⁹. Από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα στο ίδρυμα προσφέρονταν μαθήματα χημείας, μηχανικής και οικονομίας της βιομηχανίας και πλέον αποτελεί ένα σημαντικό εκπαιδευτικό ίδρυμα με πολλά παραρτήματα στη Γαλλία αλλά και συνεργασίες με αντίστοιχα ιδρύματα του εξωτερικού²⁶⁰. Τα μουσεία αυτού του τύπου, επιστήμης και τεχνολογίας, θα διαδοθούν ιδιαίτερα έναν αιώνα αργότερα, όταν πλέον οι μηχανές και η τεχνολογική πρόοδος θα έχουν μπει στη ζωή του σύγχρονου ανθρώπου.

Περίπου έναν αιώνα αργότερα, στη Γερμανία εντοπίζεται μια πιο συστηματική και ολοκληρωμένη προσπάθεια καταγραφής και διατήρησης της βιομηχανικής, τεχνολογικής και αρχιτεκτονικής κληρονομιάς. Το 1906 ιδρύεται το *Γερμανικό Μουσείο των Επιτευγμάτων των Θετικών Επιστημών και της Τεχνολογίας*²⁶¹ στο Μόναχο από τον Oskar von Miller, με στόχο τη μελέτη των βιομηχανικών καταλοίπων και την ανάδειξη των τεχνολογικών επιτευγμάτων. Ο ίδιος είχε επισκεφθεί νωρίτερα το *Skansen*²⁶² στην Στοκχόλμη της Σουηδίας, το πρώτο υπαίθριο μουσείο στον κόσμο λαογραφικού περιεχομένου²⁶³, που είχε ιδρυθεί το 1891, και είχε

²⁵⁹ Αγριαντώνη 2003: 42.

²⁶⁰ Διαδικτυακός τόπος τεχνικό μουσείο στον κόσμο, το Conservatoire National des Arts et Métiers: <http://www.cnam.eu/>. Ημερομηνία τελευταίας επίσκεψης: 13/5/2017.

²⁶¹ Διαδικτυακός τόπος του Γερμανικού Μουσείου των Επιτευγμάτων των Θετικών Επιστημών και της Τεχνολογίας: <http://www.deutsches-museum.de/>. Ημερομηνία τελευταίας επίσκεψης: 13/5/2017.

²⁶² Διαδικτυακός τόπος Skansen: <http://www.skansen.se/sv>. Ημερομηνία τελευταίας επίσκεψης: 13/5/2017.

²⁶³ Στο Skansen έγινε μια προσπάθεια διατήρησης του βιομηχανικών κτηρίων και κατοικιών (και όσα δεν μπορούσαν να διατηρηθούν in situ χτίστηκαν από την αρχή) όχι λόγω της σπουδαιότητάς τους ως βιομηχανικά μνημεία αλλά διότι αποτελούσαν μέρος του τυπικού σουηδικού τοπίου (Τσόλης, 2004:5).

επηρεαστεί από αυτό για τη δημιουργία του Γερμανικού Μουσείου²⁶⁴. Το Γερμανικό Μουσείο εξέδωσε και την σειρά “Technikgeschichte” («Ιστορία της Τεχνικής»), στο πλαίσιο της οποίας καταγράφηκε ένας μεγάλος αριθμός επιχειρήσεων κατά τη δεκαετία του 1920 και στις αρχές της δεκαετίας του 1930²⁶⁵. Λίγο αργότερα, το 1932, εκδίδεται από τους Conrad Matschoss και Werner Lindner το βιβλίο «Τεχνικά μνημεία πολιτισμού», το οποίο θεωρείται ο πρόδρομος όλων των μετέπειτα εκδόσεων για τα τεχνικά μνημεία²⁶⁶. Στη Γερμανία γενικότερα είχε καλλιεργηθεί από νωρίς το ενδιαφέρον για το βιομηχανικό παρελθόν από συλλόγους μηχανικών και πατριωτικές κινήσεις, όπως ήταν, για παράδειγμα, η «Κίνηση προστασίας της πατρίδας» στη Σαξωνία και ο «Σύλλογος Γερμανών μηχανικών», οι οποίοι φρόντιζαν για τη καταγραφή και τη διατήρηση των μνημείων. Κάποιες από τις δραστηριότητές τους υπήρξαν η διατήρηση της υψικαμίνου Luisenhuetten στο Wocklum του Saarland, η διατήρηση του λατομείου “Scheinberg” στο Annaberg και του φουσερού του Schwarzenberg στο Frieberg, όπου ήταν και το ορυχείο-έκθεμα «Alte – Elisabeth»²⁶⁷.

Προς τα τέλη του 19ου αιώνα και στις αρχές του 20ού, παρουσιάζονται μουσεία που εξειδικεύονται στην επιστήμη, στην τεχνολογία και τις διάφορες μορφές της βιομηχανίας. Τα μουσεία αυτά ήταν κυρίως δημοτικά και όριζαν ως αντικείμενό τους την ιστορία της βιομηχανίας και την ανάπτυξή της. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το Βιομηχανικό Μουσείο της Πράγας²⁶⁸, το οποίο ιδρύθηκε το 1908. Σε αυτό παρουσιάζονταν οι βασικές διαδικασίες βιομηχανικής παραγωγής και προϊόντων, το φάσμα των πηγών ενέργειας, η τεχνολογική εξέλιξη στους τομείς της μεταλλευτικής, της μεταλλουργίας και της κλωστοϋφαντουργίας, καθώς και η εξέλιξη στο σχεδιασμό αυτοκινήτων. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο τρόπος ταξινόμησης των εκθεμάτων σε συλλογές και η προσφορά εξειδικευμένης γνώσης καθιστούσε τα μουσεία αυτά περισσότερο «μουσεία για ειδήμονες» και λιγότερο μουσεία προσιτά σε όλο τον κόσμο²⁶⁹.

²⁶⁴ Slotta, 1992: 177.

²⁶⁵ Slotta, 1992: 178.

²⁶⁶ Slotta, 1992: 178.

²⁶⁷ Slotta, 1992: 177.

²⁶⁸ Διαδικτυακός τόπος Βιομηχανικού Μουσείου Πράγας: <http://www.ntm.cz/>. Ημερομηνία τελευταίας επίσκεψης: 13/5/2017.

²⁶⁹ Alfrey και Putnam, 1992: 53.

Παράλληλα με τη διάδοση των μουσείων επιστημών και τεχνολογίας, στις αρχές του 20ού αιώνα ιδρύθηκαν τα πρώτα μουσεία που στεγάζονταν σε πρώην βιομηχανικά κτήρια ή συγκροτήματα ώστε να παρουσιάζουν τη βιομηχανική δραστηριότητα *in situ*. Ένα παράδειγμα από τα πρώτα μουσεία αυτού του είδους είναι το “Rademacher forges” στο Eskilstuna της Σουηδίας, όπου παλαιότερα λειτουργούσαν 20 μικρά σιδηρουργεία. Από το 1903 ήδη το ένα από αυτά είχε μετατραπεί σε μουσείο, ενώ το 1959 ολόκληρη η περιοχή μετατράπηκε σε υπαίθριο μουσείο²⁷⁰. Την ίδια περίοδο στην Μεγάλη Βρετανία παρατηρείται επίσης αυξανόμενο ενδιαφέρον για τη διάσωση της βιομηχανικής κληρονομιάς τόσο από ιστορικούς και επαγγελματίες όσο και από ερασιτέχνες και τοπικές κοινότητες. Το 1935 οι κάτοικοι και οι τοπικές αρχές του Sheffield ενδιαφέρθηκαν για τη διάσωση ενός κτηρίου βιομηχανίας μεταλλουργίας²⁷¹, το οποίο μετά από 30 περίπου χρόνια εξελέχθηκε σε μουσείο.

Οι δύο παγκόσμιοι πόλεμοι, έχοντας προκαλέσει τη γρήγορη εξέλιξη της τεχνολογίας και την ανάπτυξη βαριάς βιομηχανίας, άφησαν μετά το τέλος τους πληθώρα βιομηχανικών εγκαταστάσεων, οδηγώντας έτσι στην δημιουργία ενός μεγάλου ρεύματος τεχνικών μουσείων²⁷². Ειδικότερα στο β' μισό του 20^{ου} αιώνα το ενδιαφέρον του κοινού για τη βιομηχανική κληρονομιά είχε αυξηθεί σημαντικά, ενώ παράλληλα συντελούνταν καθοριστικές κινήσεις για την αναγνώριση και την προστασία των καταλοίπων του βιομηχανικού παρελθόντος. Αξίζει να σταθούμε στο Ironbridge Gorge Museum Trust, το οποίο ιδρύθηκε το 1967 στη Μεγάλη Βρετανία. Πρόκειται για το πρώτο από τα «περιβαλλοντικά μουσεία», τα οποία συνδυάζουν την διατήρηση *in situ* και την ερμηνεία με την ανάπτυξη συλλογών που περιλαμβάνουν τεχνουργήματα, από εξοπλισμό και προϊόντα μέχρι και βιομηχανικά κτήρια, καταστήματα και εργαστήρια²⁷³. Με άλλα λόγια, στην περίπτωση αυτή εντάχθηκε το περιβάλλον της βιομηχανίας στη βιομηχανική κληρονομιά²⁷⁴. Την ίδια περίοδο περίπου, κατά τη δεκαετία του 1970, αναπτύσσεται στη Γαλλία ο τύπος των «οικομουσείων», αντικείμενο των οποίων είναι η λαϊκή κουλτούρα²⁷⁵, η οποία

²⁷⁰ Τσόλης και Παπαδημητρίου, 2004: 5

²⁷¹ Διαδικτυακός τόπος της Ένωσης Βιομηχανικών Μουσείων του Sheffield: <http://www.simt.co.uk/>.

Ημερομηνία τελευταίας επίσκεψης: 13/5/2017.

²⁷² Τσόλης και Παπαδημητρίου, 2004: 6.

²⁷³ Alfrey και Putnam, 1992: 57-58.

²⁷⁴ Τσόλης και Παπαδημητρίου, 2004: 6.

²⁷⁵ Alfrey και Putnam, 1992: 61

περιλαμβάνει το φυσικό και το ανθρωπογενές περιβάλλον, με στόχο τη συνεχή αλληλεπίδραση του μουσείου με το κοινό. Αξιόλογα παραδείγματα αποτελούν το οικομουσείο της περιοχής Fourmies-Trélon, όπου βρίσκονταν βιομηχανίες υαλουργίας και κλωστοϋφαντουργίας και το οικομουσείο της κοινότητας Le Creusot-Montceau-Les-Mines²⁷⁶, όπου είχαν αναπτυχθεί μεταλλευτικές δραστηριότητες. Και στις δύο περιπτώσεις έγινε προσπάθεια ενεργής συμμετοχής των ντόπιων στη λήψη αποφάσεων και τη παρουσίαση και τεκμηρίωση των συλλογών, αφού οι προσωπικές του ιστορίες και εμπειρίες θεωρούνταν κι αυτές μέρος των πόρων του μουσείου²⁷⁷.

4. Χάρτα της Βενετίας – Άρθρα σχετικά με την αποκατάσταση μνημείων²⁷⁸:

1. Άρθρο 9: Η διαδικασία της αποκατάστασης είναι μια επέμβαση υψηλής εξειδίκευσης που επιβάλλεται να γίνεται κατ' εξαίρεση. Έχει σαν στόχο να διατηρήσει και να αποκαλύψει τις ιστορικές και αισθητικές αξίες του μνημείου και βασίζεται στον σεβασμό προς την αρχική του υπόσταση και τα αυθεντικά του στοιχεία. Σταματάει στο σημείο που αρχίζουν να υπάρχουν υποθέσεις. Πέρα από αυτό το σημείο, οποιαδήποτε εργασία που ενδεχομένως θα θεωρηθεί απαραίτητη για τεχνικούς ή αισθητικούς λόγους, θα πρέπει να διαχωρίζεται από την αρχική αρχιτεκτονική σύνθεση και να φέρνει την σφραγίδα της εποχής μας. Σε όλες τις περιπτώσεις η αρχαιολογική μελέτη θα προηγείται της αποκατάστασης και θα την ακολουθεί.
2. Άρθρο 10: Όταν οι παραδοσιακές τεχνικές αποδεικνύονται ανεπαρκείς, η στερέωση ενός μνημείου μπορεί να εξασφαλιστεί με την προσφυγή σε όλες σε

²⁷⁶ Διαδικτυακός τόπος του οικομουσείου Le Creusot-Montceau-Les-Mines: <http://www.ecomusee-creusot-montceau.fr/>. Ημερομηνία τελευταίας επίσκεψης: 13/5/2017.

²⁷⁷ Alfrey και Putnam, 1992: 61

²⁷⁸ Χάρτα της Βενετίας, 1964. Διαθέσιμη στο: <http://www.charta-von-venedig.de/>

Μετάφραση στα ελληνικά: Ε. Φερεντίνου, Πηγή: Αρχιτεκτονικά θέματα 9/1975. Ημερομηνία τελευταίας επίσκεψης: 13/5/2017.

όλες τις σύγχρονες τεχνικές συντήρησης και κατασκευές, που η αποτελεσματικότητα θα έχει αποδειχθεί από τα επιστημονικά δεδομένα και τις οποίες θα εγγυάται η πείρα της εφαρμογής τους.

3. Άρθρο 11: Οι αξιόλογες προσθήκες όλων των εποχών στη σημερινή υπόσταση ενός μνημείου πρέπει να γίνουν σεβαστές, γιατί σκοπός της αποκατάστασής του δεν είναι η ενότητα του αρχικού του ρυθμού. Όταν ένα κτίριο φέρνει υπερκείμενες φάσεις διαφόρων εποχών, η επαναφορά στην αρχική του κατάσταση δεν δικαιολογείται παρά μόνο κατ' εξαίρεση. Αν, δηλαδή, τα στοιχεία που θα αφαιρεθούν έχουν πολύ μικρή σημασία και η σύνθεση που θα αποκαλυφθεί είναι μεγάλης ιστορικής, αρχαιολογικής ή αισθητικής αξίας κι ακόμη αν η κατάσταση της διατηρήσεως του μνημείου κριθεί αρκετά ικανοποιητική. Η κρίση σχετικά με την αξιολόγηση των μεταγενέστερων στοιχείων και η απόφαση για την απόλυσή τους, δεν θα πρέπει να εξαρτώνται μόνο από το άτομο που ανέλαβε την μελέτη του έργου.
4. Άρθρο 12: Τα στοιχεία που προορίζονται να αντικαταστήσουν τμήματα του μνημείου που έχουν καταστραφεί, πρέπει να ενσωματώνονται αρμονικά στο σύνολο, αλλά και να διακρίνονται από τα αυθεντικά μέρη, έτσι ώστε να μην πλαστογραφούνται τα καλλιτεχνικά και ιστορικά τεκμήρια του κτιρίου.
5. Άρθρο 13: Οι προσθήκες δεν μπορεί να γίνουν ανεκτές παρά μόνο αν σέβονται όλα τα ενδιαφέροντα μέρη του κτιρίου, το παραδοσιακό του πλαίσιο, την ισορροπία της συνθέσεως του και τις σχέσεις του με τον περιβάλλοντα χώρο.

5. Η γραμμή παραγωγής του φωταερίου

Η γραμμή παραγωγής ακολουθούσε τέσσερα στάδια από τη στιγμή που ο λιθάνθρακας, η πρώτη ύλη, έφτανε στο εργοστάσιο μέχρι και τη διανομή του φωταερίου στο δίκτυο: την απόσταξη του λιθάνθρακα, τον καθαρισμό του παραγόμενου φωταερίου από βλαβερές προσμίξεις, την αποθήκευσή του στα αεριοφυλάκια και την διανομή του στο δίκτυο. Ο λιθάνθρακας, ορυκτό που ανήκει στην ευρύτερη οικογένεια των γαιανθράκων, εισαγόταν στην Ελλάδα από τα

ανθρακωρυχεία του Cardiff της Ουαλίας, αλλά και από την Πολωνία, τη Τσεχία, τη Ρωσία, την Τουρκία, τη Βόρεια Αμερική και τη Νότια Αφρική. Έφτανε με καράβια μέχρι το λιμάνι του Πειραιά και από εκεί έφτανε στο εργοστάσιο μέσω της σιδηροδρομικής γραμμής Αθηνών – Πειραιώς. Τα φορτία λιθάνθρακα ξεφορτώνονταν σε οικόπεδα γύρω από το εργοστάσιο, ζυγίζονταν και μεταφέρονταν στην αυλή του εργοστασίου σε μικρότερες ποσότητες, φορτωμένα στα βαγονέτα τύπου Decauville²⁷⁹.

Πρώτος σταθμός στην διαδικασία παραγωγής του φωταερίου ήταν η ξηρή απόσταξη του λιθάνθρακα μέσα σε κλιβάνους, στα κτήρια των φούρνων. Συνολικά, κτίστηκαν τρία κτήρια φούρνων: οι πρώτοι («Παλαιοί Φούρνοι», Δ6) το 1862, οι δεύτεροι («Νέοι Φούρνοι», Δ7) στις αρχές του 20^{ου} αιώνα και οι τρίτοι («Φούρνοι Stein», δεν διασώζονται) μετά το 1920. Ο κάθε κλίβανος περιελάμβανε επτά αποστακτικά κέρατα, τα λεγόμενα κορνούτα, τα οποία έκλειναν ερμητικά με μεταλλικά καπάκια και συνδεόταν με μια καμινάδα.

Πιο συγκεκριμένα, οι εργάτες (ανθρακείς) τοποθετούσαν με χειροκίνητο φτυάρι²⁸⁰ συγκεκριμένη ποσότητα λιθάνθρακα μέσα στο κορνούτο, τα οποία σφράγιζαν με τα καπάκια. Εκεί ο λιθάνθρακας ψιγόταν για 4-5 ώρες στους 1000°C²⁸¹ και από την απόσταξη εκλύονταν το αρχικό φωταέριο, το οποίο ανέβαινε μέσα από κάθετους σωλήνες και αποθηκευόταν προσωρινά σε δεξαμενές (συλλέκτες φωταερίου), που βρίσκονταν πάνω από τους κλιβάνους. Οι δεξαμενές περιείχαν μέχρι την μέση τους νερό και δέσμευαν το φωταέριο, αποτρέποντάς το να επιστρέψει στους κλιβάνους και να απελευθερωθεί στο χώρο. Με τον τρόπο αυτό λειτουργούσαν ως μέτρο προστασίας για την αποτροπή δηλητηριάσεων ή εκρήξεων, που μπορεί να προκαλούνταν από τη συγκέντρωση του φωταερίου στο χώρο, αλλά και ως πρώτο στάδιο καθαρισμού, αφού το νερό συγκρατούσε ένα μέρος της πίσσας, συστατικό που στη συνέχεια θα αφαιρούνταν εντελώς²⁸². Η θέρμανση των κλιβάνων ήταν δουλειά

²⁷⁹ Ένα τέτοιο βαγονέτο διασώζεται και εκτίθεται στο κτήριο των Νέων Φούρνων, ενώ τα σημεία όπου βρίσκονταν οι αποσπώμενες ράγες τους διακρίνονται στο δάπεδο των Παλαιών Φούρνων (Κατάλογος ΒΜΦΑ, 2013: 26).

²⁸⁰ Το χειροκίνητο φτυάρι αντικαταστάθηκε αργότερα από το μηχανικό, την «σέσουλα», που εκτίθεται στο κτήριο των Παλαιών Φούρνων.

²⁸¹ Κατάλογος ΒΜΦΑ, 2013: 22.

²⁸² Κατάλογος ΒΜΦΑ, 2013: 26.

των θερμαστών και γινόταν με την καύση κωκ (κατάλοιπο της θέρμανσης του λιθάνθρακα) στην εστία, που βρισκόταν στη βάση κάθε συστάδας κλιβάνων. Τα καυσαέρια από τις εστίες απομακρύνονταν μέσω των καμινάδων, οι οποίες έχουν ύψος 30-34 μέτρα²⁸³. Μετά την απόσταξη του λιθάνθρακα, εντός των κορνούτων παρέμενε ως κατάλοιπο το κωκ, το οποίο είχε περίπου το 75% του αρχικού όγκου. Το κωκ χρησιμοποιούνταν σε λειτουργίες του εργοστασίου (στις εστίες των κλιβάνων, στους ατμολέβητες) και ένα μέρος του συσκευαζόταν και πωλούνταν σε βιομηχανίες και πολίτες, σαν καύσιμο για τις σόμπες. Προκειμένου να χρησιμοποιηθεί ξανά, ήταν απαραίτητη η μείωση της θερμοκρασίας του, ώστε να σταματήσει η καύση του. Για το λόγο αυτό το κωκ μεταφερόταν με βαγόνια από τα κορνούτα στην αυλή του εργοστασίου, όπου οι σβέστες το κατέβρεχαν για να κρυώσει²⁸⁴.

Επόμενο στάδιο ήταν ο καθαρισμός του φωταερίου από συστατικά που το καθιστούσαν ακατάλληλο για χρήση. Προκειμένου να περάσει στη διαδικασία του καθαρισμού, ήταν απαραίτητη η μείωση της θερμοκρασίας του, η οποία μετά τους φούρνους βρισκόταν στους 300°C περίπου. Για το σκοπό αυτό, το φωταέριο περνούσε από τα ψυκρανήρια (Δ17), ένα σύστημα 168 κάθετων μεταλλικών σωλήνων, ύψους 6 μέτρων, οι οποίοι εξωτερικά καταβρέχονταν με νερό, που αντλούνταν από τον ποταμό Ηριδανό. Καθώς το φωταέριο περνούσε μέσα από τους σωλήνες, η θερμοκρασία του μειωνόταν στους 25°C. Από την πτώση της θερμοκρασίας, ένα μεγάλο ποσοστό πίσσας, που περιείχε το φωταέριο, υγροποιούνταν και συλλεγόταν σε υπόγεια δεξαμενή²⁸⁵. Έτσι, στα ψυκρανήρια, εκτός από τη μείωση της θερμοκρασίας, πραγματοποιούνταν και ένα μέρος του καθαρισμού.

Για να μετακινηθεί το φωταέριο στις σωληνώσεις προς τα ψυκρανήρια και τα κτήρια καθαρισμού χρειαζόταν ώθηση. Η ώθηση δινόταν μέσα από ένα σύστημα τριών μηχανών: του ατμολέβητες, τις ατμομηχανές και τις αντλίες απορρόφησης ή απορροφητήρες (Δ61). Πιο συγκεκριμένα, οι ατμολέβητες, οι οποίοι βρίσκονταν στην μία άκρη του κτηρίου των Παλαιών Φούρνων, παρήγαγαν ατμό, καίγοντας κωκ στις εστίες που βρίσκονταν στη βάση τους και θερμαίνοντας το νερό που βρισκόταν από

²⁸³ Κατάλογος ΒΜΦΑ, 2013: 29.

²⁸⁴ Κατάλογος ΒΜΦΑ, 2013: 26.

²⁸⁵ Κατάλογος ΒΜΦΑ, 2013: 30.

πάνω²⁸⁶. Ο ατμός διοχετευόταν μέσω σωληνώσεων στις ατμομηχανές, οι οποίες έδιναν την κινητήρια δύναμη στους απορροφητήρες, με τη βοήθεια ιμάντων και τροχαλιών. Υπήρχαν δύο ζεύγη ατμομηχανών και απορροφητήρων, ώστε να εξασφαλίζεται η αδιάκοπη λειτουργία του συστήματος προώθησης του φωταερίου²⁸⁷.

Μετά τα ψυχαντήρια, το φωταέριο προωθούνταν στα κτήρια καθαρισμού, τα καθαρτήρια (Δ9), όπου πραγματοποιούνταν ο καθαρισμός του από τα υπολείμματα πίσσας, την αμμωνία, τη ναφθαλίνη και το υδρόθειο. Τα προϊόντα αυτά καθιστούσαν ακατάλληλο το φωταέριο για χρήση, καθώς είτε ήταν ιδιαίτερα επιβλαβή για τον άνθρωπο, είτε διάβρωναν τις σωληνώσεις και το δίκτυο διανομής του φωταερίου. Το εργοστάσιο έβγαζε κέρδη από την πώλησή τους, αφού τα πωλούσε σε βιομηχανίες φαρμάκων, λιπασμάτων, χρωμάτων, καυσίμων ή εταιρείες κατασκευαστικών έργων, όπου χρησίμευαν ως πρώτες ύλες²⁸⁸.

Αρχικά, τα υπολείμματα πίσσας, που δεν είχαν αφαιρεθεί στους συλλέκτες πάνω από τους κλιβάνους ή στις δεξαμενές κάτω από τα ψυχαντήρια, αφαιρούνταν στα μηχανήματα Pelouze-Audouin, περνώντας με μεγάλη ταχύτητα μέσα από φίλτρα. Η πίσσα που αφαιρούνταν κατέληγε στην ίδια δεξαμενή, όπου είχε συγκεντρωθεί και η υπόλοιπη ποσότητα κι έπειτα πωλούνταν για να χρησιμοποιηθεί σε στεγανωτικά και μονωτικά υλικά²⁸⁹. Στη συνέχεια γινόταν η αφαίρεση της ναφθαλίνης, στο ίδιο κτήριο. Το φωταέριο περνούσε μέσα από κυλινδρικά δοχεία με ανθρακέλαιο, τα πλυντήρια, το οποίο είχε την ιδιότητα να δεσμεύει τα ενώσεις ναφθαλίνης²⁹⁰. Τέλος, στο κτήριο αυτό ο καθαρισμός ολοκληρωνόταν με την αφαίρεση της αμμωνίας. Οι ενώσεις αμμωνίας δεσμεύονταν μέσα σε πλυντήρια με νερό, παρόμοια με εκείνα που συγκρατούσαν τις ενώσεις ναφθαλίνης²⁹¹. Σε κτήριο διπλανό των καθαρτηρίων (Δ10) γινόταν ο καθαρισμός από το υδρόθειο, το οποίο ήταν υπεύθυνο για τη δυσάρεστη μυρωδιά που ανέδυε το φωταέριο. Στο κτήριο αυτό βρίσκονταν δεξαμενές, που περιείχαν χώμα με αλκαλικές ιδιότητες. Το φωταέριο περνούσε μέσα από τις

²⁸⁶ Στο εργοστάσιο υπήρχαν τρεις ατμολέβητες. Σήμερα διασώζονται μόνο οι δύο, καθώς ο τρίτος αφαιρέθηκε κατά την αποκατάσταση του χώρου (Κατάλογος ΒΜΦΑ, 2013: 32).

²⁸⁷ Κατάλογος ΒΜΦΑ, 2013: 32.

²⁸⁸ Κατάλογος ΒΜΦΑ, 2013: 35.

²⁸⁹ Κατάλογος ΒΜΦΑ, 2013: 37.

²⁹⁰ Κατάλογος ΒΜΦΑ, 2013: 37.

²⁹¹ Κατάλογος ΒΜΦΑ, 2013: 37.

δεξαμενές και το χώμα συγκρατούσε το υδρόθειο. Το χώμα με τον καιρό έχανε τις ιδιότητές του και για την ανανέωσή του μεταφερόταν στην αυλή του εργοστασίου, όπου αναδευόταν και ανακτούσε τις ιδιότητές του²⁹².

Μετά τον καθαρισμό του φωταερίου και πριν αποθηκευτεί, περνούσε από τους μετρητές για να καταμετρηθεί ο όγκος του²⁹³. Το εργοστάσιο αρχικά διέθετε δύο γαλλικούς μετρητές, από τους οποίους ο ένας αντικαταστάθηκε στις αρχές του 20^{ου} αιώνα από έναν γερμανικό, που καταλάμβανε λιγότερο χώρο και είχε καλύτερη απόδοση. Έπειτα το φωταέριο οδηγούνταν στα αεριοφυλάκια (Δ2, Δ4, Δ15), τις μεγάλες κυλινδρικές δεξαμενές αποθήκευσης, που πλέον αποτελούν τοπόσημο της περιοχής λόγω της εντυπωσιακής τους κατασκευής και του επιβλητικού μεγέθους τους. Η αποθήκευση του φωταερίου εξασφάλιζε τη συνεχή παροχή του στο δίκτυο, ανεξάρτητα από τις διακυμάνσεις της κατανάλωσης. Συνολικά λειτούργησαν τέσσερα αεριοφυλάκια στο εργοστάσιο, από τα οποία πλέον σώζονται τα τρία. Το πρώτο (Αεριοφυλάκιο 1, Δ2) κατασκευάστηκε το 1862 και σήμερα στεγάζει τον ραδιοφωνικό σταθμό Αθήνα 9,84. Διακρίνεται από τα υπόλοιπα αεριοφυλάκια λόγω των διακοσμητικών που φέρει στο άνω μέρος του χωροδικτύωμάς του. Τα υπόλοιπα τρία αεριοφυλάκια κατασκευάστηκαν μετά την αλλαγή διοίκησης το 1887 και την αύξηση της παραγωγής. Το δεύτερο αεριοφυλάκιο (Αεριοφυλάκιο 2, Δ4) κατασκευάστηκε το 1887 και σήμερα στεγάζει τον κόμβο καινοτομίας και επιχειρηματικότητας Innoathens, το τρίτο το 1904 και κατεδαφίστηκε μετά το κλείσιμο του εργοστασίου και το τελευταίο (Αεριοφυλάκιο 3, Δ15) το 1909. Το Αεριοφυλάκιο 3, με χωρητικότητα 15.000 κυβικά μέτρα, ήταν το μεγαλύτερο που λειτούργησε στην Ελλάδα και το μοναδικό στο εργοστάσιο της Αθήνας που παρέμεινε ανέπαφο· από τα προηγούμενα δύο διασώθηκαν μόνο οι βάσεις και οι μεταλλικοί σκελετοί τους²⁹⁴. Τα αεριοφυλάκια ήταν τεράστια μεταλλικά δοχεία, κλειστά στο πάνω μέρος και ανοιχτά στο κάτω και ανεβοκατέβαιναν αναλόγως με την κατανάλωση του φωταερίου· όταν διοχετευόταν το φωταέριο μέσα στη δεξαμενή το δοχείο ανέβαινε στο χωροδικτύωμα και όταν υπήρχε κατανάλωση κατέβαινε²⁹⁵.

²⁹² Κατάλογος ΒΜΦΑ, 2013: 40.

²⁹³ Κατάλογος ΒΜΦΑ, 2013: 40.

²⁹⁴ Κατάλογος ΒΜΦΑ, 2013: 44.

²⁹⁵ Κατάλογος ΒΜΦΑ, 2013: 41.

Αξίζει να σημειωθεί ότι το στάδιο της αποθήκευσης ήταν από τα πιο επικίνδυνα της λειτουργίας του εργοστασίου, καθώς ήταν αυξημένες οι πιθανότητες για έκρηξη²⁹⁶.

Τελευταίος σταθμός στην γραμμή παραγωγής ήταν το κτήριο πίεσης και διανομής (Δ5). Στο κτήριο αυτό, αρχικά, σταθεροποιούνταν η πίεση, με την οποία διοχετευόταν το φωταέριο στους αγωγούς, ώστε να κινείται στο δίκτυο της πόλης χωρίς δυσκολίες. Από εκεί ξεκινούσαν οι τέσσερις βασικοί αγωγοί του δικτύου: η γραμμή της Συγγρού, της Πειραιώς, της Κολοκυνθούς και της Ερμού. Το δίκτυο των αγωγών ήταν κυρίως υπόγειο, αλλά και υπέργειο σε ορισμένα σημεία. Κατά τη δεκαετία του 1950 τοποθετήθηκαν σε τρία σημεία του δικτύου (Ζωγράφου, Καλλιθέα και Πατήσια) ενδιάμεσοι σταθμοί αποθήκευσης, ώστε να προωθείται το αέριο με μεγαλύτερη πίεση στις πιο απομακρυσμένες περιοχές²⁹⁷. Μετά το κλείσιμο του εργοστασίου, μεγάλο μέρος των υπόγειων αγωγών του χρησιμοποιήθηκε για την παροχή φυσικού αερίου.

Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα προστέθηκε στο εργοστάσιο η πρώτη μονάδα παραγωγής υδαταερίου («Παλαιό Υδαταέριο», Α1). Το υδαταέριο ήταν κι αυτό μια μορφή καύσιμου αερίου, που όμως δεν ήταν κατάλληλο για φωτισμό, αφού καιγόταν με γαλάζια φλόγα²⁹⁸. Παραγόταν από το κωκ και ήταν άοσμο και δηλητηριώδες, ιδιότητες που το καθιστούσαν ιδιαίτερα επικίνδυνο στη χρήση του. Ωστόσο, ήταν ένα προϊόν με απλή μέθοδο παραγωγής και χαμηλό κόστος εγκαταστάσεων, γι' αυτό και στην Αμερική χρησιμοποιούνταν ήδη από τον 18^ο αιώνα, σε μεγαλύτερη έκταση σε σχέση με το φωταέριο. Στο εργοστάσιο της Αθήνας αξιοποιήθηκε το κωκ που έμενε από την απόσταξη του λιθάνθρακα και το παραγόμενο υδαταέριο αποθηκευόταν στο Αεριοφυλάκιο 2. Το 1952 κατασκευάστηκε μια ακόμα μονάδα παραγωγής υδαταερίου («Νέο Υδαταέριο»²⁹⁹, Δ16), αφού διαπιστώθηκε πως επρόκειτο για μια διαδικασία παραγωγής πιο απλή και καθαρή. Πλέον, το παραγόμενο υδαταέριο αναμειγνυόταν με το φωταέριο σε όλα τα αεριοφυλάκια, ενώ για την ψύξη, τον καθαρισμό από την πίσσα και την αμμωνία και τη διανομή του ακολουθούσε την ίδια

²⁹⁶ Έκρηξη αεριοφυλακίου στον ελλαδικό χώρο καταγράφηκε μόνο στο εργοστάσιο της Πάτρας, το 1898 (Κατάλογος ΒΜΦΑ, 2013: 42).

²⁹⁷ Κατάλογος ΒΜΦΑ, 2013: 45.

²⁹⁸ Κατάλογος ΒΜΦΑ, 2013: 45.

²⁹⁹ Σήμερα στεγάζει την αίθουσα προβολών, το πωλητήριο, αίθουσα για τα εκπαιδευτικά προγράμματα, καθώς και το παρατηρητήριο στον τελευταίο όροφο του κτηρίου.

πορεία με το φωταέριο στις εγκαταστάσεις του εργοστασίου³⁰⁰. Στα δύο αυτά κτήρια, το Παλαιό και το Νέο Υδαταέριο, διασώζεται πλούσιος μηχανολογικός εξοπλισμός, ενώ ο πύργος του Νέου Υδαταερίου αποτελεί ένα από τα πιο εντυπωσιακά κτήρια του συγκροτήματος, με θέα σε όλη την πόλη.

6. Η πρόταση του Γιώργου Μαχαίρα για την επανάχρηση του εργοστασίου (1982)

Στην πρότασή του το 1982, ο Γιώργος Μαχαίρας πρότεινε την επανάχρηση των κτηρίων ως εξής³⁰¹:

- Το κτήριο των Παλαιών Φούρνων θα φιλοξενεί αίθουσες σεμιναρίων και εργαστήρια, που θα καταλαμβάνουν δύο ορόφους.
- Τα δύο από τα τέσσερα αεριοφυλάκια θα μετατραπούν σε αμφιθέατρα. Στο τρίτο θα διαμορφωθεί βιομηχανικό μουσείο, με εργαλεία, μηχανολογικό εξοπλισμό και τεκμήρια που σχετίζονται με την ιστορία του εργοστασίου και το τέταρτο θα μετατραπεί σε χώρο εκθέσεων σχετικών με τη βιομηχανική αρχαιολογία.
- Ένα μέρος των καθαρητηρίων θα μετατραπεί σε αίθουσα εκθέσεων, ενώ το υπόλοιπο σε Μουσείο Μοντέρνας Τέχνης.
- Στα κτήρια του Παλαιού και Νέου Υδαταερίου θα φιλοξενηθεί τριώροφη βιβλιοθήκη, επιστημονικού και τεχνολογικού περιεχομένου.
- Το κτήριο καθαρισμού από την αμμωνία και τη ναφθαλίνη προτείνεται για καφετέρια.
- Το τριγωνικό κτήριο των γραφείων διοίκησης επί της οδού Βουτάδων θα φιλοξενεί το κέντρο διοίκησης και αρχειοθέτησης.

Επιπλέον προτείνεται η δημιουργία υπόγειου σταθμού αυτοκινήτων τριών ή τεσσάρων ορόφων, κάτω από τους χώρους των αποθηκών, ο οποίος θα εξυπηρετεί όχι μόνο τους επισκέπτες του Κέντρου, αλλά και της ευρύτερης περιοχής του

³⁰⁰ Κατάλογος ΒΜΦΑ, 2013: 48.

³⁰¹ Μαχαίρας, 1982: 47.

Κεραμεικού. Στον τελευταίο όροφο του σταθμού θα οργανωθεί ένας χώρος πολλαπλών χρήσεων, συμπληρωματικός των παραπάνω, και ένα σύστημα διαδρόμων, που θα εξυπηρετούν στην επικοινωνία του σταθμού με την επιφάνεια της γης. Κτήρια που δεν εξυπηρετούν στη νέα λειτουργία του χώρου, όπως οι Νέοι Φούρνοι και μέρος της περίφραξης, θα κατεδαφιστούν. Στους κενούς χώρους μεταξύ των κτηρίων δημιουργείται ένα σύστημα από πλατείες, που προσφέρονται για χώρους πρασίνου, διαμορφωμένους με τέτοιο τρόπο ώστε να μην αφαιρούν από την βιομηχανική αισθητική του χώρου. Ανάμεσα στα κτήρια προβλέπεται να δημιουργηθεί ένα σύστημα διαδρόμων που θα πληροφορεί τους επισκέπτες για την παραγωγική διαδικασία και την ιστορία του εργοστασίου. Τέλος, ενδιαφέρον παρουσιάζει η πρότασή του να αντιμετωπιστούν οι μηχανές ως μνημεία και «όψη υλικής κουλτούρας», καθώς προσφέρουν πληροφορίες για τους χώρους εργασία και τους ανθρώπους που δούλευαν εκεί. Έτσι, προτείνει να διατηρηθούν *in situ* οι μετρητές και οι απορροφητήρες³⁰².

7. «Πρόταση για το πρόγραμμα και την αρχιτεκτονική λύση» των Μιχάλη Δωρή, Όλγας Λαμπριάδου και Μαρίνας Σακκά (1985)

Το 1983 ο Δήμος Αθηναίων προκήρυξε αρχιτεκτονικό διαγωνισμό για την διαμόρφωση του παλιού εργοστασίου. Τον Απρίλιο του 1985 απονεμήθηκε το πρώτο βραβείο στην μελέτη των Μιχάλη Δωρή, Όλγας Λαμπριάδου και Μαρίνας Σακκά, η οποία όμως ποτέ δεν υλοποιήθηκε. Η μελέτη πρότεινε τη δημιουργία πολιτιστικού πάρκου στον χώρο του παλιού εργοστασίου, στα πλαίσια του οποίου θα λειτουργούσε και βιομηχανικό μουσείο. Κατά την εκπόνηση της μελέτης τέθηκαν στόχοι σχετικά

³⁰² Μαχαίρας, 1982: 48.

με τη θέση και την εμβέλεια του κέντρου, τον χαρακτήρα του και τη λειτουργία του³⁰³. Πιο συγκεκριμένα:

- Να καλύπτει τις ανάγκες πολιτιστικής δραστηριότητας όχι μόνο του άμεσου περιβάλλοντος (Γκάζι, Βοτανικό, Ρουφ, Κάτω Πετράλωνα, Κεραμεικός), αλλά και του ευρύτερου (Άνω Πετράλωνα, Θησείο, Ταύρος, Ακαδημία Πλάτωνος, Μεταξουργείο).
- Να πραγματοποιηθεί αποκέντρωση των πολιτιστικών δραστηριοτήτων.
- Ένταξη του κέντρου σε ένα ευρύτερο σύστημα πνευματικών δραστηριοτήτων του Δήμου και λειτουργική σύνδεση με αυτές (όπως με τη Δημοτική Βιβλιοθήκη, τη Δημοτική Πινακοθήκη, το Κέντρο Ελευθέρων Σπουδών Δήμου Αθηναίων και το Πνευματικό Κέντρο).
- Να αποτελεί κέντρο πειραματισμού των πολιτιστικών δραστηριοτήτων και δημιουργίας νέων.
- Να προσφέρεται ως χώρος ελεύθερης πολιτιστικής δημιουργίας, συμμετοχής και έκφρασης.
- Να έχει τη δυνατότητα αυτόνομης και αυτοδιαχειριζόμενης πολιτιστικής έκφρασης, που να προσαρμόζεται στις ανάγκες των πολιτών.

Κριτήρια³⁰⁴ για την επιλογή της συγκεκριμένης λύσης για την επανάχρηση του εργοστασιακού συγκροτήματος αποτέλεσαν η ιστορική σημασία του, η μοναδικότητά του στην Αθήνα και την Ελλάδα, η καλλιτεχνική και αισθητική αξία του ως δείγμα βιομηχανικής αρχιτεκτονικής της εποχής του, καθώς και ο ρόλος του ως σημείο τοπογραφικής και ιστορικής αναφοράς στην πόλη. Η ομάδα μελέτης, αφού έλαβε υπόψη τα παραπάνω σε συνδυασμό με τις ανάγκες της περιοχής, τις βασικές αρχές για την προστασία παραδοσιακών κτηρίων και τις προηγούμενες προτάσεις ανάπλασης, κατέληξε στη διαμόρφωση του χώρου σύμφωνα με τις παρακάτω αρχές³⁰⁵:

1. Απελευθέρωση και λειτουργική απόδοση του χώρου στην περιοχή. Αυτό πραγματοποιείται με κατάργηση της εξωτερικής περίφραξης, όπου είναι δυνατόν, με τη δημιουργία πολλών εισόδων και δικτύων πεζοδρόμων.

³⁰³ Δωρής, Λαμπριάδου, Σακκά, «Πρόταση για το πρόγραμμα και την αρχιτεκτονική λύση»: 1-3.

³⁰⁴ Δωρής, Λαμπριάδου, Σακκά, «Πρόταση για το πρόγραμμα και την αρχιτεκτονική λύση»: 4.

³⁰⁵ Δωρής, Λαμπριάδου, Σακκά, «Πρόταση για το πρόγραμμα και την αρχιτεκτονική λύση»: 5-8.

2. Ενοποίηση του πάρκου με τον αρχαιολογικό χώρο του Κεραμεικού στη γωνία των οδών Πειραιώς και Ιεράς, ώστε να δημιουργηθεί ένα ανοιχτό αρχαιολογικό πάρκο. Στην ενότητα αυτή περιλαμβάνονται και ο χώρος μεταξύ της Πειραιώς και της προέκτασης της Ερμού, στο ύψος του εργοστασίου, καθώς και το, επίσης αξιόλογο δείγμα βιομηχανικής κληρονομιάς, Πιλοποιείο Πουλόπουλου.
3. Διατήρηση της υπάρχουσας οργάνωσης του χώρου του εργοστασίου. Η πορεία των επισκεπτών θα ξεκινάει από την είσοδο στην οδό Πειραιώς και θα περνά από το κτήριο διοίκησης, το Αεριοφυλάκιο 1, τα καθαρτήρια, το Αεριοφυλάκιο 2 και τους Παλαιούς Φούρνους, καταλήγοντας στην πλατεία που δημιουργείται μεταξύ των κτηρίων των Φούρνων, του σιδηρουργείου, του Αεριοφυλακίου 4 και του Υδαταερίου (Παλαιού και Νέου).
4. Διατήρηση ορισμένων κτηρίων και τμημάτων του μηχανολογικού εξοπλισμού (in situ ή και όχι), ώστε να αναδεικνύεται η παλιά χρήση του χώρου. Με τον τρόπο αυτό διατηρείται ο βιομηχανικός χαρακτήρας του, χώρου χωρίς να επέρχεται «μουσειοποίησή» του κ λειτουργεί ταυτόχρονα ως χώρος πολιτιστικής παραγωγής και βιομηχανικό μουσείο. Τα κτήρια και τα στοιχεία εξοπλισμού που διατηρούνται, λόγω της μοναδικότητας, της καλής διατήρησης και της αισθητικής αξία τους, είναι τα εξής:
 - Το κτήριο του Νέου Υδαταερίου, μαζί με τον εξοπλισμό του. Στο κτήριο αυτό θα μεταφερθούν τμήματα εξοπλισμού και από άλλα σημεία του εργοστασίου, διαμορφώνοντας το βιομηχανικό μουσείο.
 - Το κτήριο διανομής του φωταερίου.
 - Οι τρεις καμινάδες (in situ).
 - Τα ψυχαντήρια (in situ).
 - Οι σωληνώσεις, που βρίσκονται σε μεγάλο ύψος, μεταξύ του Αεριοφυλακίου 2 και του κτηρίου διανομής (in situ).
 - Τμήμα του μεταλλικού χωροδικτύωματος του Αεριοφυλακίου 2 (in situ).
 - Ορισμένοι κλίβανοι και τμήμα της οικοδομικής κατασκευής τους στο κτήριο των Παλαιών Φούρνων (in situ).
 - Το σύστημα κατάβρεξης («υδροπίδακες») για τη σβέση του κωκ στην εσωτερική γωνία του κτηρίου των Παλαιών Φούρνων (in situ).

- Μια δεξαμενή καθαρισμού του φωταερίου από το υδρόθειο στο κτήριο των καθαρτηρίων (in situ).

Επίσης, ορισμένα κτήρια θα αποκατασταθούν στην αρχική τους μορφή και θα διαμορφωθούν κατάλληλα εσωτερικά, ώστε να υποδεχτούν τις νέες χρήσεις:

- Το κτήριο διοίκησης επί της οδού Βουτάδων θα φιλοξενεί και πάλι τις διοικητικές υπηρεσίες του πάρκου.
- Το Αεριοφυλάκιο 1 θα μετατραπεί σε χώρο εκθέσεων.
- Το κτήριο που στέγαζε την πλάστιγγα (Δ3) θα μετατραπεί σε περίπτερο.
- Το κτήριο των Παλαιών Φούρνων θα μετατραπεί σε καλλιτεχνικό εργαστήριο, με μαθήματα ζωγραφική, κεραμικής και υφαντικής.
- Τα κτήρια καθαρισμού θα μετατραπούν, επίσης, σε χώρους καλλιτεχνικής δημιουργίας, με εργαστήρια γλυπτικής, μεταλλοτεχνίας, θεάτρου σκιών και κουκλοθέατρου.
- Το Παλιό Υδατάριο, σε άμεση σχέση με την κεντρική αυλή, μετατρέπεται σε καφενείο – ουζερί.
- Το κτήριο του μηχανουργείου θα μετατραπεί σε χώρο φαγητού και αναψυχής.
- Το Αεριοφυλάκιο 4 θα φιλοξενήσει θεατρικό εργαστήριο, καθώς και εργαστήρια κουστουμιών, σκηνικών, μουσικής και χορού.
- Η μεγάλη εσωτερική αυλή, που διαμορφώνεται μεταξύ των κτηρίων, θα λειτουργεί ως χώρος αναψυχής και περιπάτου, αλλά και ως συμπληρωματικός των υπόλοιπων κτηρίων, φιλοξενώντας θεατρικές παραστάσεις, συναυλίες και εκθέσεις.

Πέραν των υπαρχόντων κτηρίων και την αξιοποίησή τους, προβλέπεται και η κατασκευή νέων:

- Δημιουργία υπαίθριου θεατρικού χώρου στον ελεύθερο χώρο κοντά στο Αεριοφυλάκιο 4 και πεζοδρόμηση της οδού Ιάκχου.
- Δημιουργία παιδότοπου κοντά στο αρχαιολογικό πάρκο στη συμβολή της Ιεράς Οδού και της Πειραιώς, ο οποίος θα συνδέεται με το εργοστάσιο μέσω της Βουτάδων, αφού πεζοδρομηθεί.
- Διαμόρφωση χώρου με πλατείες, νερά, χαμηλό πράσινο και καθιστικά.
- Κατασκευή υπόγειου σταθμού αυτοκινήτων, που θα καλύπτει τις ανάγκες του πολιτιστικού πάρκου, αλλά και της ευρύτερης περιοχής.

Τέλος, προτείνεται η στέγαση του κτηρίου της ΔΕΦΑ (η οποία ήταν ακόμα υπεύθυνη για τη διανομή του αερίου, που πλέον παραγόταν στον Ασπρόπυργο) στον τελευταίο όροφο του γκαράζ, καθώς διαφορετικά θα εμποδίζει την ανάδειξη του παλιού εργοστασίου.

8. Συνεντεύξεις

A) Συνέντευξη από την υπεύθυνη του τομέα του Βιομηχανικού Μουσείου Φωταερίου, κα. **Μαρία Φλώρου**.

- **Υπάρχουν τμήματα του εργοστασίου (κτίρια ή εξοπλισμός) που εκκρεμούν για συντήρηση;**

Τα τμήματα που δεν έχουν συντηρηθεί ποτέ είναι το αεριοφυλάκιο Δ15 και η αποθήκη Δ9.. Όλα όμως τα κτίρια κατά καιρούς χρειάζονται συντήρηση, πόσο μάλλον καθώς οι χώροι χρησιμοποιούνται καθημερινά και υποδέχονται σχεδόν 1000000 επισκέπτες.

- **Ποιο είναι το καθεστώς διοίκησης του μουσείου;**

Το Μουσείο αποτελεί τμήμα της Τεχνόπολης Α.Ε του Δήμου Αθηναίων, συγκεκριμένα είναι ο Τομέας Βιομηχανικού Μουσείου.

- **Η συνύπαρξη του μουσείου με την Τεχνόπολη και τις εκδηλώσεις που διοργανώνει (όπως το Christmas Factory, που καταλαμβάνει τους περισσότερους χώρους, εσωτερικούς και εξωτερικούς) φέρνει εμπόδια στη λειτουργία του;**

Ο χώρος της Τεχνόπολης διατίθεται για εκδηλώσεις και δραστηριότητες ταυτόχρονα του μουσείου, του ετήσιου πολιτιστικού προγράμματος και εκδηλώσεων του Innovathens. Εννοείται πως η συνύπαρξη αυτή έχει διάφορες δυσκολίες για τις οποίες φροντίζουμε ώστε να εξομαλύνονται όσο γίνεται περισσότερο.

- **Αναδεικνύεται επαρκώς ο βιομηχανικός χαρακτήρας του μνημείου σε συνδυασμό με τη χρήση του ως χώρου πολιτιστικών εκδηλώσεων;**
Ο χώρος αυτός έχει την ιδιότητα να μεταμορφώνεται και να αλλάζει και να παραμένει αναλλοίωτος όταν και όποτε το επιλέγουμε. Ο βιομηχανικός χαρακτήρας συγκεκριμένα διαφυλάσσεται εντός των μουσειακών στάσεων. Ενώ ακόμα και σε μια συναυλία όπου υποδεχόμαστε χιλιάδες άτομα ο χαρακτήρας αυτός δεν αλλοιώνεται.
- **Ποιά θα θέλατε να είναι ιδανικά η εξέλιξη του χώρου στο μέλλον;**
Οι βιομηχανικοί χώροι έχουν πολλά περιθώρια εξέλιξης και αξιοποίησής τους. Χωρίς να έχω ένα συγκεκριμένο όνειρο για το μέλλον αυτού του χώρου, θα ήθελα να πω ότι το ιδανικό σενάριο θα ήταν να αναδεικνύεται η αξία του χώρου σε κάθε του λειτουργία και να παραμείνει προσβάσιμος στο κοινό του με την ευρεία έννοια του όρου της προσβασιμότητας.
- **Υπάρχουν σχέδια για αξιοποίηση του μεγάλου αεριοφυλακίου και, αν ναι, ποια είναι αυτά;**
Όχι, το αεριοφυλάκιο θα συντηρηθεί και θα αποκατασταθεί. Δεν υπάρχει πλάνο επανάχρησής του και λειτουργίας του ως τώρα.
- **Σχολιασμός – κριτική αποτίμηση της αποκατάστασης και της σημερινής λειτουργίας του χώρου.**
Η αποκατάσταση του χώρου ως Τεχνόπολη έγινε σε μια περίοδο όπου η ανάγκη διατήρησης της βιομηχανικής κληρονομιάς ήταν κάτι πρωτόγνωρο για τα ελληνικά δεδομένα. Οπότε, πιστεύω ότι κάτω από ιδιαίτερες συνθήκες ολοκληρώθηκε με πολλές δυσκολίες ένα έργο αποκατάστασης που χάρισε στην Αθήνα τελικά ένα μοναδικό χώρο συγκέντρωσης κοινού με πολιτιστικό χαρακτήρα. Εννοείται ότι, μέσα σε αυτό το πλαίσιο, έγιναν λάθη που όμως η τωρινή του λειτουργία δηλ. η διοργάνωση ποικίλων δράσεων, η μουσειακή λειτουργία, ο εκπαιδευτικός ρόλος του κτλ προσπαθεί να τα προσπελάσει. Επίσης το σημερινό μοντέλο διαχείρισης του χώρου αποσκοπεί και στη βιώσιμότητά του πέραν των θεμελιωδών αρχών που είναι η προστασία της πολιτιστικής μας κληρονομιάς και η προώθησή της στο ευρύ κοινό.

B) Συνέντευξη από τις υπαλλήλους του Βιομηχανικού Μουσείου Φωταερίου, κκ. Δέσποινα Ανδριοπούλου και Αργυρώ Μπατσή.

- **Ποια σημεία του χώρου προσφέρονται καλύτερα για την παρουσίαση της ιστορίας και την κατανόηση της λειτουργίας του χώρου;**

Όλα τα σημεία της μουσειακής πορείας (13 στάσεις) είναι χρήσιμα για την παρουσίαση της πληροφορίας, καθώς ακολουθούμε τη γραμμή παραγωγής του φωταερίου. Επίσης, κάθε στάση πέρα από την πληροφορία για τη γραμμή παραγωγής, μας δίνει τη δυνατότητα να μιλήσουμε και για τον ανθρώπινο παράγοντα σε κάθε φάση της παραγωγής.

- **Υπάρχει κάποιο στοιχείο παρέμβασης (προσθήκη, απομάκρυνση, μετατροπή, όπως για παράδειγμα ο χρωματισμός των σωληνώσεων) που να διευκολύνει την ερμηνεία της λειτουργίας του χώρου και να βοηθά στην κατανόησή της από το κοινό του μουσείου; Αντίθετα, υπάρχει κάποιο στοιχείο παρέμβασης που να δυσχεραίνει την κατανόηση της λειτουργίας του χώρου από το κοινό;**

Όλα τα εποπτικά μέσα (3d graphics, λεζάντες, banners, φωτογραφίες, οπτικοακουστικά, κλ.π.) που εντάχθηκαν κατά τη μετατροπή του χώρου σε μουσείο διευκολύνουν τον επισκέπτη στην κατανόηση της πληροφορίας.

Ένα στοιχείο παρέμβασης που δυσχεραίνει την κατανόηση, είναι η αφαίρεση ορισμένων μηχανημάτων από το χώρο, προκειμένου να μπορέσει να αξιοποιηθεί ο χώρος με άλλους τρόπους. Για παράδειγμα στα Καθαρήτσια, η αφαίρεση των μηχανημάτων που καθάριζαν την αμμωνία και τη ναφθαλίνη δυσκολεύει τον επισκέπτη στην κατανόηση του τρόπου καθαρισμού και αφαίρεσης αυτών των ουσιών.

- **Τι θα θέλατε να αλλάξει ή να διορθωθεί;**

Να γίνει συντήρηση κτιρίων- μηχανημάτων προκειμένου να εξασφαλιστεί η βιώσιμη μουσειακή λειτουργία τους στο μέλλον.

- **Τι ανατροφοδότηση υπάρχει από τους επισκέπτες σχετικά με την αποκατάσταση και την παρουσίαση του χώρου;**

Οι απόψεις για τα διαφορετικά κτίρια είναι διαφορετικές, αναφορικά με τον τρόπο αποκατάστασης. Για παράδειγμα για το αεροφυλάκιο που σήμερα φυλοξενεί τον ραδιοφωνικό σταθμό 9.84 ή το Innovathens υπάρχουν περιπτώσεις που ο

επισκέπτης δεν αντιλαμβάνεται την πρότερη λειτουργία τους. Ενώ στο κτίριο των Φούρνων αντιλαμβάνεται πλήρως τη διαδικασία και του είναι πιο εύκολο να το εικονοποιήσει. Αναφορικά με την παρουσίαση του χώρου οι απόψεις των επισκεπτών είναι θετικές και από ερωτηματολόγια που έχουμε διανείμει, αναδεικνύουν τη μοναδικότητα του βιομηχανικού αυτού μνημείου.

- **Σχολιασμός – κριτική αποτίμηση της αποκατάστασης και της σημερινής λειτουργίας του χώρου.**

Η αποκατάσταση στους χώρους που έχουν καταστεί μουσειακοί βοηθά και κάνει πιο έντονη τη μουσειακή εμπειρία. Θεωρούμε ότι συνδυάζεται αρμονικά ο χώρος με τις μουσειακές λειτουργίες, γεγονός που οδηγεί τόσο στην αποτελεσματική επανάχρηση του χώρου όσο και στην διαρκή αναδημιουργία δράσεων προς όφελος του επισκέπτη, με στόχο την αξιοποίηση και γνωστοποίηση της βιομηχανικής κληρονομιάς.